ЛІСТАПАД

МІНСК, 1973

ШТОМЕСЯЧНЫ ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ

І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ

ЧАСОПІС

МАЛАДОСЦЬ

ОРГАН ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА ЛКСМБ І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ БЕЛАРУСІ

Заснаваны ў 1953 годзе

Выдавецтва ЦК КП Беларусі

У НУМАРЫ

Вокладка **М. Меранкова.**

Шмуцтытулы **П. Драчова** (стар. 3) і **В. Ждановіча** (стар. 113).

ПАЭЗІЯ

● Леанід **ДАЙНЕКА**
● Іван **НАВУМЕНКА**
● Кастусь **ЦВІРКА**
● Алег **САЛТУК**

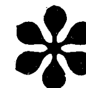

Вісарыён **ГАРБУК** ●
Таіса **БОНДАР** ●
Сяргей **ПАНІЗНІК** ●

ПРОЗА

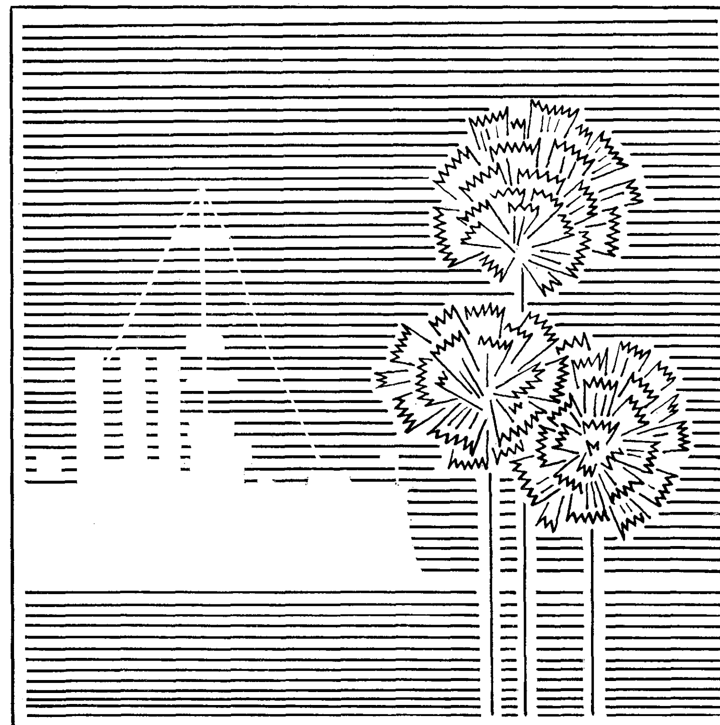

леанід дайнека

*

ПАЭЗІЯ

*

■

Ад гора прадзед слеп
Каля глухіх аселіц.
І дзед мой сеяў хлеб,
Як быццам гора сеяў.

Ды іх надзел пусты
Мой лёс мне не пакінуў.
Дала мне шчасце ты,
Савецкая Айчына.

Не трэба многа слоў.
Клянуся ў будні, святы
Любіць тваіх буслоў,
Любіць тваіх салдатаў.

Адной табою жыць,
І, як належыць сыну,
Агнём сваёй душы
Плаціць табе даніну.

Не трэба многа слоў.
Ты на зямлі шырокай —
Аснова ўсіх асноў,
Выток усіх вытокаў.

Абед у заводскай сталоўцы

Абед у заводскай сталоўцы,
Шчэ гімны табе не прапеты.
Пішу чырвоным алоўкам
На самай белай паперы.

Пішу пра цябе удзячна,
Бо з дня стварэння Сусвету
Патрэбна каша швачкам,
Патрэбна каша паэтам.

О, гэты ўрачысты момант!
Ніхто за сталом не лішні.
Рукі, трымаўшыя молат,
Бяруцца за хлеб і лыжкі.

Вось сталявар дасціпны
Хітрае вока жмурыць.
Вось у чырвонай хусцінцы
Сядзіць за сталом прыгажуня.

П'ю кампот з кавалямі.
А побач складна і дружна
Гамонка плыве над сталамі,
Нібы з-пад фрэзаў стружка.

Усмешак людскіх завея
Кружыць наўкол нязгасна.
Сяджу, гавару, здаравею
Разам з рабочым класам.

І добра мне ў тлумнай сталоўцы
Пад строгім заводскім небам
Адным саграваецца словам,
Адным харчавацца хлебам.

■

Будзь мужнай, песня, зор абранніца.
Сярод бяды, сярод хвалы
Яшчэ не раз душа параніцца
Аб крыўдны смех, аб погляд злы.

Яшчэ не раз цябе, праменную,
Вадой халоднай абальюць...
Ты ж не на дробязі разменьвацца
Прыйшла на гэтую зямлю.

Ты мне старонкай роднай дадзена.
Ты — мая маці, я — твой сын.
Бы ў зерне, у цябе закладзены
І будучыня, і ўспамін.

■

Сярод слоў, як сярод лясоў,
Як сярод шумлівых дуброваў,
Заўважаю я зноў і зноў
Адзіноту пяшчотнага слова.

Слоў суровых узводзім муры,
Слоў калючых вадточваем шпагі.
На пяшчотнае ж слова, сябры,
Не заўжды нам хапае адвагі.

Быццам кветкі для нас не цвілі
І буслы крылом не махалі.
Быццам мы на вясновай зямлі
Не спявалі і не кахалі.

Дай мне, сэрца, — каб верш ваяваў,
Але й там, у пярэднім атрадзе,
Пра каханне любай казаў
І дзіця па галоўцы гладзіў.

■

Як мокрая птушка, праз поле, праз сад
Задумлівы дождж прыляцеў к нашай
хаце.

Я кінуў бы птушцы хоць жменьку
зярнят,
Ды толькі не вырасціў я ні зярняці.
А птушка халодную шыбу дзяўбе.
Вось-вось гэта шыба расколецца,
трэсне.
О, птушка, аддаў бы я песню табе,
Ды толькі не склаў яшчэ добрую
песню.

І роздум прыходзіць сярод цішыні:
Як многа яшчэ да вясны і да шчасця.
І ўдалеч ляцяць незваротныя дні.
І трэба спяшацца, і трэба спяшацца...

■

Халодную ноччу бяссоннай,
Калі увесь свет анямеў,
У цёмным і дрогкім вагоне
Я ехаў насустрач зіме.

Рассунуўшы снежныя хмары,
Душы падарыўшы спакой,
Плыў месяц, як жоўты ліхтарык,
Запалены над зямлёй.

Было і нязвыкла, і дзіўна
Сядзець, не зламанаму сном,
Глядзець, як начная радзіма
Плыве за вагонным акном.

Драмалі ў туманнай чарнечы
І снег, і лядок на вадзе.
І толькі дрыготкі агеньчык
Зазыўна мігцеў дзе-нідзе.

Драмала маўклівае поле,
Не віўся над вёскамі дым.
Хацелася быць мне да болю
І вёсак і ніў вартавым.

Каб светла і сцішана спалі
І ў зімнія халады
Ніякай трывогі не зналі,
Не зналі ніякай бяды.

І трэція доўгія суткі
Крычаў паравозны гудок.
Пастуквалі колы. Насупраць
Сядзеў барадаты дзядок.

Сядзеў у паўзмроку вагона,
Ківаў галавою у сне,
Як быццам адвешваў паклоны
Радзімай сваёй старане.

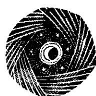

іван навуменка

СОРАК ТРЭЦІ

РАМАН

Мал. **В. Шаранговіча**

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

I

Сваім пераводам у Мазыр Эрна Турбіна абавязана генералу Фрыдрыху. Дзён праз пяць пасля Новага года ён паявіўся ў суправаджэнні двух маёраў і капітана-ад'ютанта. Рашуча, без стуку адчыніўшы дзверы, імкліва ўварваўся ў агульную канцылярыю. Турбіна сядзела за сталом, размаўляла па тэлефоне. Яшчэ тады, калі стройны, маладжавы, хоць ужо зусім сівы генерал толькі ўваходзіў у кабінет гебітскамісара, яна злавіла на сабе яго востры, як цвік, позірк, апусціла вочы.

Генерал у камісара затрымаўся нядоўга, не болей чым чвэрць гадзіны. Але Турбіна паспела за гэты час, як бы штосьці прадчуваючы, падвясці карандашыкам бровы, падпудрыцца, пафарбаваць губы.

Выйшаўшы з кабінета, генерал спыніўся насупраць яе.

— Фольксдойч?— рэзка, гартанна спытаў ён і зноў кальнуў яе стальным позіркам шэрых, трохі выцвілых вачэй.

— Немка,— на гэты раз Турбіна вытрымала генеральскі позірк.

— Як трапілі ў Расію?

— Мой бацька — інжынер. Працаваў па кантракце ў Данбасе.

— Працаваць у маёй канцылярыі згодны? Мне патрэбны немцы, якія ведаюць край, людзей.

За спіной генерала навыцяжку стаіць гебітскамісар, прыплюшчыўшы левае вока, ледзь прыкметна падміргвае — згаджайся. Святло генеральскай ласкі ў залежнасці ад яе згоды ці нязгоды, відаць, можа праліцца на асобу самога камісара.

Працяг. Пачатак гл. у № 10.

— Я згодна, пан генерал. Але ў мяне двое дзяцей, хлопчыкаў. Абавязак маці...

— Капітан,— генерал нават не павярнуў галавы. — Запішыце. Кватэру для фраў...

— Турбіна,— падказвае перакладчыца.

— Для фраў Цюрбін,— як усе немцы, генерал перайначыў яе прозвішча.— Як можна лепшую. І ўсё астатняе. Вам тыдзень на зборы хопіць?

— Дзякую, пан генерал. Не знаходжу слоў,— лёгкая чырвань залівае шчокі перакладчыцы.

Генерал у лёгкім паклоне схіляе галаву, казырае гебітскамісару, крута павярнуўшыся, чаканячы крок, ідзе да выхаду. Уся світа, як бы паўтараючы кожны генеральскі жэст, выдыбае следам за ім.

У Мазыры Турбіной далі асобны дамок. Ён стаіць на гары, атулены яблыневым садам, проста з вакон адкрываецца прыгожы далягляд: аснежаныя запрыпяцкія лугі, далёкія цёмна-сінія сасоннікі.

У горадзе штабы тылавых службаў, акруговыя цывільныя ўстановы. Пакольні ў ваенныя гарадкі Козенкі, Мышанкі, у казармы Гарбылёўскага пяхотнага вучылішча прыбываюць на папаўненне воінскія часці, у самім горадзе абсталявана штосьці накшталт вайсковага афіцэрскага санаторыя. Афіцэры катаюцца з гор — а ў Мазыры менавіта горы — на лыжах, вечарам забіваюць казіно і рэстаран.

Выбраўшыся з Гарбылёў, Турбіна ўздыхнула з палёгкай. Апошнія месяцы сядзела там, як на вуголлі. Там знаёмыя,— яны так ці інакш ведаюць яе па школе, чулі пра мужа; не маглі астацца не заўважанымі яе спатканні з Фрыцам Зонэмахерам. Тодтаўскі інжынер — бадай, тое галоўнае, што прымусіла Турбіну згадзіцца на паспешлівы пераезд у Мазыр.

Завязаўшы ніці сувязі з партызанамі ці з людзьмі, якія ім памагаюць, ён рашуча, неміласэрна адштурхнуў яе ад сябе. Вядома, пра сваю работу яна яму не сказала нічога, гэта яго не датычыць. Але яе жаночы гонар Фрыц зняважыў.

Эрна Іванаўна ніколі не пераступала мяжу паміж асабістым жыццём, тым, што датычыць яе душы, сэрца, і сямейнымі абавязкамі. Гаспадыняй у доме, маці сваім дзецям яна была заўсёды. Можа, у гэтым праяўляецца яе нямецкая душа, бо яна ведае нямала рускіх жанчын, якія пакахаўшы, зблізіўшыся з другім мужчынам, могуць дзеля яго забыць усё на свеце. Яна ж, наадварот, патрабуе такога толькі ад мужчыны, як бы пакідаючы за сабой права прымаць ці адхіляць ахвяру.

Фрыц прымусіў парушыць правіла. Быў у яе месяц, калі зняважаная, абражаная ім, тым, што ён пазбягае нават патайных сустрэч, не знаходзячы сабе месца, яна пайшла ад роспачы на свядомае прыніжэнне. Падрыхтавала вячэру, апранула хлопчыкаў па-святочнаму, запрасіла Фрыца на кватэру. Ёй хацелася, каб ён паглядзеў, як яна жыве. Ён адмовіўся.

То быў безразважлівы, адчайны крок, але менавіта з гэтага моманту яна стала глядзець на свайго абранніка крытычна. Штосьці яна ў ім разгадала.

Ён добры, мяккі, абыходлівы, але пры ўсіх сваіх станоўчых вартасцях больш, чым каго-небудзь другога, любіць усё-такі сябе, таму так старанна ахоўвае сваю незалежнасць. За сорак год жыцця ніхто яго не крануў, не ўзрушыў. А хіба сапраўдны мужчына не зробіць немагчымае дзеля каханай жанчыны?..

Сумленны бухгалтар, думае яна пра нядаўняга каханка. Умее, як на костачках лічыльнікаў, аддзяляць добрыя ўчынкі ад благіх. Не адчувае, што дабро, калі зірнуць вачамі другога чалавека, можа быць злом.

Яна, немка, асуджае немцаў. Нават лепшых з іх не можа прынясць, пагадзіцца з тым, як глядзяць яны на свет.

У Мазыры Турбіна ні ў якія авантуры не кінецца. Хопіць, пакаштавала ўдосталь. Ходзіць на службу, вечарамі сядзіць дома. Калі запрасіў на службу сам генерал, то якое-небудзь патайнае вока за ёй усё-такі сочыць.

Трохі непакоіць перакладчыцу тое, што пайшла ў генеральскую канцылярыю, не даўшы знаку партызанам. Але калі яна ім трэба, то знойдуць. Яе новае становішча для іх жа карысці.

Усё часцей пачынае думаць Эрна Іванаўна пра мужа. Калі жывы, калі вернецца да яе, то сваё грамадзянскае сумленне яна перад ім апраўдае. Астатняе яе цікавіць мала. Навучылася жыць сваім одумам. Хлопчыкаў як-небудзь пракорміць.

Карту для партызан Турбіна робіць болей чым месяц. Такая карта, толькі значна большых памераў, вісіць на сцяне ў кабінеце маёра Швана, аднаго з тых, хто завітаў разам з генералам у Гарбылі.

Маёр дае перакладаць Эрне Іванаўне розныя цыркуляры, якія затым перадрукоўваюцца на машынцы, рассылаюцца паліцэйскім управам. Карта затулена занавескай, але бывае, што маёр штосьці дамалёўвае на ёй, і тады Эрна Іванаўна мае магчымасць крадком зірнуць на яе. Адзін раз, калі маёра не было ў кабінеце, перакладчыца сама адхінула занавеску, добра прыгледзелася.

Загадкавы Тапаркоў, сувязнік па Гарбылях, падпільнаваў Эрну Іванаўну проста на вуліцы. Яна ледзь не крыкнула ад страху, убачыўшы яго ў форме нямецкага лейтэнанта, у добра падагнаным шынялі, наглянцаваных ботах. Нямецкай мовы не ведае, можа праваліцца кожнае хвіліны. Але Тапаркоў прызначыў ёй на вечар спатканне ў глухім завулку, непадалёк ад яе дома, і яна, дрыжучы, калоцячыся ад страху, прыйшла, прынесла карту.

Дзіўна, але яна міжволі ўспамінае ў апошні час Тапаркова. Твар прыемны, жывыя, неспакойныя вочы, у якіх Эрна Іванаўна даўно заўважае несхаванае захапленне сабой.

II

Кожны новы дзень пачынаецца цяпер пад знакам музыкі, якая нячутна звініць у душы. Зноў да Міці прыйшоў настрой, які валодаў ім перад вайной. Дзве мелодыі змяняюць адна другую, вальса — «Над хвалямі» і даваеннай песні — «Любімы горад».

Растоў і Харкаў вызвалены ў адзін дзень. Харкаў — блізка, суткі язды па чыгунцы. Летась, у маі, нашы падыходзілі да Харкава, але спроба адчыніць вароты Украіны скончылася трагічна.

Вызваленне двух вялікіх гарадоў супала з днём Міцевага нараджэння. Не з простым днём — Міцю споўнілася васемнаццаць. Ва ўсім гэтым ён бачыць як бы таямнічы знак лёсу.

Свайго паўналецця Міця не адзначае. Між імі, хлопцамі, такое не прынята. Ён не ведае, у які дзень нарадзіліся Лобік, Мікола, яны таксама гэтым не цікавяцца.

Выйшаўшы ад Шарамета, усхваляваны навінамі, Міця блукае па завулку. Да хлопцаў не ідзе, хочацца пабыць аднаму.

Насупраць цётчынага агарода, ля чыгуначнага насыпу, высіцца вялізная таполя. Ёй, мабыць, столькі, колькі чыгунцы — гадоў семдзесят. Міця любіць гэтае дрэва. Як сасна ля будкі, яно нібы нагадвае аб нязменным, вечным, што ніколі не згіне ў жыцці. Лісце на дрэве — гады, само яно — пакаленні. Многа людзей глядзела на таполю, поўнілася надзеямі, радасцю.

У чорным, разлапістым голлі пашумлівае вецер. Блізіцца вясна. Дні пабольшалі, цяпер яны напоены незвычайнай празрыстасцю. Вечарам празрыстасць гусцее, сінее. Нават начны змрок як бы падсвечаны вячэрняй сінню.

Міця паходжвае сюды-туды па цёмным завулку, не могучы ўтаймаваць радасці. Вайна — асаблівы стан духу. Хутка два гады жыве ён незвычайна абвостранымі, няўрымслівымі пачуццямі. Дзень за днём усё той жа агонь. Душа настроена на высокую, палымяную хвалю...

Пахрумствае пад нагамі тонкая наледзь. За чыгункай чарнеюць хаты Залінейнай вуліцы. Далей — аснежанае поле, цёмная падкова лесу.

Вецер, што абвявае твар — не проста вецер. Ён, як у даваеннай песні пра любімы горад, зноў вяртаецца на ранейшыя кругі.

Назаўтра, вярнуўшыся са службы, Міця застае ў хаце Міколу. Учарашняя радасць сёння азмрочана. У лясгас прыходзіў Гвозд, круціўся ў калідоры, зазірнуў да сакратарак.

Міця расказвае пра шпіка.

— Трэба асцярожней,— гаворыць Мікола.

Ён заўсёды гаворыць лозунгамі. Найцяжэй, вядома, яму самому. Каб Мікола не служыў у паліцыі, не вымаў міну і яму не адцяла руку, то яны, змоўшчыкі, наогул не здолелі б дзейнічаць так, як цяпер. Паспрабуй хоць раз выбрацца з мястэчка?

У мястэчку за апошні тыдзень — перамены. Яно цяпер на ваенным становішчы. Усталявалася фельдкамендатура, якая размяшчаецца ў новым будынку пошты. Акрамя мясцовай ёсць палявая жандармерыя. Яе салдаты носяць на шыі вялікія бляхі.

Цяпер ніводная машына, нават калі яна едзе па дровы, не можа пакінуць мястэчка без пропуска. Ляснічы Лагута кожны раз пасылае Міцю ў фельдкамендатуру па пропускі.

На бліжэйшых чыгуначных станцыях атабарылася пяхотная дывізія. Штаб у мястэчку, у памяшканні міліцыі. Тылавыя службы папаўняюць запасы фуражу, робяць блокі для бункераў, дзотаў. Дрэва бяруць на месцы, ляснічым даюць даведкі. На аснове даведак лясгас выстаўляе воінскай часці рахункі, якія Міця носіць у яе бухгалтэрыю.

Спісаныя разборлівымі друкаванымі літарамі лісткі, у якіх звесткі пра воінскія часці, Міця аддае Міколу. Працуючы ў лясгасе, можна аб сім-тым даведацца.

Пад вечар прыходзіць Лобік. Інструкцыі, якія прысылае Мазурэнка, хлопцы чытаюць разам. Найбольшую ўвагу капітан надае чыгунцы, таму ўвесь час павучае Івана — клічка яго «Бабок» — як складаць зводкі руху эшалонаў.

Іван нават спецыяльную форму выдумаў. Справа не простая: трэба паказаць эшалоны, якія ідуць на ўсход і захад, колькасць, якасць грузу. Адзін і той жа састаў мае вагоны з салдатамі, платформы з разнастайнай ваеннай тэхнікай. У двайным, вырваным са сшытка

лісце, мноства граф, графачак, якія Іван, нібы бухгалтар, запаўняе дробнымі, акуратна выведзенымі лічбамі.

Паперкі Мікола носіць у кішэні, прышытай да калашыны з сярэдзіны. Пакуль ён іх хавае, Міця стаіць на варце, каб не зазірнулі ў пакой меншыя браты.

Міця і яго таварышы, нябачнымі ніцямі прылучаныя даляснога партызанскага свету, пра партызан думаюць з павагай. Там людзі смелыя, кемлівыя. Палахліўцаў або дурняў там не можа быць.

Але вось выпадак, які разумнымі прычынамі не вытлумачыш.

Есіп Кавенька, Міцеў сусед, які разам з бацькам рабіў абходчыкам, паехаў у далёкія сёлы мяняць соль на бульбу.

Цяпер у мястэчку з харчам вельмі цяжка, нідзе нічога не дакупіцца. Местачкоўцы ідуць у вёску ледзь не жабраваць.

Каня ў Кавенькі няма, папрасіў у чалавека, які, кажуць, быў паліцэйскім.

Адтуль, з балотных сёл, Есіпа прывозяць мёртвага. Уся вуліца ідзе за трунай на могілкі.

Дык што ж, сляпыя там, у лесе? Не могуць разабрацца, хто свой, хто чужы?

Мінулай зімой партызаны таксама забілі местачкоўца. Але тады іх можна было зразумець. Той, мінулагодні, быў малады, нават актывіст. Наладжваў тэлефонную сувязь паміж валасцямі. Партызаны яго ўзялі да сябе. Атрада не было — малая групка. Сувязіст спалохаўся, кінуўся наўцёкі.

Есіп Кавенька — чалавек смелы: калі немцы бамбілі мястэчка, спакойна касіў на выгане рамонкі.

Паміж хлопцамі з выпадку недарэчнага забойства ўсчалася спрэчка.

— Падрываецца ідэя партызанскага руху!— гарачыцца Міця.— Свае забіваюць свайго. Падурнелі там, ці што?

Скептычны Лобік хмыкае.

— Ты думаеш, так проста разабрацца? Паехаў на паліцэйскім кані...

— Дык што, калі на паліцэйскім? А мы нашто? Не маглі ў нас спытаць?

Прымак падлівае масла ў агонь:

— Табе хочацца, каб было па кніжачках? Я, брат, бачыў — святых там няма. Прыйшлі ноччу, злосныя. Перапала б мне, каб не схаваўся.

З Прымаком сапраўды смешна выйшла. Паслалі, як і Міколу, працаваць настаўнікам, наладжваць сувязь з партызанамі. А ён сам ледзь ногі прынёс.

Пра выпадак з Есіпам Міця ўсё ж напісаў Мазурэнку.

У лясгас забрыдаюць пажылыя нямецкія салдаты, кіруючы ў кабінет да Лагуты. Ён у такія хвіліны заўсёды кліча Міцю. Друкаваны нямецкі тэкст Міця разбірае добра, дый размову стаў з большага разумець. Вялікіх цяжкасцяў у гаворцы з немцамі, якія наведваюцца да Лагуты, няма.

— Та́бак!— кожны раз патрабуюць яны.

Салдатам выдаюць па восем цыгарэт на дзень. Пранюхаўшы, што ў лясгасе ёсць прыпас махоркі (ён выдзелен для лесарубаў), яны ходзяць клянчыць курыва. Дзе-небудзь у Германіі салдаты, мабыць, не

адважыліся б турбаваць такую асобу, як старшы ляснічы, але ў Расіі — не саромеюцца.

На Лагуту, калі прыходзяць немцы, смешна глядзець. Яго шырокі, як засланка, твар расплываецца ва ўсмешцы, ляснічы мітусіцца, выдыбае па кабінеце. Махорку выпісвае безадказна.

У апошні час Лагута ўсё часцей заглядвае ў пакойчык касы, беручы грошы пад распіску. Бярэ адразу па дзвесце-трыста марак — сумы, якія намнога перавышаюць яго месячны заробак. Карбованцаў, акупацыйных марак не хоча, просіць райхсмаркі.

Праз тыдзень-два Лагута прыносіць акты на выдаткаваныя грошы. У іх засведчана, што куплены гумавыя скаты для аўтамашынгазагенератараў, розныя запчасткі, дэталі. Дзе, у каго куплена — невядома. Міця акты прымае, нямецкіх грошай не шкада. Дый хто стане выкрываць галоўнага ляснічага ў махлярстве? Банка няма, фінансавымі справамі ніхто не цікавіцца.

Аднойчы Лагута кліча Міцю да сябе ў кабінет, падсоўвае нямецкую газету.

— Прачытайце, што пішуць... Можа, для сябе адно, а для нас — другое?

Міця перакладае франтавую зводку. Саветы наступаюць. Баі ў Данбасе, на Захад ад Харкава, пад Ленінградам. Усе бальшавіцкія атакі з крывавымі стратамі для праціўніка адбіты...

— Адбіты, адбіты — нездаволена чмыхае Лагута.— А самі Курск і Харкаў здалі. Мянташаць языкамі. Брахуны.

Твар у ляснічага насуплены, панылы. Лагута зрываецца з месца, апранаецца, некуды бяжыць. Цяпер яго рэдка застанеш у кабінеце.

III

Зблізкэнне з ляснічым дае плён. Тое, што Міцю арыштоўвалі, а пасля ён ірвайся настаўнічаць у вёску, якая цяпер кантралюецца партызанамі, відаць, не забыта.

У мястэчку створана біржа працы. Ёй запраўляе Дзіна Ліпнякова. Тая самая, што працавала ў рэдакцыі, пісала вершы, а калі пачалася вайна — заклікала не шкадуючы сіл змагацца з фашызмам.

І адразу Міцю позва — з'явіцца на біржу. Ён не ідзе — якога д'ябла будзе кланяцца Ліпняковай, калі мае работу? Кабыла нямецкая, зашмат аб сабе думае...

Міця паказвае позву Лагуце, і той абяцае памагчы. Але, відаць, забывае, бо дзён праз колькі па дашчанай падлозе лясгаса грукае падкаванымі ботамі ўнтэр-афіцэр, які кіруе будаўнічымі работамі. Узводзяцца новыя дзоты, капаюцца траншэі — работу вядуць мястачкоўцы пад наглядам немцаў.

Унтэр-афіцэр знаёмы — часцей за другіх забрыдае выпрошваць махорку. На гэты раз выгляд у яго строгі.

— Ляпатка, ляпатка,— тыцкаючы пальцам у паперку, лапоча ён з нейкай нават радасцю.— Шрайбен нікс гут, ман мус міт ляпатка арбайтэн... [1]

Міця ідзе з немцам да Лагуты. Ляснічы ўецца каля таго ўюном.

— Пан унтэр-афіцэр, бітэ... Прашу вас. Работнік мне патрэбны. Прашу выкрасліць са спісаў, пан унтэр-афіцэр.

[1] Пісаць не добра, трэба рыдлёўкай папрацаваць (ням.).

Міця ўдзячны Лагуце. Выручае фактычна двойчы: восенню — узяўшы на службу, а цяпер — не адпусціўшы. Толькі чаму? Няўжо Лагута аб чым-небудзь здагадваецца?..

У лясгасаўскай бухгалтэрыі таксама перамена. Яшчэ месяц назад худая, выпетраная постаць Кашчэя ўзвышалася над сталом да сканчэння рабочага дня. Галоўбух зацята ляскаў на лічыльніках, злосна паблісквакочы з-пад шкелак акуляраў на бухгалтараў, картатэтчыкаў, як бы падаўляючы іх сваёй стараннасцю. Цяпер — часта спазняецца, іншы раз яго зусім няма.

У бухгалтэрыі ў такія часіны — раздолле. Службоўцы збіраюцца ў бакавушцы — такім, як і Міцева каса, пакойчыку,— падоўгу кураць, абмяркоўваюць навіны.

Лішне развязваць язык, вядома, нельга. Старшым бухгалтарам працуе Карасцель, родны брат загадчыка фінансавага аддзела Пілеўскага. Ён тоўсты, з выпуклымі валовымі вачамі. Калі заходзіць размова пра фронт, Карасцель проста млее ад страху. Адступлення немцаў баіцца.

Астатнія весці з фронту абгаворваюць са смакам. Бухгалтар Асоцкі, стары, сівы, з далікатным інтэлігентным тварам, іншы раз спецыяльна спыняе Міцю:

— Што чуваць, малады чалавек?

Міця расказвае яму трошкі болей, чым астатнім.

Ён лічыць, што Асоцкі не падвядзе: быў на першай германскай вайне, ваяваў з Дзянікіным. Трохі шкада Асоцкага: сам стары, а жонка маладая, дзеці малыя. Ледзь зводзіць канцы з канцамі бухгалтар: абедаць не ходзіць і з сабой нічога не бярэ. Міця здагадваецца — бясхлебіца...

Снег сагнала зусім. Праз закратаванае акно касы відаць разгалістыя старыя яблыні, чорная труба чыгуначнай электрастанцыі.

У пакоі сакратарак прыбавілася новая супрацоўніца — Галя Скавародка. Міця з ёй вучыўся. За два апошнія гады дзяўчына яшчэ больш расцвіла, папаўнела, папрыгажэла. Але, як і раней, яна вельмі смяшлівая. У першы ж дзень расказвае Міцю, як хадзіла ў кіно са Свішчам — жыве такі хлопец на Вакзальнай вуліцы.

— Прыйшоў у хату, халявы начышчаныя, насы ботаў аж блішчаць. Я не хацела з ім ісці, але ж спецыяльна білет купіў. Ідзем на вуліцы, а насустрач — вол. То ён мяне проста на вала і ўзвёў...

І звонка, залівіста смяецца. Ніякай спагады да таго, што Свішч трохі недабачвае.

Галя Міцю падабаецца. Між імі лёгка ўзнікае шчырая даверлівасць. Міцю нават здаецца, што каб ён быў смялейшы, правёў Галю, пасядзеў з ёй на лавачцы, то ў іх маглі б завязацца не такія, як цяпер, адносіны.

Але Міцева душа ў палоне. Тая, другая, ніколі не сказала такіх слоў, як Галя. Яна засяроджана на сабе самой, увесь час як бы нечага шукае і не можа знайсці.

З Сюзанай Міця не сустракаецца. Цяпер па той прычыне, што ў яе новы кавалер — Адам Вашчыла. Ён старэй іх усіх, працуе настаўнікам у Сівалобах, але зрэдку прыходзіць у мястэчка.

Што ж, няхай гуляе Сюзана з кім хоча, калі ёй падабаецца.

У глыбіні душы Міця крыўдзіцца на Сюзану. Але ў ім яшчэ жыве надзея, што калі-небудзь яна зразумее яго. Бачыць яе — свята. Тады ён увесь напружаны, нацяты, гаворыць зусім не тое, што хацеў гаварыць.

IV

У станцыйнай чакальні гурт немцаў. Сядзяць на лаўках, кураць, перасміхаюцца. Ля кожнага абшыты цялячай скурай — шэрсцю наверх — ранец, каска, аўтамат, круглая зялёная каробка. Немчыкі маладыя, самае большае ім гадоў па дзевятнаццаць. Міця стаіць у кутку, слухае размову.

Але вось у аднаго з салдат, худога, мізэрнага, з вузкім тварам, з акулярамі на хрышчаватым носе апынуўся на каленях акардэон. Імкліва націскаючы доўгімі пальцамі клавішы, немец іграе. Салдаты як па камандзе ўскакваюць, згруджаюцца вакол музыканта, дружна падпяваюць. Мелодыя маршавая, як ва ўсіх ваенных нямецкіх песнях. Але ў гэтай ёсць штосьці другое — смутак, жаль, трывога.

Vor der Kaserne, vor dem grossen Tor
Stand eine Laterne und steht sie noch
dafor,
Und alle Leute soll es sehn,
Wenn wir bei der Laterne stehn
Mit dir, Lili Marlen...[1]

Салдаты як электрычным токам працяты. Твары напружаныя, вочы гараць. Спяваюць з душой. Некаторыя нават такт нагой адбіваюць.

Што ж, у кожнага апранутага ў шынель немчыка там, у Германіі, ёсць, мабыць, дзяўчына, з якой ён сустракаўся. Ён смуткуе па ёй. Гэта можна зразумець.

Schon rief der Posten, sie bliesen
Zapfenstreich,
Es kann drei Tage kosten, Kamrad ich
komm ja gleich...[2]

Гэта пра салдацкі абавязак. Нельга бясконца стаяць з дзяўчынай, трэба ваяваць. Немцы ж намецілі ўсталяваць тысячагадовы рэйх.

У залу заходзіць, застывае, разявіўшы ад здзіўлення рот, запэцканы змазчык. На ніжняй яго губе вісіць недакурак, у руках — маслёнка, малаток з доўгай ручкай. Не часта пачуеш, як спяваюць немцы.

Seine Schritte kennt sie, seine schöne
Gang,
Alle Abend rennt sie, doch ihn vergass
sie lang...[3]

Дык вось чаму ў маршавай песні чуваць смутак: каханая здрадзіла франтавіку. Штосьці здарылася з нямецкімі кунігундамі, якія перасталі чакаць пераможцаў зігфрыдаў.

Міця пайшоў з залы. Няхай спяваюць нямецкія хлопчыкі пра Лілі Марлен, пра яе здраду — на подзвігі такая песня іх не павядзе.

---

[1] Перад казармай, перад вялікімі дзвярамі
Стаяў ліхтар і цяпер яшчэ стаіць,
І ўсе людзі бачаць,
Як мы стаім пад ліхтаром
З табой, Лілі Марлен...

[2] Крычаць паставыя, іграюць адбой,
За спазненне—трое сутак арышту, таварыш, я зараз прыбягу...

[3] Ведае, куды ісці, любуецца сваёй хадой,
Пад ліхтар прыбягае штовечар, але стаіць цяпер з другім.

V

На гэты раз Мікола прынёс заданне незвычайнае. На сустрэчу акрамя Тапаркова прыходзіў Драгун, папрасіў сабраць як мага больш савецкіх грошай. Партызаны хочуць пабудаваць на свой кошт танкавую калону.

Хлопцы задумаліся. Да апошняга часу яны існуюць як невялікая замкнутая група. Але такой групай грошай не збярэш. Кожны, у каго іх папросіш, пацікавіцца, каму дае і навошта. Вадзіць жа людзей за нос не выпадае.

Мазурэнка даўно раіць разбірацца на пяцёркі. Цяпер ідэя набывае рэальны сэнс. Работы сапраўды прыбаўляецца. Трэба памочнік Лобіку, тым болей, што брыгаду, у якой ён працуе, перакідаюць іншы раз на ветку, і ў такія дні руху цягнікоў на асноўнай лініі ён фактычна не бачыць.

Дык вось так — будуць пяцёркі. Лобікава — на чыгунцы, яе трэба яшчэ стварыць. Міця мусіць кіраваць урачамі і астатнімі службоўцамі. Плоткіну і Прымаку даручаецца арганізаваць пяцёрку з моладзі, якая працуе ў розных установах.

Прынцып — глыбока канспіратыўны. Кожны з новых удзельнікаў групы павінен ведаць кіраўніка пяцёркі і нікога больш.

Ідучы на службу ў лясгас, Міця лёгка аддаецца плыні летуценнасці. Бачыць сябе ў розных незвычайных становішчах: то ён выступае з палкай прамовай, звернутай да местачкоўцаў, то нечаканым нападам арыштоўвае жандармаў, то, пераапрануўшыся немцам, наводзіць паніку ў гарнізоне.

Дзіўна — Міцю ўяўляецца яго подзвіг толькі на людзях. Каб бачылі, здзіўляліся, захапляліся.

Можа, ідзе гэта ад патаемнасці, нябачнасці той работы, якую ён разам з сябрамі-таварышамі выконвае. Наогул яны, хлопцы, надта высока сябе не ставяць. Ёсць пачуццё задаволенасці, патрэбнасці іх местачковага існавання. А хочацца большага — высі, узлёту.

Вакол — жыццё звычайнае. Міця крочыць у лясгас чыгункай, паварочвае да гарадка, дзе кватаруюць немцы, выбіраецца нарэшце на рог ускраіннай вуліцы, на якой размяшчаецца лясгас.

Местачкоўцы патроху возяць гной, едуць па сена, па дровы. У дварах звіняць пілы, сякеры, з хат нясецца шоргат жорнаў — малоць у млыне дорага. Мычаць каровы, п'е з лужыны ваду вогненна-рыжы певень. Кожны новы дзень вось так пачынаецца.

Людзям, якія служаць у лясгасе, няма чаго рабіць. У падпарадкаванні лясгаса вобадная майстэрня, гараж. У абодні гады ў рады хоць колы для калёс вырабляюць. У гаражы — толькі робяць выгляд што працуюць.

Яшчэ восенню лясгас меў чатыры газагенератарныя грузавікі. Дзве машыны забралі немцы, калі ездзілі на партызан у Альхоў. Партызаны іх там спалілі. Слесары, шоферы, механікі з таго часу бясконца рамантуюць два ўцалелыя газагенератары. Праўдзівей кажучы, сядзяць на гумавых скатах, кураць, перамаўляюцца. Але кожны трымае ў руках гаечны ключ.

Невядома, кім кіруе лясгас. З васьмі лясніцтваў на месцы тры — тыя, чые канторы на станцыях. Лясныя абсягі астатніх кантралююць партызаны. Лясніцтвы перабраліся ў мястэчка. Яны бяздзейнічаюць і падобны на эміграцкія ўрады, якія спрабуюць кіраваць народам з чужых сталіц.

Лясным спецам няма работы, аднак штат папоўніўся яшчэ адным ляснічым, які лічыцца намеснікам самога Лагуты. На Міцева здзіўленне, пасаду заняў яго сусед Мікалай Мікалаевіч.

Ён як з неба зваліўся. Не бачылі яго ў мястэчку даўно, мабыць, з часу калектывізацыі. Адкуль узяўся? Адпусцілі немцы з палону — такая пагалоска.

Мікалай Мікалаевіч — мужчына відны, вялізнага росту, з шырокім дабрадушным тварам. Пасля яго паступлення на службу сярод сакратарак, машыністак усчалася мітусня. Дзяўчаты раз-пораз выбягаюць у калідор, падфарбоўваюць губы, падводзяць, трымаючы перад тварам люстэрка, бровы. Асабліва стараецца Паліна Рабіна.

Мікалай Мікалаевіч ёй уважыў. Пасля работы правёў дахаты і на кватэру зайшоў. Увішная, вясёлая Паліна на вачах расцвіла.

Здараецца так, што іншы раз Міця з Мікалаем Мікалаевічам разам ідуць на службу. Дзіва няма: жывуць праз дзве хаты.

Мікалай Мікалаевіч, расказваючы пра сябе, здаецца, нічога не тоіць. Ледзь не да сорак трэцяга служыў у арміі. Пад Ржэвам трапіў у палон. Недалёка ад дому ўцёк з эшалона і цяпер пабойваецца, каб не забралі ў лагер.

Міця проста засыпае яго пытаннямі. Як там, за фронтам? Што думаюць байцы, камандзіры, тыя людзі, якія наогул не бачылі немцаў?

Але тут сусед памоўчвае. Расказаў толькі, што ў іх часць прыязджаў Аляксей Талстой, выступаў перад байцамі. Пра што гаварыў пісьменнік, які ён з выгляду? «З выгляду падобны на мяне»,— Мікалай Мікалаевіч смяецца.

Чурбак нейкі, думае пра суседа Міця.

Думку пра суседа хутка прыйшлося перамяніць. Аднойчы раніцай усе ўбачылі, што хата Рысакоў — такая мянушка ў радні Мікалая Мікалаевіча — пустая. Ён сам, бацька, маці, малодшая сястра зніклі невядома куды. Зрэшты, ламаць доўга галаву не трэба — сям'я пайшла ў партызаны.

Дзіўныя рэчы бываюць на свеце. Рысачыха — жанчына мажная, языкаватая, мінулым летам паводзіла сябе інакш. Калі Міцева сям'я перабралася з будкі на дзедава котлішча, яна, пабліскваючы ўстаўленымі залатымі зубамі, плявузгала жанкам ля студні, што Птахі — суседзі небяспечныя, іх трэба старанцца. Прыпякло — сама кінула жытло, набытак.

Паліцаі наляцелі на пакінуты двор, як груганнё. Вывелі з хлява карову, тут жа на дварэ закалолі і асмалілі свінню. Грузілі на фурманкі ложкі, шафы, камоды, коўдры, падушкі. Нават фікусы вывалаклі і паставілі на вазы.

Хату аднак не спалілі.

Тыдні праз два ў гэту хату перабіраецца выгнаны з Піляціч бургамістр Спаткай. Суседзі жартуюць, што спадчыну займеў бургамістр небагатую — хіба што прусакоў трохі засталося.

VI

У раённым клубе — канцэрт.

Прыехала самадзейная трупа Міры Сініцкага. Міра — рудаваты, шчуплаваты, надзвычай рухавы хлопец гадоў дваццаці пяці — славутасць навакольных гарадкоў і мястэчак акупацыйнага часу. У Бацькавічы за апошні год ён прыязджае трэці раз.

Сам Міра — артыст, бясспрэчна, таленавіты. Ён спявае, іграе на баяне, скрыпцы, кларнеце, гітары, губным гармоніку і нават на звычайнай піле. Але асабліва маляўніча, з нейкім натхнёным бляскам Міра танцуе. Іграе баян, і нельга без шчырага захаплення глядзець, як носіцца па дашчанай сцэне лёгкая, нібы бязважкая постаць танцора, як дакладна адчуваюць такт ногі, усё паслухмянае, гнуткае цела.

— Міра! Брава! Біс!— крычаць ўзбуджаныя дзяўчаты.

Як кожнага яркага артыста, Міру найбольш любіць жаночая частка гледачоў.

Міця заходзіць у клуб, калі зала нібыта паўнютка і гудзе як вулей. Ён нерашуча спыняецца на праходзе, абводзіць позіркам залу.

На пярэдніх радах — немцы, паліцэйскія. Астатні прасцяг займаюць месцачкоўцы.

Міця шукае вачамі Галю Скавародку. Яна жыве блізка ля клуба і абяцала заняць месца. Галя махае яму рукой. Пакуты нарэшце скончаны — Міця праціскаецца між радоў да Галі, садзіцца.

Заслона апушчана. За ёю ледзь чутна парыпвае гармонік — артысты на хаду рэпеціруюць. Халаднавата ў зале — ад дыхання ўздымаюцца белыя воблачкі пары. Ды і наогул закіданы, неахайны клуб: на сценах рудыя падцёкі, шыбы вокан шэрыя ад пылу.

Сем гадзін, а яшчэ светла. Дзень прыкметна падаўжэў.

Канцэрт, як і кінасеансы, мусіць пачынацца рана, каб да камендацкага часу — да дзесяці гадзін — гледачы паспелі разысціся па хатах.

Міцю раптам як токам працінае. Ён бачыць Сюзану. Яна сядзіць амаль насупраць яго, на два рады бліжэй да сцэны. На ёй знаёмы рудаваты палітончык, белая вязаная шапачка. Адама Вашчылы побач няма.

Міця стараецца не падаваць віду, што ўзрушаны. Размаўляе з Галяй, пазірае ў другі бок.

Пад столлю тухнуць электрычныя лямпачкі, і адразу ўздымаецца заслона. Зала тоне ў воплесках.

Першы ўжо выхад Міры прыкоўвае Міцеву ўвагу сваёй нязвычайнасцю. Ён пачынае не з танцаў, як мінулы раз, а з песні. На сцэне бабулька са зморшчаным тварам. І хоць Міра ў штанах, у вастраносых туфлях, а паставу бабулькі імітуе толькі завязаная двума ражкамі на падбароддзі хустка, аднак ілюзія настолькі пераканаўчая, што, як жывую, бачыш старую, сагнутую кабету.

На два галасы Міра спявае жартоўную народную песню: дзед паміраe, даючы бабцы наказ, як жыць далей. Дзед — фігура не галоўная, голасам, імітацыяй спявак падкрэслівае гэта, на першым плане гаротная бабка.

А як буду жыці без цябе, дзядочак,
А як пажываці, шызы галубочак?

Але вось і дзед аднекуль вынырнуў: голас спевака зрываецца на піскліві фальцэт, у ім не спачуванне, не шкадаванне, а нясхаваная насмешка:

А з торбаю, бабка, а з торбаю, любка,
А з торбаю, шызая галубка мая!..

Да Міці раптам даходзіць: не з бабкі насміхаецца спявак, песня — толькі прыклёп, зачэпка, каб выставіць ў смешным святле нешта большае — немцаў! Яны адступаюць, уцякаюць, іх фанабэрыя панікла. Малайчына Міра! І прыдрацца нельга: песня старая, яе ведаюць усе.

Зала зноў тоне ў гучных воплесках. Яны не спыняюцца да таго часу, пакуль артыст не выходзіць на сцэну яшчэ раз. Але цяпер ён спявае толькі два куплеты:

Бараніся, бабка, бараніся, любка,
Бараніся, шызая галубка мая!

Ёсць, значыць, нешта такое, што як бы носіцца ў паветры, што больш-менш адчуваюць усе. Міра — артыст, ён здолеў ускалыхнуць пачуццё, якое валодае ўсімі, ён адчувае настрой часу. У мінулым годзе — вясною і летам — прыязджалі гэтыя самыя артысты, але вось такога настрою не было. Тое, што артысты паказвалі, было другім. Шмат чаго за год перамянілася на свеце...

Міцю здаецца, што ён, як і Міра, здолеў бы выказаць тое агромністае, радаснае, што нястрымна нарастае ў жыцці. Толькі вершаў ён цяпер не піша. Ён усёй душой аддадзены падзеям, якія запоўнілі свет, і болей ні аб чым не думае. Можа калі-небудзь ён пра гэта ўспомніць. «Блажен, кто посетил сей мир в его минуты роковые...» Так сказаў паэт. Міця адчувае, што жыве ў вялікі час. Мястэчка да агромністых падзей, можа, і не прылучана, але яны ў ім неяк адбіваюцца, маюць свой настрой, колер. Ён непаўторны, гэты вялікі час, і Міця, калі застанецца жыць, пра яго не забудзе.

Дзіўна толькі, што жаданне пісаць прыходзіць у асаблівыя хвіліны, калі Міця чытае добрую кнігу ці, як цяпер, слухае песні.

Канцэрт тым часам скончыўся.

Першымі падаюцца да выйсця немцы, за імі паліцэйскія. Астатняя публіка тоўпіцца, чакаючы чаргі. Нарэшце адчыняюцца бакавыя дзверы на вуліцу і ў фае, і местачкоўцы гаманлівай талакой вывальваюць з клуба.

Міця выходзіць разам з Галяй. На дашчаным тратуары наледзь, і Міця асцярожна падтрымлівае дзяўчыну пад руку. Яны аднолькавага росту, ісці ім лёгка.

Галін дом — на ўскраі завулка. Стаіць да яго бакавой сцяной, вялікі, цёмны. Над парканам шастаюць голыя галіны бэзу. Трошкі з Галяй пастаялі, пагаварылі. У яе настрой прыўзняты, узбуджаны, і яна яго не тоіць. Падала на развітанне цёплую руку, подбегам, як каза, шмыгнула за веснічкі.

Міця вяртаецца Паштовай вуліцай. Каля бальніцы спатыкае Сюзану.

— Я чакаю цябе,— нібы вінавата гаворыць яна і адразу змаўкае.

Міця разгублены. Трымацца воддаль ад Сюзаны памагала яму пачуццё супраціўлення. Але ж цяпер сама Сюзана робіць крок насустрач. Крыўда, абраза забыты імгненна. Хваля пяшчотнасці залівае Міцевы грудзі.

Позна ўжо. Але, звярнуўшы ў завулак, яны яшчэ могуць пахадзіць. Патрулі тут не бываюць.

Міця бярэ Сюзану пад руку. Яна даверліва да яго хінецца. Цёмныя купы хат, парканы, ахутаныя змрокам дрэвы, пад якімі калышуцца хісткія цені — усё гэта бачыцца нібы ўпершыню...

З правага боку сад, у якім яны наўсцяж прасядзелі летнюю ноч. Здаецца, з таго часу прамінула вечнасць. А яшчэ года няма.

— Галя вышэйшая за мяне,— раптам гаворыць Сюзана.

Міцю робіцца весела. І Сюзана раўнаваць умее. Можа, ахопленая рэўнасцю, яна таму яго і чакала?

— Ты ж таксама ходзіш з Вашчылам.

Сюзана маўчыць. Зябка пацепваючы плячамі, яшчэ бліжэй хінецца да Міці.

Яны падыходзяць да дома, у якім жыве Плоткін. Вокны цёмныя, толькі праз шчылінку ў аканіцы прабіваецца вузенькая палоска святла. Саша, мабыць, чытае. У клубе сядзеў з Люсяй, правёў яе дадому. У іх адносінах усё хораша і ясна. Калі сустрэнуцца, нагаварыцца не могуць. Праўда, шчабеча найбольш Люся. Яна з другімі хлопцамі не ходзіць і, калі ў гурце не бачыць Сашы, вяртаецца дахаты.

Чаму ў Міці з Сюзанай не так? Яны цяпер разам, даўно не бачыліся, а гаворкі няма. З другімі дзяўчатамі, нават з Галяй, ён можа смяяцца, жартаваць, быць дасціпным, з Сюзанай — не. Яму толькі радасна. Радасна і цяпер, ён надоўга запомніць гэты змрок, голыя сукі дрэў, зашэрхлую наледзь, што патрэсквае пад нагамі. Сюзана таксама спыняецца, паварочваецца тварам да Міці.

— Я іду на работу. У Сівалобы, настаўніцай. Мама гаворыць, што летам зноў будуць браць у Германію...

Сказала і прыхінулася тварам ад Міцевых грудзей. Ён адчувае яе твар, мяккія грудзі, усю яе, даверлівую, падатлівую. Ён перабірае пальцамі пасмачкі валасоў, якія выбіваюцца з-пад вязанай шапачкі, прыхінае, туліць Сюзану да сябе...

Шчымлівы смутак агортвае Міцю. Што гэта, развітанне? У Сівалобах загадчыкам школы Вашчыла. Сюзана ідзе пад яго крыло. Яна, калі так баіцца Германіі, магла б у мястэчку дзе-небудзь прыткнуцца.

— Не ідзі,— гаворыць Міця.— У мяне ёсць знаёмы ўрач. Возьме цябе ў бальніцу.

У гэтую хвіліну Міця думае пра Андрыюка. Уладкуе Сюзану хоць заўтра. Чаму ён не падумаў пра гэта раней?

— Нельга. Ужо дамовіліся. Мама хоча, каб так было.

Яны зноў ідуць завулкам, але цяпер ужо насупленыя, далёкія адно ад другога.

Узмацняецца вецер, ён шастае ў голым вецці дрэў, у штакецінах тыну. Кончыцца вайна, тады прыйдзе ўсё, думае Міця. Цяпер не час. З самага пачатку ў яго з Сюзанай было неяк дзіўна.

На момант Міцем авалодвае злосць — шалёная, нястрымная. Вашчыла такімі, як ён, справамі не займаецца. Толькі каля дзевак смелы. Яго ў турму не пасадзяць. Не павязуць, як Сяргея Амельчанку, расстрэльваць. Сяргея няма, а тая лялька, Маргарыта, гарцуе...

У наступную хвіліну Міця адганяе здрадлівыя думкі. Раўняць Сюзану з Маргарытай нельга. Ён і сам вінаваты. Мог не чакаць, раней папрасіць Андрыюка.

Абражаны гонар не дазваляе Міцю распытваць, калі Сюзана пойдзе ў Сівалобы і ці часта будзе наведвацца да маці. Нітачка між імі рвецца. Няхай!..

Развітваюцца стрымана. Сюзана адчувае, што Міця насцярожаны, жорсткі, але кроку для прымірэння не робіць.

Каб не натрапіць на патруль, Міця прабіраецца дамоў агародамі. У душу — разлад, смутак мяжуе з адчайнай рашучасцю. Няхай! Кончыцца вайна, тады паглядзім. Ён яшчэ сябе пакажа!..

Зусім недарэчы ўсю дарогу звініць у Міцевых вушах матыў цыганскай песні:

На прощанье шаль с каймою
На груди моей стяни...

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

I

Выдзяленне асобнага Бацькавіцкага атрада праводзіцца ўрачыста. Партызан — іх роўна сорак — выстраілі ў шарэнгу па два на выгане за Сасновіцай. Пад нагамі хлюпота, разлезлы снег, у твар дзьме золкі, пранізлівы вецер. З блізкага сасонніку даносяцца яго глыбокія, цяжкія ўздыхі.

Бондар зачытвае загад аб стварэнні атрада, гаворыць кароткую прамову, затым кіруе ў бок да камандзіраў, якія прысутнічаюць на цырымоніі. З шарэнгі, робячы па-вайсковаму павароты, выходзіць толькі што прызначаны камандзір Якубоўскі. На ім дзеля ўрачыстасці хромавыя боты, доўгае, да пят, скураное паліто.

— Смірна! Раўненне направа!

Аддаўшы каманду, Якубоўскі чытае прысягу, словы якой партызаны паўтараюць услед. Нязладжаны гул галасоў затухае ў лесе.

Затым камандзіры суседніх брыгад Вакуленка і Бальшакоў па праву старэйшых падносяць камандзіру, камісару, начальніку штаба маладога атрада па аўтамату. Байцы зусім не па статуту пляскаюць адубянелымі на ветры далонямі.

Атрад малады, але залічаныя ў яго людзі пакручастымі сцежкамі вандруюць даўно. Начальнік штаба Анкудовіч з першага ваеннага лета ў партызанах, камісар Лісавенка (той, што быў камісарам у дамачоўцаў) — з мінулай зімы. Дый астатнія — народ цёрты, які сёе-тое пабачыў: шафёр Іван Гусоўскі, пажарнік Грыцук, Міша Ключнік, Рагазуб, Яўтушык, Таццяна Бурак, трактарыст Максімук, аграном Драгун, камандзір роты Ткач, былыя партызанскія старасты Іван Буян і Іван Гопчанка. Быў некалі Бацькавіцкі атрад развеяны, вынішчаны, і вось узнік новы. Не мог не ўзнікнуць.

Лубан таксама тут, яго сябры-таварышы ў суседніх атрадах. Высокае начальства палічыла за лепшае раздзяліць былых нямецкіх службоўцаў.

Узбраеннем новы атрад пахваліцца не можа. Пярэдні рад яшчэ з вінтоўкамі, а сёй-той з задняга — стаіць проста так, цішком засунуўшы пасіверaныя рукі ў кішэні. Гарбылёўцы з гарбачоўцамі людзей выдзелілі, а наконт зброі далі добры наказ — здабываць у баі.

II

Як толькі падсохнуць дарогі, сцягнутыя за Пціч атрады рушаць назад, у свае раёны. Рамантуюцца калёсы, вупраж, коням падкладваецца нанач паболей сена.

Вялікі попыт на майстроў, умельцаў, людзей з залатымі рукамі. У пяці ці шасці сасновіцкіх адрынах, свіронках, прыстасаваных пад кузні, сапуць кавальскія мяхі, звініць жалеза, грукаюць малаты. Многае ўмеюць палешукі. На добрую сотню кіламетраў навокал ніводнага буйнога горада з заводскімі трубамі, машынабудаўнічай вытворчасцю, майстэрнямі, але людзі, здольныя адрамантаваць аўтамат

любой маркі, вінтоўку, нават кулямёт, ёсць у кожным атрадзе. Адкуль гэта ўмельства? Ад шафёраў, трактарыстаў, кавалёў, якіх па вёсках нямала.

Калгас без тэхнікі не жыў. Але яшчэ глыбей, у сівую даўніну сягае здатнасць палешукоў. Светлавалосыя, блакітнавокія дрыгавічы, што сяліліся на Прыпяці, па яе прытоках, з незапамятных часоў ведаюць жалеза. Сведчаннем таму неймаверна вялікая колькасць вёсак, якія называюцца Руднямі.

На балоце не толькі касілі сена, не толькі ставілі венцыры, а і здабывалі руду для металу.

Дзіўная, непаўторная ідзе па палескай зямлі вясна. У вёскі, сёлы, пакінутыя партызанамі, немцы з паліцэйскімі патыкаюцца мала. Калі прыязджаюць, то ўзводам або ротай.

Межы нямецкай і партызанскай тэрыторыі вызначыліся яшчэ мінулай восенню. За зіму, хоць партызаны не надта абаранялі свае раёны, яны не змяніліся. Немцы цiснуцца да чыгунак, шасейных дарог, буйных паселішчаў, астатні прасцяг — партызанскі.

У штабах, колькасць якіх узрасла, засядаюць дзень і ноч. Намячаюцца маршруты руху, месцы будучых лагераў — асноўных, запасных, сямейных. Толькі пяць-шэсць чалавек ведаюць, што брыгады Гарбылёўская, Дамачоўская разам з толькі што створаным Бацькавіцкім атрадам не проста рушаць у Літвінаўскія, Лужынецкія лясы, а па дарозе будуць знішчаць гарнізоны ў Чаплічах, Сямёнавічах, Будзе і Малой Рудні — усе яны ў межах Дамачоўскага раёна. Асіныя паліцэйскія гнёзды, як костка ў горле.

План штаба сягае далей. Дамачоўскі і Бацькавіцкі раёны падзяляе чыгунка з Оўруча на Жлобін. Калі знішчыць гарнізоны, як-небудзь блакіраваць чыгунку, адкрываецца неабсяжны прастор. Вольная партызанская зона на сотню з гакам кіламетраў ушыркі, ад Бацькавіч да Рудабелкі.

Выйшла першая партызанская газета. Назва ранейшай, абласной. Нават загаловак формай, абрысамі літар — такі, як быў. Як бы нічога не змянілася на тутэйшай зямлі за дваццаць доўгіх крывавых месяцаў.

Газета маленькая, на васьмушцы звычайнага газетнага аркуша, але, як і даваенная, пахне друкарскай фарбай, прыемна шасціць у руках. На першай старонцы — зводкі Саўінфармбюро, паведамленні пра налёты саюзнікаў на Германію, на другой — заметкі пра партызанскія справы, пра фашысцкі здзек з насельніцтва. Стыль высокі, узнёслы, пяро, якое нарадзіла надрукаваныя словы, не ведае сярэдзіны.

За акном, як з вядра, лье дождж, з'ядае апошні снег. Цемень, хоць выкалі вока. Плюскат вадзяных кропель зліваецца з аднастайным пошумам хвой.

Бондар сядзіць у штабе, праглядае паперы. Патрэсквае на стале лямпа. Час не ранні, гадзін дванаццаць ночы, але цяпер толькі і пасядзіш спакойна, бо дзень паглынае мітусня, мітрэнга.

Зрэшты, так ці іначай, а Бондару лягчэй. Ёсць другія шырокія плечы, на якія лёг цяжар. На яго абавязку штаб, дакументы, разведка. Як чалавек з нейкім ваенным вопытам, Бондар разумее, што «вайсковы» перыяд у развіцці партызанскага руху канчаецца. Ён працягваўся тры зімовыя месяцы, калі сілы партызан тут, за Пціччу, былі сабраны ў кулак, маглі, каб прыйшлося, супроцьстаяць, магчыма, цэлай дывізіі. Але немцы, калі не лічыць бой за Грабаў, не нападалі. У іхніх штабах, разведцэнтрах ёсць, бясспрэчна, разумныя

галовы, якія бачаць стан рэчаў. А можа, у немцаў рукі не даходзяць?..

Цяпер, калі брыгады, атрады вернуцца ў свае раёны, іх ваенная сіла зменшыцца ў адваротнай прапорцыі. Яе хопіць на тое, каб разагнаць паліцэйскі гарнізон, трымаць у напружанні чыгунку, сеяць паніку. Але захапіць, утрымліваць раённы цэнтр, буйнае паселішча партызанам не пад сілу. Няма артылерыі, мінамётаў, дый запас патронаў мізэрны. Па той жа прычыне не могуць партызаны абараніць насельніцтва, яго маёмасць у сваіх раёнах. Узброенага танкеткамі, бронетранспарцёрамі, мінамётамі батальёна дастаткова, каб авалодаць самым умацаваным пунктам партызанскага супраціўлення. Прыклад Рудабелкі гэта пацвярджае.

Бондар праглядвае разведданясенні, якія паступілі за дзень. Штосьці, а разведку ён за гэтыя тры месяцы трохі падняў, штабы падвучылі ёй займацца. Работа клапотная, паглынае шмат сілы, адцягвае людзей.

Наўсцяж па чыгунцы, на ўсіх значных станцыях новыя воінскія часці не выгружаліся. Ахоўную службу нясуць нямецкія палкі, мадзьярская дывізія, якая ў пачатку зімы змяніла славацкую. Славакаў яны, партызаны, па сутнасці, распрапагандавалі. Немцы іх перакінулі пад Мінск, але пад Мінскам таксама партызаны.

Загадкавыя для Бондара невялікія падраздзяленні, створаныя з былых ваеннапалонных, якія атабарыліся амаль на ўсіх станцыях. Форму салдаты носяць падобную на нямецкую, цёмна-зялёную. У данясеннях іх называюць казакамі. Палоннага ці перабежчыка яшчэ не ўзялі, Бондар не ведае, як глядзець на гэтых казакаў. Ад няведання — неспакой. Казакамі трэба заняцца ў першую чаргу.

На двары ўзбуджаныя галасы, валтузня. Бондар выскаквае на ганак. Адчыняючы дзверы, ненарокам адпіхвае вартавога, які стаіць да іх прыхінуўшыся. Цемень, сячэ косы, з ветрам дождж. Бондар пазнае Тапаркова, загадвае прапусціць.

Тапаркова не было два тыдні, хадзіў у Мазыр да Турбіной.

Разведчык мокры да ніткі. Пад скуранкай, якую павесіў на цвік, цэлая лужына.

— Даў бы выпіць, ды няма,— гаворыць Бондар.— Не трымаем, сухі закон. Расказвай...

Хітры, цыганкаваты Тапаркоў шчэрыць зубы:

— У мяне ёсць, Павел Антонавіч. Адубянеў бы без падмацавання. На Прыпяці ў палонку праваліўся.

— Ты што, жартуеш? Прыпяць хіба пайшла?

— Стаіць. Трашчыць лёд. Страляе, як з гармат. Вось-вось пойдзе. Я проста ў палонку нырнуў.

— Быў у Мазыры?

— Быў.

— Немцы дадому не збіраюцца?

— Пакуль што не.

Аднекуль з-пад крыса Тапаркоў дастае вайсковую біклагу ў шэрым варсістым футарале. Бондар ідзе ў пярэдні пакой, прыносіць дзве шклянкі, акрайчык хлеба, разрэзаную напалам цыбуліну.

Тапаркоў выскаляецца.

— Не тое пітво, Павел Антонавіч. Не пад цыбулю. Каньяк. Можа, нават французскі. Я не вельмі разбіраюся. Але тонус падымае, што трэба. Праўду кажу, прапаў бы без яго.

З гэтымі словамі Тапаркоў вымае з кішэні, кладзе на стол дзве пліткі шакаладу.

— Жук ты. Не можаш без фокусаў. Ці не таму затрымаўся?

— Не. Давайце вып'ем. Раскажу па парадку.

Выпіваюць па паўшклянкі бурай, церпкай на смак вадкасці.

— Каго-небудзь пачастуй яшчэ. Шакалад аддай дзяўчатам. У цябе ж, мабыць, ёсць. А я, брат, каньяк піў. На фінскай мы захапілі дот. Там быў цэлы склад.

Навіны, якія прынёс Тапаркоў, датычаць перш за ўсё Турбіной. Працуе ў канцылярыі генерала Фрыдрыха, які чыніць уладу над акругай. Становішча нібыта надзейнае.

— У Фрыдрыха?— Бондар прысвіствае.— Высока птушка ўзляцела. Ты не дапускаеш, што служыць нашым і вашым?

— А што яна можа вашым? Што яна пра нас ведае? Летась наконт аперацыі папярэдзіла,— Тапаркоў загінае палец,— з Казачэнкавай сумкай выручыла,— загінае другі,— звесткі перадае, правалаў няма...

Пальцаў не хапае.

— А ўсё-такі чаму яе ўзяў генерал? Трэба дакладна ведаць. Мы яе туды не пасылалі. Немцам жа вядома, што муж яе савецкі лётчык, сама вырасла тут, не ў Германіі.

— А чорт яго ведае, Павел Антонавіч. У немцаў другія звіліны ў галаве. Немец немцу верыць, гэта точна. Не такія падазроныя, як мы.

— Ты гэта кінь,— Бондар устае, ходзіць па пакоі.— Хітрасці ім не пазычаць. Успомні, як вайна пачалася. Ручкі ціскалі, фатаграфаваліся з нашымі, а самі нож за спіной тачылі.

— То высокая палітыка, Павел Антонавіч. Я гавару пра звычайных немцаў. Яны, праўда, даверлівыя. Нашыя іх вакол пальцаў абводзяць. Можа таму такія немцы, што лічаць сябе лепшымі, разумнейшымі. Думаюць — перад імі ўсе схіляюцца.

— Ладна, дарагі Анатоль Сямёнавіч.— Давай гэту філасофію забудзем. Мы з табой шышкі невялікія. Ясна адно: да Турбіной, акрамя цябе, нікога не падпускаць. Калі ўдасца падаіць генерала, лічы, шчасце само лезе ў рукі. Давай, што прынёс.

— Вот,— Тапаркоў здымае левы бот, шарыць пальцамі ва ўнутраным разрэзе халявы, выцягвае невялікі, са шчыльнай паперы канверт.— Як у палонку трапіў, то баяўся за яго. Спецыяльна высушыў на агні. Перадала, каб толькі табе ў рукі.

— Ідзі,— Бондар усміхаецца.— Мазурэнку таксама прынёс?

— У гэтай халяве,— Тапаркоў пляскае сябе па правай назе.— Слуга двух паноў. Ці знашу сваю кучаравую галаву? Забудзеце адразу, як толькі траплю да немцаў у лапкі. Скажаце — быў брандахлыст, прапаў пры нявысветленых абставінах. А ў мяне душа гарыць.

— І ў мяне гарыць,— Бондар паціскае Тапаркову руку.— І спаць хочацца. І некаторыя наогул не хочуць бачыць на гэтым месцы. Жыццё, Толя, нічога не папішаш. Ідзі паспі.

— Наконт Турбіной не сумнявайся,— Тапаркоў сур'ёзнее.— Нутром чую — памагае чэсна. Хоць прычын не ведаю. А пралазіць, бо прыгожая, як чорт. І разумная. Лётчык яе — даўно з рагамі. Звычайнай жонкай яна, брат, быць не можа.

III

Бондар разразае сцізорыкам канверт, вымае загорнуты ў некалькі столак кавалак ватманскай паперы. Распрамляе на стале і на першым часе нічога не можа зразумець. Перад ім няўмела зробленая карта, з трохкутнікамі, кружочкамі, пунктірнымі лініямі-стрэламі.

Толькі прачытаўшы напісаныя па-нямецку назвы, Бондар бачыць, што гэта карта вобласці ў межах акупацыйнага адміністрацыйнага падзелу. Робіцца ясным сэнс кружочкаў, трохвугольнікаў.

Што ж, канцэнтрацыю партызанскіх сіл генерал Фрыдрых уяўляе, бадай, правільна. Трохі перабольшвае, трохі блытае з дыслакацыяй. Стрэлы, пункціры — магчымыя дарогі звароту партызан у пакінутыя раёны...

Бондар хавае карту ў кішэню, апранаецца, выскаквае на двор. Хата камандзіра злучэння праз вуліцу. Акно завешана, але праз шчыліну прабіваецца палоска святла. Дождж сячэ, не перастаючы.

У Лаўрыновіча Мазурэнкава радыстка Ася. Пакруглела, паправілася дзеўчанё. Памятае яе Бондар змізарнелай, з бледным тварыкам, запалымі вачамі. Цяпер шчокі наліліся ружовасцю, нават з-пад вайсковай гімнасцёркі, спаднічкі праглядвае вабны дзявочы стан.

Пры ўваходзе Бондара радыстка падхопліваецца, бяжыць за дзверы.

— Сядай,— Лаўрыновіч працягвае Бондару спісаны круглымі дзявочымі літарамі аркушык.— Зводка за сакавік. Харкаў страцілі, затое з Масквы пагроза знята канчаткова. Гжацк, Вязьма — нашы.

— Да нас ўсё адно далекавата. Ісці ды ісці.

Лаўрыновіч ажыўляецца — любіць пагаварыць пра фронт.

— Ты заўважыў — большая палавіна вайны на паўднёвых франтах. Каб не адазвалі мяне сюды, браў бы Харкаў. Я і ў сорак другім быў там. Выбраўся з акружэння. Страшна, брат, успамінаць. З кіеўскай кашы ў сорак першым вылазіў. Не хацеў гаварыць, а наш Фёдар Бумажкоў пад Палтавай склаў галаву. У акружэнні. Разам служылі ў кавалерыйскім корпусе. Я — дывізійным, ён — палкавым камісарам.

— Навошта было Бумажкова браць у армію?— пытае Бондар.— Першы партызан, герой...

Лаўрыновіч моршчыцца, як ад болю, ля куточкаў вачэй збягаюцца дробныя маршчынкі.

— Ты ж ваенны чалавек, павінен разумець. Калі ўжо спавядацца перад табой, то і я мусіў тут аставацца. Нават рашэнне было. Потым прыйшлося прымаць другое рашэнне. У Мазыры фарміравалася кавалерыйская часць, зверху загадалі забяспечыць палітсаставам. Вот і ўсё. Паварот на сто восемдзесят градусаў. Помніш жа — усё для фронта!.. Немцы Смаленск захапілі, рвуцца к Маскве, а мы сядзім у балотах. Фактычна ў нямецкім тыле, хоць улада савецкая. Ну і кінулі партыйны актыў у дывізію. Адзін Ермаловіч астаўся. На той час Бумажкова для справаздачы выклікалі. Прыйшоў з-за лініі фронта. Думаеш, каб пакінулі тут актыў, такія былі б камбрыгі, як Вакуленка? Выдатныя былі хлопцы. Жалезныя. Арлы. Кадры, брат, былі што трэба. Але амаль усе палеглі на Украіне.

— І тут палеглі. Большасць зачынальнікаў партызанскага руху загінула.

— Да нас вызваленне прыйдзе праз Украіну,— працягвае Лаўрыновіч.— Папомніш маё слова. Украіна — гэта хлеб, вугаль, жалезная руда. Там нам, брат, спакою не давалі. Успомні мінулы год. Заходнія франты фактычна драмалі. Баі мясцовага значэння, адцягваючыя ўдары, не болей. А мы? Пабачыў я данскія стэпы, Волгу, да Сталінградскага акружэння дажыў. Не далі толькі пабачыць, як нем-

цы ў катле дуба даюць. Адазвалі ў самы гарачы момант, месяц у партызанскім штабе пратырчэў.

— І ў нас будзе горача, Сяргей Кандратавіч,— Бондар абедзвюма рукамі распрамляе на стале прысланую Турбіной карту. — Вось папікаўцеся. Дасталі ў той самай немкі. Толькі яна не ў Гарбылях, а ў Мазыры, у самога генерала Фрыдрыха.

Лаўрыновіч нічога не пытае, злёгку варушачы губамі, водзячы па ватману пальцам, чытае назвы, разглядае знакі.

— Наша дыслакацыя ім вядома,— узняўшы галаву, ён праніклі-ва глядзіць Бондару ў вочы.— Думаеш, здрада?

— Ды не, на такую карту трэба сто шпіёнаў. Ды і дакладнасць невялікая. Проста ў генерала Фрыдрыха ёсць чалавек, які намі займаецца. Стараецца гэтак, як мы, думаць. Бачыце, ён нават трохі апярэдзіў нас. Ведае, што вясной вернемся ў свае раёны.

— Лічыш, Фрыдрых што-небудзь задумаў? Наставіць пастак, як станем разыходзіцца?

— Фрыдрых не страшны. З ім можна ваяваць. Камандуе паліцэйскім палком, жандармерыяй, дапаможнай паліцыяй. Тут другое.

— Карная экспедыцыя?— Лаўрыновіч хмурнее.

— Думаю, што так. Адзначаны партызанскія раёны. Галоўны націск не на нас,— на Лельчыцы, Князь-возера, дзе зімуюць Каўпак з Сабуравым. Заўважце, пра нас дакладна ведаюць — расцячэмся па раёнах. Наконт іх гадаюць. Ні пункціраў, ні стрэл. Невядома, куды пойдуць. Пытанне для немцаў адкрытае. Баяцца скулы пад носам.

— Логіка правільная,— Лаўрыновіч падхопліваецца, узбуджана ходзіць па пакоі.— Заўтра ж паеду ў штаб Сабурава. Якога д'ябла тут тырчаць? А нам жа яны не раўня. Наклічуць бяду. Гітлер на іх не пашкадуе адборнай дывізіі.

Бондар згортвае ватман.

— Знімі дзве копіі. Сам зрабі, не даручай нікому. Да раніцы. Адну завязу Сабураву, другую пашлем у Маскву. З тлумачальнай запіскай. Садзіся, складай. Можа ўдасца сотні тры аўтаматаў вырваць. А то адным — на поўнае горла, другім — дулю з макам. Пра карту ніхто не ведае?— Лаўрыновіч спыняецца перад Бондарам, бярэ ў пальцы гузік гімнасцёркі, нервова пакручвае.

— Вы ды я.

— Хопіць. Нікому ні слова. Ад немкі лішнія сувязі адсекчы. Збяры, якія ёсць маркі, пашлі. Генералу, брат, трэба далікатная дама. Духі каштуюць дорага.

Дождж зацяты, як бы там, у небе, прорва. Густая, дзягцярная цемень. Нідзе ні агеньчыка. Дарогі расквасіць — тыдзень ці нават болей з месца не рушыш.

IV

У адносінах да паліцэйскіх, іншых пасобнікаў — новая палітыка. Галоўны прыцэл на разлажэнне паліцэйскіх гарнізонаў знутры — каб перасталі служыць ворагу, пераходзілі на партызанскі бок.

Бондар сядлае каня, кіруе з раніцы ў Замошкі, у Дамачоўскую брыгаду.

Дождж амаладзіў зямлю. Сасновыя пагоркі сухія, чыстыя, па беразняках — азярынкі вады, і толькі ў балоцістай гушчачы сям-там мільгне абледзянелы гурбачок.

Дарога кепская, асабліва ў лагчынах. Конь хлюпае па гразі, правальваецца ў вязкую кашу, нездаволена фыркае.

Цяжар з душы спаў. Бондар едзе ў Дамачоўскую брыгаду з лёгкім сэрцам. Вакуленка нават здзіўляе. Здавалася — доўга будзе хмеліць у ім неразвеяная крыўда, абраза, якую сёй-той падагравае. Аднак вельмі хутка пераламаў сябе. Перамяніўся на вачах. Мудры прафесар сялянскіх навук...

Бондар выязджае на ўзгорак, акружаны бярозавым гаем. Выблісквае сонца, і краявід на вачах мяняецца. Бярозы лашчаць вока, удалечыні, як хвалі вялікага ляснога прыліву, цямнеюць хвойнікі. Псуе выгляд шэрае поле, якое зусім не пасуе да бляску сонечнага дня. Бондар ловіць сябе на думцы, што ніколі не любіў ранняй вясны, можа таму, што пры ясным, сонечным дні недарэчным здаецца друз, бруд, голая шэрая зямля. Зямля нібы паказвае ў гэты час непрыкрытыя раны, яна кволая, слабая.

Па леташнім іржышчы вядзе ў бярэзнік свежы след. З калёсамі праехалі тут два ці тры дні назад, на полі, у вязкім гліназёме засталіся глыбокія каляіны. Бондар едзе, каляінамі дабіраецца да лесу і, трохі паглыбіўшыся, задаволена ўсміхаецца. Пад тоўстай, з пачарнелым камлём бярэзінай стаіць дубовы шчань, замаскаваны веццем. З латака з ціхім меладычным звонам падаюць кроплі. Нават па гуку Бондар здагадваецца —шчань поўны напалавіну. Злазіць з каня, правярае сябе. Старая сялянская звычка не падводзіць: бочка сапраўды ў палавіне. Сок чысты, празрысты, па версе плавае некалькі казюрак.

Ён яшчэ не пакаштаваў бярозавіку, а ўжо адчувае, як ад сцюдзёнай, чуць салодкай на смак вільгаці сцінае зубы і пабольваюць скроні. Пад меншай бярэзінай дзежачка, поўная як вока. Сок пераліваецца цераз край, на клёпцы — мокрыя пацёкі.

Бондар, укленчыўшы на дол, доўга, пакуль сапраўды не зводзіць зубы, п'е.

Пасля гаспадара, парушыўшы латак, тыцкае морду ў дзежачку конь, але адразу адводзіць, смешна закапыліўшы верхнюю губу, нездаволена пырхае. Бярозавік яму не да спадобы.

Святочны настрой на душы. Яго не парушае нават паласата-плямісты (якраз мяняе поўсць) заяц, які вышмыгвае з-пад конскіх ног і на злом галавы выпісвае петлі па леташняй пожні. Вясна, вясна... З прасвечанага сонцам паднебнага блакіту звініць срэбраны званочак: над шэрым голым полем спявае жаваранак.

У мокрым алешніку перад Замошкамі на дарогу выскакваюць двое дазорцаў, але, пазнаўшы начальніка штаба, прапускаюць.

Замошкі — вёсачка з адной вуліцы, хат на семдзесят. Гэтак жа як Сасновіца, сярод лесу, поле на дзялянках, на пагорках. Сям-там з двароў тырчаць карамыслы калодзежных жураўлёў. Захаваўся нават некаторы калгасны набытак — доўгая пад саламянай страхой адрына, распачаты — без крокваў, дзвярэй, з прарэзанымі аконцамі хлеў — кароўнік ці цялятнік.

Партызан, жыхароў на вуліцы няшмат. Цётка ў парваным кажушку вязе на маладым буланым коніку гной. Двое партызан прыпнулі ля плоту, трымаючы пад вуздэчку, вялізнага трафейнага біцюга, трэці, задраўшы каню заднюю нагу, зрывае абцугамі падкову.

З хат даносіцца то мерны грук, то аднастайны панылы шоргат. Музыка вядомая. Там, дзе грук — жанкі кросны ткуць, у астатніх хатах мелюць у жорнах. Жорны — самаробныя сялянскія млыны — цяпер амаль усюды.

Вакуленка ў добрым настроі, цвярозы, паголены, расхрыстаўшы камандзірскую гімнасцёрку, сядзіць за сталом, штосьці піша, макаючы ручкай у школьную невылівайку. Бондара сустрэў іранічна-ветліва.

— Начальства пажалавала. Рад бачыць начальства.

У пакоі, акрамя камандзіра брыгады, чарнявы начальнік штаба Валюжыч. Бондар дастае з-за пазухі пачак лістовак, кладзе на стол. Вакуленка бярэ лісток, варушачы губамі, чытае, сам сабе ўсміхаецца.

— Здорава. Як спецыяльна для нас зрабілі. Добра, што пра бацькавіцкіх начальнікаў напісалі.

Валюжыч корпаецца ў сваіх паперках.

— Адам Рыгоравіч сам наскладаў пісем. Чапліцкага начальніка паліцыі таварышам называе. Таварыш Драбніца... А я супроць. Які ён таварыш? Мы два гады па лесе брындаем, а ён што? Немцам верай і праўдай служыць. Майго бацьку, брата хто загубіў? Такія, як Драбніца. А цяпер мы да іх — таварышы...

— Не дуры, Пятро,— вяла агрызаецца Вакуленка.— Паліцікі не панімаеш. А як я напішу? Пан Драбніца. Ведаю я етага пана як аблупленага. Толькі што і сумеў плойму дзяцей напладзіць. Проста няўдалы чалавек. Далі немцы два пуды мукі — падкупілі.

— Няхай так. Але нашто яшчэ расшарквацца перад імі?

— Дык нашто агарод гарадзіць?— Вакуленка павышае голас. — Мы будзем страляць у іх, яны ў нас. Карысць будзе? Я лічу, новы падыход да паліцэйскіх правільны. Свалачэй пастраляем, а божых авечак, як Драбніца, заставім узяцца за грудкі з немцамі. Са шкуры будзе вылузвацца, каб хутчэй забылі пра яго паліцэйства.

Памаўчаўшы, Вакуленка працягвае:

— Добра, што прыехаў, Бондар. План, які вы там у штабе прыдумалі, добры. На Чаплічы, Сямёнавічы будзем наступаць маёй і Гарбылёўскай брыгадамі. Рана яшчэ Вакуленку ў запас спісваць. Вы толькі не мяшайце мне, а я зраблю, што гарнізоны цёпленькімі возьмем, без ніякай вайны. Толькі не мяшайце, прашу.

— Ты павінен разумець, Адам Рыгоравіч, штаб не можа стаяць у баку. Аперацыю трэба распрацаваць, узгадніць, каб кожны ведаў месца. Я для таго і прыехаў.

— Узгадняць не трэба. Не хачу ніякіх папер. Усё, што скажу, можаш шапнуць на вуха Лаўрыновічу і каб болей ніякі чорт не ведаў. Вот тут,— Вакуленка ляпае сябе па нагруднай кішэні,— у мяне спісы паліцэйскіх. Пашлю да іх сваіх людзей. Каб з кожным, з кім можна, пагаварылі. Возьмем для сувязі паліцэйскую радню: бацькоў, матак, братоў, сясцёр. Лозунг такі: хопіць займацца дурыкамі, хлопцы, ідзіце ў партызаны выкупляць грахі. З начальнікамі паліцыі сам пагавару. На тых, хто не захоча сустрэцца, падкінем немцам пісьмы. Як быдта яны нам, партызанам, памагаюць. Немцы іх, як коршак куранят, у кіпцюры. Не гарнізоны будуць, а гнілыя грыбы. Ткні пальцам — рассыплюцца. Вер мне, начальнік штаба. Голымі рукамі возьмем паліцэйскіх. Адно толькі прашу — маўчок.

— Дай бог чутае бачыць. Скажу адно табе, Адам Рыгоравіч: малайчына, што прыняў брыгаду.

Вакуленка ўмомант хмурнее.

— А што, пагана я камандаваў? Хто кадзіла раздуў? Вы ўсе разумненькія, з'явіліся на гатовае.

— Я не пра тое. Час другі. Злучэння, не крыўдуй, не пацягнеш. А ў намесніку не з тваім характарам.

— Старую гвардыю на задні план. Ета правільна?

— Не на задні. Калі разгоніш гарнізоны, ды яшчэ чыгунку да Оўруча на Жлобін па баку, сам ведаеш, што будзе. Партызанскае царства. Тысяч да двух брыгаду разбухаеш.

— Болей будзе!— Вакуленка не тоіць задавальнення.— Атрадаў шэсць, сама мала адгрукаю. Я чаму за Прыпяць не пайшоў? Мяне тут народ ведае. Дам кліч — пойдуць. Усе пойдуць. Хто спаў, хаваўся, каля немцаў аціраўся. А савецкай уладзе — карысць.

Толькі цяпер Бондар са здзіўленнем заўважае ў Дамачоўскім камбрыгу штосьці новае, чаго не заўважаў раней. Жаданне пакрасавацца, пусціць пыл у вочы, намераная грубаватасць, прасталінейнасць — не ўсё у ім. Ёсць другое, глыбока схаванае, што адразу не выкажаш словамі. Надзейны чалавек, думае Бондар. Не здрадзіць, не падвядзе, не адвернецца ў цяжкую хвіліну...

V

Прачнуўшыся, начальнік штаба чуе ціхае мармытанне, якое даносіцца з пярэдняга пакоя. Яшчэ рана, на дварэ трашчыць сарока, першыя промні ліжуць надзіва светлыя, працёртыя шыбіны. У хаце незвычайная ўтульнасць: вымыта падлога, падбелены рудыя падцёкі на сценах, і нават саматробны палавічок, вытканы з рознакаляровай старой крамніны, пасланы *ля ложка*. Прыехаўшы позна ноччу, усёй гэтай прыгажосці Бондар не заўважыў.

Дзверы прычынены не шчыльна, і, трохі расхінуўшы іх, кватарант бачыць гаспадыню і яе дзяцей — хлопчыка і дзяўчынку,— яны стаяць спіной да яго, павярнуўшыся тварамі да покуці, да абразоў.

> — Хлеб наш насушчны даждзь нам
> днесь,
> І аставі нам даўгі нашы, яка жэ мы
> астаўляем далжнікам нашым...

«Вялікдзень»,— здагадваецца Бондар, невядома чаму ўзрадаваўшыся. У дзяцінстве і ён гэтак жа стаяў перад абразамі побач з бацькам, маці, братамі. Старэйшыя браты, якія хадзілі ў школу, маліцца адмаўляліся, але заведзенага ў сям'і парадку не парушалі, — усе тыя хвіліны, пакуль бацька з маці аддавалі належнае богу, стаялі, не зварухнуўшыся.

Гаспадыніны дзеці таксама малітвы не ведаюць, паўтараючы ўслед за маці незразумелыя словы. Бондар на дыбачках адыходзіць ад дзвярэй, садзіцца на ложак, маўкліва чакае, пакуль скончыцца малітва.

Выйшаўшы ўмывацца, ён хрыстосуецца з гаспадыняй, захоўваючы на твары сур'ёзнасць. Яна яму адказвае, потым дае ў руку пафарбаванае ў цыбульным шалупінні яечка.

— Свянцонае, Каця?— пытае Бондар, пазіраючы з цікаўнасцю на гэтую, яшчэ маладую, дасціпную жанчыну, якая цяпер, у дні ліхалецця, няўхільна выконвае запаветы продкаў.

— А як жа? У царкве ўсяночная была. Толькі я не заспела. Падбегла, як пачалі свянціць.

— Навошта табе гэта, Каця? Не можаш абысціся?

Гаспадыня адказвае пытаннем на пытанне:

— А вы хіба што лепшае прыдумалі? Страляеце, носіцеся. Старыя людзі праўду гавораць.

Зажытак на стале небагаты. Велікодная булка аржаная, трохі пафарбаваных яечак, прыхаваны, мабыць, яшчэ з каляд кумпячок. Але дзеці рады і такому сталу: можна наесціся колькі хочаш.

Мыючыся, Бондар думае пра тое, чаго гаспадыня не ведае. Яна і некаторыя іншыя павярнуліся да царквы, якая для іх цяпер нібы апора ва ўзбаламучаным, неспакойным свеце. А сам поп паміж іншым (царква ў нейтральнай зоне, вёрст за чатырнаццаць) нядрэнны сувязны, весткі прысылае вельмі карысныя.

Праз паўгадзіны ў штаб заходзіць Лаўрыновіч. За гэтыя дні ён паблажэў, асунуўся з твару. Паехаўшы да Каўпака, Сабурава, болей за тыдзень вандраваў па далёкіх, раскіданых атрадах.

— Калі надвор'е не зменіцца, заўтра паедзем сустракаць самалёт. Ёсць радыёграма.

Бондар адчувае — галоўнага камандзір не дагаворвае. Аднак не дапытваецца. Лаўрыновіч, абапёршыся локцямі на стол, пачынае сам:

— Дрэнныя нашы справы, Бондар. Наездзіўся, наглядзеўся. Настрой ушчэнт сапсаваў. Старцы мы супроць Каўпака. Да іх на Князьвозеры самалёты ўсю зіму прылятаді. У палавіны байцоў — аўтаматы. А ў нас — і ў камандзіраў няма. Таму некаторыя нашы хінуцца да іх. Наспеў у мяне адзін план. Не ведаю, як паглядзіш.

Дастаўшы з планшэта карту вобласці, Лаўрыновіч рассцілае яе на стале.

— Вось тут,— ён тыцкае пальцам у прамежак паміж станцыяй Пціч і Жыткавічамі,— нагледзеў я месца. Эшалончык хачу раскасіраваць. Падыходы добрыя, буйных гарнізонаў няма. Калі добра ўзяцца, выгарыць дзела.

Бондар разумее ўсё з ходу. Працяг той жа песні. Цяжка камандзіру. Сёй-той з камбрыгаў надзьмуўся, на дысцыпліну ідзе туга. Партызанская вольніца, нічога не папішаш. Тут, на Палессі, ніхто з камандзіраў вялікай улады над сабой не адчуваў, дзейнічалі, як прыйдзецца. Вядома, касавурацца і на Лаўрыновіча.

— Я катэгарычна супроць, Сяргей Кандратавіч,— гаворыць Бондар.— Такі настрой, як у вас цяпер, быў у мяне летась. Гарнізон у Журавічах разагналі, а ён зноў ажыў. Ходзім толькі па начах, туляемся, як ваўкі. Узрыўчаткі няма, на вінтоўку па дзесяць патронаў, ды і вінтоўкі не ва ўсіх. Бальшакоў вярнуўся з Акцябра, расказаў пра іхнія справы. Злосць мяне ўзяла. Прыдумаў, як і вы, эшалон. Добра, што добра кончылася.

— Ты леташняе не раўняй. Вас колькі было? Сотня чалавек. А мы тысячай накінемся. Эшалон пусцім пад адхон, апамятацца не паспеюць, як насядзем.

Бондар пачынае гарачыцца.

— Глупства, Сяргей Кандратавіч. Вы ж вайсковы чалавек, павінны разумець. Я няшчасны капітан, галава не зварыла, таму палез у авантуру. А вы — генерал, ведаеце сучасную вайну. Эшалон не скінеце — немцы навучыліся ездзіць ціха. Калі ў ім будзе хоць сотня салдат, ад вас мокрае месца застанецца. Ясна, як божы дзень.

Лаўрыновіч нервова ходзіць па пакоі.

— Як генерал, забараняю табе, Бондар, уступаць у дыскусію. Хоць ты даўно не капітан. Рэляцыю на цябе падалі, сам ведаеш. Будзеш палкоўнікам. Як вайсковы, ты, можа, і праўду кажаш. Але ёсць палітыка яшчэ, Бондар. Палітычнае чуццё мне падказвае — трэба зрабіць буйную акцыю. Каб злучэнне стала злучэннем. Інакш я не камандзір, а злучэння — няма. Атрады распаўзуцца па лясах, і будзе тое, што было. Адно я за два месяцы зразумеў цвёрда: партызанскім рухам нельга кіраваць так, як кіравалі да вайны асушкай балот. Што скажаш цяпер?

— Скажу, што злучэнне — не дывізія і не корпус. Брыгады разыдуцца па дваццаці раёнах, якая між імі можа быць узаемадапамога? Я пра гэта думаў. На Каўпака, Субурава не глядзіце — у іх другія задачы. А мы мясцовыя партызаны. У нашых умовах болей патрэбен абком, чым ваеннае камандаванне. З нашымі ваеннымі задачамі справяцца капітаны.

— Вось ты які,— Лаўрыновіч спыніўся, барабаніць пальцамі па стале.— Аказваецца — філосаф. Тэарэтык. І ўсё ж, Бондар, ты не ўсё ведаеш. Наперадзе ў нас такія, прыкладна, справы, як ваш пціцкі мост. Без генеральнай рэпетыцыі не абыдземся. Ды і заседзеліся. За зіму — адзін сур'ёзны бой пад Грабавам. Трэба людзей разварушыць, каб кроў закіпела.

— Баёў хопіць. Ледзь не ва ўсіх раёнах ёсць неразагнаныя гарнізоны.

— Дыскусій хопіць, Бондар. Падрыхтуй загад. Абмазгуй усё, як трэба. Па эшалону ўдарым сіламі трох брыгад — Міхнаўца, Дзяругі і Гаркушы. У іх, па-мойму, найбольш укаранілася сялянская дэмакратыя. Трэба з такімі настроямі канчаць. Не бядуй, ёсць дзве гарматкі, кулямётчыкаў мабілізуем з усіх атрадаў заходняй зоны.

Ужо збіраючыся адыходзіць, схаваўшы ў планшэт карту, Лаўрыновіч паварочваецца да акна, з хвіліну стаіць моўчкі. Дзень разгараецца сонечны, цёплы, на вуліцы чуваць дзіцячыя галасы. Пазіраючы некуды ў акно, Лаўрыновіч гаворыць:

— Зразумей мяне, як чалавека. Кулям я не кланяюся. У пераплётах бываў. Думаю — пранясе. А інакай, брат, нельга.

РАЗДЗЕЛ ШОСТЫ

I

Халодныя паўночныя вятры замаруджваюць крок вясны. Зноў усё заледзянела, зашэрхла.

З'яднаныя сілы трох брыгад — Міхнаўца, Дзяругі, Гаркушы — зняўшыся з базаў, кіруюць у напрамку чыгункі Брэст — Гомель. Ідуць адной доўгай калонай, выслаўшы па вайсковаму звычаю баявую ахову і бакавыя дазоры.

Шура Гарнак крочыць у калоне побач з Багдановічам, якому памог перайсці да Мазурэнкі. Іх абодвух капітан вылучыў для ўдзелу ў аперацыі, даўшы адметнае заданне — паспрабаваць захапіць каго-небудзь з немцаў жывога, а калі не ўдасца — узяць дакументы.

Наперадзе Шуры едзе на кані Міхнавец, камандзір брыгады. У Шуры вострая цікавасць да гэтага чалавека, які прыкметна вылзяляецца сярод партызанскіх камандзіраў.

Настрой у Шуры панылы. Адносіны з Асяй не ладзяцца. З таго асенняга дня, як ён ненарокам убачыў яе ў лазеньцы, яго ўладна да яе цягне. Цяпер ён тым і жыве, што чакае кароткіх імгненняў, калі можна на Асю зірнуць, павітацца. Толькі адзін раз увесь вечар ён прабыў з радысткай. Але галоўнага так і не сказаў.

Перад тым, як калона рушыла з Сасновіцы, Шура два разы забягаў

у хату, над якой узвышаюцца жэрдкі з нацягнутай антэнай. Асі дома не было.

Апошні час Шура мала бывае на месцы, ходзячы то пад Гарбылі, то пад Бацькавічы, забіраючы ў сувязных разведданясенні. Вандруе ў пары з Тапарковым, з Багдановічам, з другімі хлопцамі, і амаль кожная вандроўка не абыходзіцца без здарэнняў. Ён пакуль што выходзіць сухі з вады. Вельмі хацелася б расказаць Асі пра свае прыгоды. Тым болей, што яны абое служаць у Мазурэнкі. Тыя звесткі, якія Шура прыносіць, Ася перадае ў Маскву. Але яму нялёгка падступіцца да радысткі. Яе ўвагі дамагаюцца разведчыкі, падрыўнікі. Іншы раз Шуры ўдаецца настроіць сябе варожа да дзяўчыны. Ён стараецца не заўважаць, не глядзець на нізенькую хацінку, дзе яна жыве. Але ненадоўга. Ася ўсё-такі абы-каму на шыю не вешаецца. Шура ні разу не бачыў, каб хто-небудзь з партызан, зайшоўшы, доўга бавіў у яе час.

У згрызотах, няўрымслівых пачуццях мінула зіма. Асабліва пакутлівы апошні месяц, калі сабранае ў кулак партызанства заварушылася, ладзячыся разыходзіцца па раёнах. Можа стацца, што Асю забяруць з групы, пакінуць пры штабе злучэння, тады Шура яе ніколі не пабачыць.

Ён ужо шукаў ратунку. Пазнаёміўся з адной дзяўчынай, хадзіў да яе начаваць. Думаў — забудзе Асю. Не памагае. Упершыню за васемнаццаць гадоў Шура пачынае адчуваць, што ўступае ў складаную паласу жыцця. Ён усё часцей успамінае бацьку, маці, іх гаротны, незвычайны лёс. Чаму маці не любіла бацьку? Чаму бацька, даведаўшыся, што маці сустракаецца з другім чалавекам, не мог проста пакінуць яе, а застрэліў?

Бацька паўстае ў памяці задуменны, заклапочаны, нейкі як бы нават прыбіты. Вазіў у пасажырскім вагоне пошту, дадому прыходзіў неахвотна. Колькі разоў заставаў Шура бацьку ў станцыйным буфеце, калі ён, вярнуўшыся з паездкі, гадзінамі сядзеў там, піў піва ці курыў. Каб у яго не было нагана, ён, можа б, і не застрэліў маці? Але зброя даецца ўсім паштовым ахоўнікам.

Шура матку не вінаваціць. Была вельмі прыгожая, ласкавая. Яго, малодшага сына, любіла надзвычай. Як бы прадчувала, што не прыйдзецца ўбачыць сына дарослым. Шура і цяпер памятае пяшчотныя мацярынскія рукі. І калі ўспамінае, як маці цалавала яго, песціла, гладзіла па валасах, на душы робіцца шчымліва-трывожна. З дзесяці гадоў не бачыць ён мацярынскай ласкі. Гадаваліся з сястрой у дзеда. Калі ён уцёк у партызаны, сястру цягалі па допытах.

Тое, што здарылася з бацькам, напаткала цяпер Шуру. Можа гэта ў крыві? Няўжо на Асі клінам сышоўся свет? Не, ён усё-такі выкіне яе з душы. Нельга быць анучай. Яна да яго не хінецца. Няхай знойдзе лепшага, ён будзе ваяваць.

А калона між тым крочыць наперад. Неба хмурнае, зацягнутае хмарамі. Халодны вецер дзьме ў спіну і як бы падганяе. Багдановіч, Шураў напарнік, маўклівa ідзе поруч. Нездаровіцца Алесю. Баліць жывот. Твар пасінеў, азыз. На несалёнае мяса Алесь нават глядзець не можа. Дзе ўзяць солі? Можа, разжывуцца ў эшалоне, які ідуць граміць.

Калона абмінае паселішчы, выбіраючы лясныя, прасёлкавыя дарогі. Лес яшчэ голы, няўтульны. На голлі вербалозу вісяць пушыстыя коцікі. Пачынаюць цвісці пралескі, жаўцее лотаць. Ужо і бусел прыляцеў. Расхаджвае даўганогі па балацянках. Наўрад ці знойдзе ён жаб — пахаваліся ад холаду.

— Давай закурым,— гаворыць Шура, звяртаючыся да Алеся.

Багдановіч курыць не хоча. Губы ў яго пабялелі, засмяглі. Шураў кісет заўважаюць другія, ён ідзе па руках. З тытунём, паперай туга. Шуры нават шкада, што неразумна выявіў свой прыпас. Суседзі, не ашчаджаючы чужой табакі, круцяць тоўстыя цыгаркі, дымяць, але робяцца ласкавейшымі да незнаёмых хлопцаў.

— З якога атрада? — пытае высокі, вузкатвары, з шэрымі насмешлівымі вачамі хлопец.

На ім доўгі нямецкі шынель, разбітыя ўшчэнт чаравікі з абмоткамі, ды і па гаворцы можна пазнаць — чалавек не мясцовы.

Не ўдакладняючы, Шура гаворыць, што служыць у разведцы.

Высокаму, аднак, хочацца ведаць пэўна, ён распытвае далей, але Шура адказвае неахвотна. Нарэшце той, што ідзе побач з высокім, штурхае яго ў плячо.

— Пры парашутыстах яны. У Маскоўскай групе. Там шчэ ходзіць здаравенны такі дубіна. Цягае на плячах рацыю.

Высокі роспыты спыняе, на Шуру глядзіць як бы нават з павагай.

— Што з ім? — паказвае на Багдановіча.

— Жывот баліць.

— Палечым. Як толькі будзе прывал.

Вецер узмацняецца, дзьве цяпер збоку. Халодны, калючы, ён пранізвае наскрозь. Нават снежныя крупы сыплюцца з непрыветлівага неба. Недарэчнае відовішча: з зямлі прабіваецца зялёная трава, нават кветкі расцвітаюць, а тут снег.

Калона ідзе. У высокага — прозвішча яго Лунёў, ён з брыгады Міхнаўца — пасінеў нос, ён падняў кароткі каўнярок шыняля, сагнуўся, ссутуліўся, але добрага гумору не траціць.

Паўз калону праязджае нехта з чужых камандзіраў, і размова на момант прыціхае. Дарога ідзе кустоўем. У імгле, засланай нечаканай віхурай, відаць шэрыя зараснікі хмызоў, сухіх чаротаў, у якіх па-асабліваму шуміць вецер — нудна і працяжна.

Вёсак не відаць, калона вёскі абмінае наўмысна. Ідуць ужо гадзіны чатыры, а прывалу няма. Зрэшты, не варта спыняцца на сумных, мокрых балацянках. Трэба выбіцца ў лес, дзе можна схавацца ад пранізлівага ветру, а там думаць пра адпачынак.

У калоне ўсё ж лягчэй, цікавей ісці, чым аднаму. Час ляціць непрыкметна. Няма адказнасці за тое, што робіш, куды ідзеш. У калоне адказвае за ўсё камандзір.

Наперадзе штосьці шарэе. Вецер проста свішча, сячэ ў твар, збівае з ног. Рады раскідаліся, калона расцягнулася. Кожны ідзе, як хоча, тым болей, што дарога кепская. Гэта нават не дарога, а зімнік, па якім сяляне возяць сена. Пад нагамі чвякае. Анучы ў чаравіках мокрыя, і калі не ісці, то ногі зусім змёрзнуць.

Лес аказваецца звычайным алешнікам, да сябе не вабіць.

Лунёў зябка пацепвае плячамі, як бы стараючыся глыбей захутацца ў свой выцвілы, пашыты як бы з тоненькай коўдры, шынель. Але не проста ідзе, а яшчэ прытанцоўвае, выгінаецца, стараючыся сагрэцца.

— Ведаеш, отрак, што б я зараз зрабіў? Выпіў бы кацялок кіпятку. Не з цукрам — з соллю. Дзіўна, як жылі на гэтых слаўных балотах славяне тысячу гадоў назад? Дзе бралі соль?

Здубянелы Лунёў яшчэ можа жартаваць. Шура любіць такіх людзей. З імі не прападзеш. Увогуле, у гурце, у мнагалюддзі найлепш выяўляюцца здольнасці кожнага. Калі збярэцца хоць дзесяць чалавек, то сярод іх абавязкова знойдзецца адзін, у каго лёгка падвешаны язык, і такі, што ўсё ўмее, і які-небудзь спрытнюга, які на хаду па-

дэшвы аддзярэ. А з соллю сапраўды кепска. Пакутуюць жыхары і партызаны. Даваенны запас з'елі даўно, а цяпер жывуць тым, што ўдаецца выкрасці з-пад носа ў немцаў.

Паўдня ідуць без перадыху. Хутка вечар. Хмары яшчэ ніжэй навісаюць над хмурнай, няўтульнай зямлёй. Ногі зрабіліся як не свае, яны мяккія, як бы з ваты. Адчування болю няма, ногі забаляць тады, як кончыцца паход. Цяпер трэба забыць на ўсё, ісці і ісці. Сапраўдны партызан той, хто ўмее хадзіць.

Прывал будзе, мабыць, ноччу. Колькі яшчэ да чыгункі? У якім месцы да яе падыдуць? Мінулай восенню гэтымі ж мясцінамі партызаны прабіраліся да пціцкага моста, які ўзарвалі. Толькі дарога была іншая: вёсак не міналі. Цяпер даюць круку, каб абысці паселішча, таму дарога расцягнецца.

Прывал вынікае нечакана. Навокал чэзлыя балацянкі з ніцымі лазовымі кустамі, бярозкамі. Наперадзе палоса лазнякоў шчыльнейшая — там рэчка. Дазоры шукаюць броду, таму калона стаіць. Вецер трохі сціх. Густое рудой травы, мабыць, ніхто не касіў з самага пачатку вайны.

Садзяцца, дзе хто можа, хоць дол макраваты. Лунёў і яшчэ трое з кампаніі адыходзяцца далей ад дарогі і ім шанцуе — знаходзяць даўнішні адзёнак. І вось ужо Лунёў махае рукой, клічучы Шуру і Багдановіча да сябе. Адзёнак — сухі астравок сярод макрэчы. Падцяўшы ногі, хлопцы садзяцца.

Партызаны між тым пачынаюць частавацца. Лунёў выцягвае з-пад крыса нямецкую біклагу ў шэрым варсістым футарале, адкручвае накрыўку, разы са тры лыкае сам і пускае біклагу па крузе. Другая такая ж біклага ў белабрысага партызана. Ён першы не п'е, дае Багдановічу:

— Пацягні. Трунак што трэба. Найлепшае лякарства.

Багдановіч лыкнуў няўдала: папярхнуўся, пацякло па барадзе. Партызаны глядзяць на яго непрыхільна. Калі даходзіць чарга да Шуры, ён, перастаўшы дыхаць, робіць узапар тры глыткі. Вогненная вадкасць апальвае горла, грудзі, зацінае дыханне. З хвіліну Шура адчувае сябе, як рыба, выкінутая на бераг.

Партызаны рагочуць.

— Спірытус віні,— тлумачыць Лунёў.— Чысты, як дух, сто градусаў. Які ты разведчык, калі піць не ўмееш?

Закуска — лусты чорнага, зачарсцвелага хлеба, парэзаная з шалупіннем цыбуля, вялікія кавалкі варанай, несалёнай ялавічыны.

Праз хвіліну Шуры робіцца добра. Прыемная цеплыня разліваецца па целе, пашумлівае ў галаве, страшэнна хочацца есці. Шура цяпер піхае ў рот усё, што трапляе пад руку: халоднае з наліплымі гарошынамі лою мяса, цыбулю, шорсткі, спечаны з грубай жарнавой мукі хлеб.

— Чаю ў рэчцы нап'ёмся,— гаворыць Лунёў.— Як толькі знойдуць брод. Калі няма кружкі, можна шапкаю...

Невядома адкуль з'яўляецца Міхнавец. Не зважаючы, што перад ім падначаленыя і нават чужыя людзі, голасна кідае:

— Крыві нап'ешся. Начальнік хоча выславіцца, дык прыдумаў авантуру. Пра артылерыйскую брыгаду не можа забыцца. Так ударадзь па лапцях,— юшка пацячэ. Хіба мы такія дурні, што чыгункі не бачылі? З дзесяццю патронамі на штурм?..

Міхнавец нядаўна ўшчуваў Лунёва, цяпер яны як бы мяняюцца ролямі.

— Не вешай галавы, Серафім Паўлавіч. Можа, не дойдзем да жалезкі. Напорамся на паліцэйскае гняздзечка, рэбры палічым бобікам. Бобікаў у балота, а тым часам перананачуем у пухавіках? Бабу паліцэйскую памацаем.

— А я пра што гавару? — расчырванелы Міхнавец крычыць.— Неразагнаныя гарнізоны вакол, а мы на чыгунку? Чаго там не бачылі? Думаеш, немцам не данеслі, што паўзём па балоце? Гасцінчыкаў нарыхтуюць...

Здалёк чуваць каманда строіцца. Спакой, які прыйшоў быў да Шуры, як рукой здымае. Штосьці трывожнае, нядобрае варушыцца ў душы. Багдановіча — таго проста трасе. Няёмка на яго глядзець.

II

Толькі апаўночы дабіраюцца да зарослага соснамі пагорка, які выдаецца цёмным востравам. Начуюць не раскладваючы агнёў — блізка чыгунка. Калі пераходзілі рэчку, пакупаліся — вышэйшыя ростам — да пояса, ніжэйшыя — па самыя грудзі. Мокрыя, здубянелыя, вёрст дзесяць ледзь не беглі, пакуль не высахла на целе адзежа.

На востраве дол сухі, пясчаны, і Шура нават ядлоўцу не наламаў пад бок — упаў ад знямогі. Побач прымасціўся Багдановіч. Зацішна пад соснамі, утульна. Цяжкія ўздыхі даносяцца зверху — там гуляюць вятры. Шура заснуў імгненна.

Станцыя, на якую яны наступаюць, тая самая, што і летась — Пціч. Толькі не відаць моста і рэчкі. «Дзе ж мост? — думае Шура.— Партызаны яго ўзарвалі, але немцы адрамантавалі зноў. І рэчка не магла проста так знікнуць». Нарэшце ён радасна ўспамінае: «Мост, рэчка за станцыяй, таму іх не відаць. Цяпер жа ў іх задача другая — захапіць эшалон...»

Эшалон стаіць перад імі, хоць бяры рукамі. Немцы нічога не бачаць, не страляюць. Шура бяжыць штосілы, але ззаду за яго нехта чапляецца. Ён азіраецца і бачыць Міхнаўца. «Не бяжы,— мармыча Міхнавец.— Немцы не страляюць таму, што кругом усё замініравана. Мы сядзем на каня і праедзем. Конь не падкованы, на міну не наступіць...»

Міхнавец падводзіць чорнага каня, і яны абодва на яго садзяцца. Конь ідзе асцярожна, ён нават не ідзе, а нібы плыве ў паветры. Вось яны ўжо ў вагоне. У ім поўна мяшкоў з соллю. Міхнавец бярэ сабе маленькі мяшэчак, а на Шуру ўзвальвае цэлы куль. Яму цяжка, ён злуецца на Міхнаўца, і вось-вось упадзе ад знямогі...

Шура прачынаецца. Багдановіч, каб сагрэцца, узлёг грудзьмі на яго грудзі. Яшчэ цёмна, але між сосен рух і галасы. Партызаны разбіраюцца па ўзводах.

Першае, што бачыць Шура, выйшаўшы на гала, дык гэта снег. Учора сеяліся з неба рэдкія крупкі, цяпер снег валіць цяжкім, мокрым хлоп'ем. Шура дрыжыць. У сне прамёрз, ногі мокрыя, а тут яшчэ хлюпота. Наперадзе нічога не відаць. Партызаны — знаёмых побач няма,— ідуць хмурныя, злосныя. Багдановіч зусім сагнуўся ў крук, раз-пораз надрыўна кашляе.

Ісці стала лягчэй, калі выбіліся на дарогу. Паабапал маладыя сасновыя пасадкі. У лесе снегу няма, затое на прыгнутых галінах дрэўцаў вісяць белыя шапкі. Калона часта спыняецца. Доўгае абрыдлівае чаканне горш за ўсё.

Нарэшце, партызаны дзеляцца па атрадах, і Шура здагадваецца, што блізка чыгунка. Брыгада Дзярugі падаецца ўлева, Міхнаўца —

управа. Шура з Багдановічам застаюцца з тымі, каго пакідаюць на месцы.

Партызаны, паламаўшы строй, разбіўшыся на купкі, асцярожна прасоўваюцца наперад. Цяпер усе ідуць, трымаючы вінтоўкі напагатове. Адзін Багдановіч безуважлівы да баявых падрыхтаванняў — нават вінтоўку з-за пляча не здымае.

— Чыгунка блізка,— Шура торгае таварыша за рукаў.— Зараз пачнецца.

— Чорт яго бяры. На злом галавы не лезь.

Пачынае світаць. Нават праз снежную замець відно, што лес кончыўся. Абрываецца ён неяк нечакана, стромай сцяной, і Шура здагадваецца, што наперадзе ахоўная палоса, на якой немцы спілавалі лес.

Партызаны залягаюць пад крайнімі дрэвамі. Снег сыпле і сыпле.

Сасна, пад якой Шура з Багдановічам выбралі месца, стромая, з раскідзістай шапкай, мокрае халоднае хлоп'е сюды амаль не трапляе. На імшыстым грудку, перад Шуравым тварам, некалькі сцяблінак зялёнага барвінцу, трохі наперадзе, у лагчынцы, дзе ахоўныя абсягі сасновай навісі канчаюцца, з-пад снежнага покрыву прабіваюцца тры белыя вочкі пралесак. З-за снегу іх цяжка ўбачыць. Шура здолеў распазнаць кветкі па зялёных лісціках, якія іх атуляюць. Пралескі цвітуць на снезе...

Ужо зусім выбіднела. Насцярожаная цішыня, і толькі мітусяцца перад вачамі белыя снежныя пісягі. Колькі ад сасновага ўскрайку да рэек? Сто метраў, дзвесце? Немцы валілі лес нераўнамерна — дзе больш, дзе менш. Не самі пілавалі, прыгналі жыхароў.

Няясная здагадка не дае Шуру спакою. Ён прасоўваецца трохі наперад, кладзецца на спіну, глядзіць уверх. Так і ёсць, на ствале сасны, метры на тры над зямлёй прыбіта вялікая фанерная літара. Яна нават пафарбавана ў чырвоны колер, каб тыя, што будуць страляць, маглі яе заўважыць. Але калі падрыхтавана дыспазіцыя, то, мабыць, блізка бункер.

Шура паўзе назад. Як і ўчора, на душы няясная трывога. Яшчэ ніколі так не было. Біліся з немцамі на шашы, наступалі на Гарохавічы, на Літвінавічы, на пціцкі мост. Ні пра што ён тады не думаў.

Снег між тым як бы парадзеў. Калі прыгледзецца, то можна ўбачыць рад тэлеграфных слупоў, цёмную сцяну сасонніку на процілеглым баку чыгункі. Да насыпа метраў сто. Сям-там з-пад снегу вытыркаюцца пеньчукі, сукі, галіны паваленых, але непрыбраных дрэў.

У гэтую хвіліну да Шуравага слыху даносіцца выразны перастук колаў. Нават абыякавы Багдановіч падымае галаву, насцярожваецца. Пад соснамі, дзе стаіліся партызаны, прыкметны рух. Нехта, трашчучы галінамі, бяжыць па лесе, кідаючы адну каманду: «Пасля ўзрыву — да эшалона! Страляць толькі па цэлі».

У грудзях у Шуры нудна заныла. Рукі, ногі як амярцвелі. Трывога падступае, як прыкрая пачварная здань, яе халодны дотык Шура чуе ўсім целам. Кружыцца галава, і ў нейкі міг здаецца, што ён ляціць у бездань. Як з-пад зямлі чуе Шура Багдановічаў голас: «Ты ўвесь белы? Табе што, нядобра?»

Губы засмяглі, у роце суха, Шура нават слова вымавіць не можа і толькі махае рукой.

Эшалон, здаецца, на тым жа месцы. Доўга, пакутліва цягнуцца хвіліны.

Нарэшце праз снежную замець Шура бачыць цёмны сілуэт паравоза з кароткай трубой, шэрую чараду вагонаў. Эшалон сапраўды не

ідзе, а паўзе. Можа таму, што першы пасля ночы. Сляпому ясна — яго трэба прапусціць. Няхай чухкае к д'яблу!

Цікава, якую паставілі міну — націскную ці нацяжную? Калі націскную, то ўжо нічога не зробіш...

Выбух, як удар перуна. Асляпляльны слуп агню, воблака дыму, страшэнны жалезны скрыгат, ляскат. На галаву Шуры падае вялікі камяк снегу.

Снег гэты ён толькі і адчувае, калі разам з цёмнаю лаваю людзей, якая раптам вырвалася з лесу, бяжыць, абмінаючы пні, паваленыя дрэвы, да чыгункі. Вагоны як укопаныя стаяць на месцы, а паравоз нават з рэек не сышоў. Там, ля вагонаў, здаецца, ніякага руху. Тым не меней стракоча партызанскі кулямёт, чуваць паасобныя вінтовачныя стрэлы. Страляюць тыя, пярэднія, якія бліжэй да вагонаў. Шура бяжыць, бачыць перад сабой у мігатлівай снежнай замеці шэрыя спіны. Вось-вось вырвуцца партызаны на насып.

Раптам яны як бы натыкаюцца на нябачную сцяну, на хвіліну неўдаўменна спыняюцца, пачынаюць разбягацца ўлева або ўправа. Шура сам налятае на нябачную перашкоду — гэта драцяная сетка, нацягнутая ўзбоч чыгуначнага палатна. Шалёная злосць ахоплівае яго. Дзе ж былі мінёры, разведчыкі, няўжо не бачылі дроту?

У гэтую хвіліну з канца эшалона мерна і ўладна пачынае думкаць буйнакаліберны нямецкі кулямёт. Партызаны падаюць на дол. Увесь аснежаны прасцяг засеян нерухомымі цёмнымі постацямі. Усчынаецца частая, бязладная страляніна. Шура ледзь не плача ад злосці. Вагоны за некалькі крокаў, калі б скочыць на насып, пад колы, то немцы не ўтрымаюцца.

Купка партызан бяжыць да паравоза. Сярод іх Шура бачыць Лаўрыновіча. У яго ў выцягнутай руцэ аўтамат, ён махае ім, на імгненне паварочваючыся тварам да тых, хто ляжыць у снезе, як бы заклікаючы падымацца, бегчы ўслед.

Шура падхопліваецца. Там, ля галоўнай часткі эшалона, у драцяной сетцы прароблены шырокі лаз, і вось ужо некалькі партызан ля самага насыпу. Лаўрыновіч зноў спыніўся, штосьці крычыць, у яго сударгава перакошаны рот...

Апошняе, што паспявае занатаваць узбуджаная Шурава свядомасць,— вогненныя бліскаўкі з-пад пярэдняга вагона і постаць Лаўрыновіча, якая павольна, нібы падсечанае дрэва, падае на снег, пад ногі партызанам. Ён яшчэ чуе моцны, як удар каменем, штуршок у грудзі, у жывот, і таксама падае...

III

Сінія, жоўтыя, чырвоныя кругі. Яны то звужаюцца, робяцца дробнымі, як мыльныя бурбалкі, то ўзрастаюць да шырыні арэхавых абручоў. Мігцяць, пераліваюцца, скрыжоўваюцца адзін з адным. Раптам знікаюць, як бы правальваючыся, растваракчыся ў цёмнай бездані. Пакрысе зноў пачынае святлець, папіскваючы, аднекуль зверху спускаюцца лятучыя мышы. Іх многа, яны вырастаюць ушыркі і, падобныя да парасонаў, засланяюць усё неба. Потым яшчэ кругі — сінія, жоўтыя, чырвоныя...

Шура раскрывае вочы. Над ім зялёная хвойная навісь, якая прагінаецца ад наліплага снегу. З галін капае. Кроплі іншы раз трапляюць на твар, і ад гэтага непрыемна. Ён пагойдваецца, як у калысцы, і зда-

гадваецца, што яго нясуць. Куды нясуць, навошта? Так, быў бой, яго, значыць, параніла. Лаўрыновіч упаў...

— Жывы! — чуе Шура знаёмы голас, але ўгадаць, хто гаворыць, не можа.

Пагойдванне супыняецца, Шуру добра, цёпла, ён засынае...

Дзіўныя відовішчы ўзнікаюць зноў і зноў, дзень мяжуе з ноччу, Шура нарэшце пазнае голас Багдановіча, Лунёва, які мёрз у нямецкім шынялі і частаваў іх на балоце спіртам. Але Шуру ўсё адно. Ён не думае ні пра смерць, ні пра тое, што яго вылечаць. Няма ніякіх акрэсленых думак, жаданняў, яго цяперашні настрой цалкам залежыць ад таго, што адбываецца з яго кволым, бездапаможным целам. Ён жыве і не жыве, бо выракся ўсяго звычайнага, зямнога, можа дараваць усе крыўды, якія калі-небудзь хто-небудзь яму зрабіў. Яму нават не баліць, ён як бы зроблены з паветра, з празрыстасці, з зорнага святла. За чорнай заслонай небыцця, у якую Шура зазірнуў, нічога страшнага няма — адна бязважкасць. Лёгка, вельмі лёгка памірае чалавек, таму, можа, і бываюць войны. Пакутуюць жывыя. За сябе і за мёртвых. Мёртвым не баліць...

На паўгадзінкі ці нават болей Шура ачынаецца ў хаце, куды яго прыносяць і кладуць на падлогу. Ён бачыць плямiны на даўно не белай столі, ката, які сядзіць на печы, пад вянком цыбулі.

— Не выжыве,— чуе ён незнаёмы голас.— Скразная — у грудзі, дзве сляпыя — у жывот. Аперацыя трэба, а ў нас ёду няма. Гарэлкай раны апрацоўваем.

Ён зусім не ўслухоўваецца ў размову, яна як бы не пра яго і яго не датычыць.

Кароткія пробліскі святла змяняюцца суцэльнай чарнатой забыцця, і ў адзін з тых пробліскаў, калі да яго на хвіліну вяртаецца свядомасць, ён бачыць схілены над сабой, заплаканы твар Асі.

— Ты будзеш жыць,— гаворыць яна, выціраючы сашчэмленым кулаком слёзы.— Прылятае самалёт, цябе адправяць у Маскву. Я пісьмо напісала. Знойдзеш па адрасу маму і сястру...

Яму ўсё адно: паляціць ён у Маскву ці не паляціць.

IV

Сакратара абкома Лаўрыновіча і яшчэ сорак двух партызан, забітых пры спробе авалодаць падарваным воінскім эшалонам, хаваюць у Сасновіцы, на пясчаным, з трыма старымі хвоямі, пагорку. Труны зроблены ўсім забітым. Прамоўцамі выступаюць камісар Грынько, камандзір атрада Дзяруга, начштаба Бондар.

Грыміць нястройны ружэйны залп.

Настрой панылы. Атрады, брыгады, якія разыходзяцца па раёнах, называюцца злучэннем, але камандзіра, якому б гэтае раз'яднанае войска падпарадкоўвалася, няма, і невядома, калі будзе.

Адзіная ўцеха — прылятае самалёт. Ён мусіў прыляцець тыдзень назад, але там, у Маскве, адкладвалі. Можа, проста думалі, што зямля сырая, мокрая, і самалёт не здолее сесці.

За Парэччам, на дзірванiстым, гладкім, як талерка, выгане прырода сама стварыла пасадачную пляцоўку. Грунт цвёрды, надзейны,

паасобныя купіны партызаны пассякалі рыдлёўкамі, лагчынкі засыпалі, зямлю ўтапталі.
Ноччу ўздоўж і ўпоперак аэрадрома палаюць агні.
Самалёт доўга кружыць, прымерваецца, нарэшце датыкаецца пярэднімі коламі да зямлі і лёгка, як чорны вялікі жук, бяжыць па выгане. Партызаны вялізным натоўпам кідаюцца ўслед.
Лётчыкі аднак блізка да машыны нікога не падпускаюць. Двое выносяць цюкі, мяшкі, скрынкі, трэці, маленькі, прысадзісты, з белымія, як часнок, зубамі, гаворыць з партызанамі.
На самаробных насілках у чэрава самалёта ўносяць шасцярых цяжкапараненых. Лётчыкі грукаюць дзверцамі. «Дуглас» раве, тужыцца, бяжыць па выгане.

РАЗДЗЕЛ СЁМЫ

I

Харкаў нашы пакінулі зноў.
Вечарам Міця з Лобікам блукаюць па завулку, абмяркоўваюць сумную навіну. Пад нагамі — снегавая каша. Наступае час разводдзя.
Няўжо зноў пачнецца, як летась? Зімой наступленне, відавочны поспех, а з пачаткам цяпла — адыход, здадзеныя гарады? Немцы настойліва аб гэтым пішуць. Чытаць такое балюча і крыўдна.
— Зразумей,— тлумачыць Лобік.— Каб Гітлер не кінуў пад Харкаў новыя танкавыя злучэнні, Чырвоная Армія была б на Дняпры. Што ёй магло перашкодзіць? Кругом раўніна, прыродных рубяжоў для абароны няма. Цяпер немцы будуць стаяць насмерць. Бо інакш паляцяць, як у прорву.
Над свядомасцю Міці, Лобіка вісіць страх, вынесены з першага і другога ваенных гадоў. На Германію працуе Заходняя Еўропа, а найбольш развітыя прамысловыя раёны Савецкі Саюз страціў. І так цяжка ўявіць, адкуль Чырвоная Армія бярэ сілу. Адкуль новыя танкі, самалёты, якія Гітлер даўно абвясціў знішчанымі?
— Бальшавікі — геніяльныя,— гаворыць Лобік, каб высветліць для сябе самога не зусім яснае пытанне.— Цяпер наша апора — Урал і Кузбас. Нехта, бачыш, дапускаў, што можам страціць еўрапейскую частку. Стварылі другі цэнтр — Урала-Кузнецкі. А што — вугалю, жалеза там колькі хочаш. Нафту дае Баку. А цяпер Грозны і Майкоп вярнулі.
— А хлеб? — пытае Міця.— Хлебам карміла Украіна і Кубань. Кубань адабралі, але там усё разбурана.
Наконт хлеба сапраўды цяжка зразумець. Большую палову насельніцтва, армію нехта корміць. Але ж не сакрэт, што лепшыя землі або пад фашыстамі, або па іх пракацілася вайна.
Даўно мінула рамантыка, калі хлопцы спадзяваліся на цуд, на імклівае, маланкавае наступленне Чырвонай Арміі. Ёсць строгія, жалезныя законы, якіх не пераскочыш. Тое, што страчана ў сорак першым, прыходзіцца вяртаць вялікай крывёю.
Двое новых з Лобікавай пяцёркі — Грыша Найдзёнік і яго сваяк Сяргей Сталяроў — падвешваюць пад цыстэрну магнітную міну.
— Вось чака,— прыйшоўшы да Міці, Лобік паказвае металічную скобачку ад хімічнага ўзрывальніка.

Хлопцы выдыбаюць па пакоі, паціраючы ад задавальнення рукі. Цяпер яны нібы камандзіры: рашаюць, каго прыняць у групу, якое даць заданне.
Грыша Найдзёнік — той самы чарнявы Іванаў сусед, які хвіліны не мог пражыць без смеху. Смяяўся, падпускаў кепікі, ды ўзяўся нарэшце за розум. З другім — Сяргеем група звязана даўно.
Сяргей жанаты з Грышавай сястрой. Ён мастак, можа намаляваць абраз, партрэт. Маляваннем падрабляў на жыццё. Калі спатрэбіцца, здолее падрабіць любую нямецкую пячатку.
— Не адваліцца міна? — перапытвае Міця.
— Прабаваў на сякеру. Чак — і прыліпла. Толькі сілай можна адарваць.
Вялікая справа — магнітныя міны. На чыгунцы выбухі кожны дзень, але страты невялікія. Наперадзе эшалона немцы пускаюць гружаныя баластам пляцоўкі, цягнікі ідуць на малой хуткасці. У лепшым выпадку выбухам скідае з рэек паравоз, на тры-чатыры гадзіны замаруджваецца рух. Вось каб такія міны падвешваць. Але іх, відаць, мала.
У Міцевай пяцёрцы — Андрыюк, Красней, Шкірман, Куніцкі. Апошнія трое запраўляюць канторай «Заготжывёла». І да вайны была гэтая кантора, мела базу — загарады, хлявы паблізу могілак. Фармальна кіруюць «Заготжывёлай» нямецкія аграномы, якія носяць жоўтую, напаўвайсковую форму. Але яны рэдка патыкаюць нос у брудныя хлявы. Поўны гаспадар там — Красней.
Піліп Красней — бывалы местачковы чалавек. Займаў пасады не столькі прыкметныя, колькі прыбытковыя. Да вайны стаяў за прылаўкам крамкі, з жарцікамі, вострымі слоўцамі прымаў ад дзядзькоў цялячыя скуры, воўну, свіную шчаціну, плоцячы за гэта міткалём і кортам, вёў сустрэчны гандаль.
Найчасцей Міця бывае ў Шкірмана. Савецкія грошы на танкавую калону збірае ветурач.
Шкірман — мяккі, абыходлівы. З выгляду трохі цюхцеяваты, гаворыць павольна, расцягваючы словы, але валодае прыроджаным дарам смеху.
Кладучы перад Міцем загорнуты ў шэрую паперу пачак грошай, Шкірман расказвае:
— Красней, калі сказаў яму пра грошы, аж спалохаўся. Хоць на танкі, але — шкода. Усё ж перамог сябе. Прынёс назаўтра тысячу. А Куніцкі хвастом завіляў, хрыстом-богам моліцца — няма ні капейкі. Тады я трохі туману падпусціў. Кажу — прышлюць аблігацыі, прыйдуць нашы, сам ведаеш, як будуць глядзець на тых, у каго такія аблігацыі. Знайшоў у той жа дзень пяцьсот. Прысягае, што пазычыў. Абывацелі, ядры іх качалку!..
Шкірман сваіх грошай даў дзве тысячы, восемсот — Андрыюк. З хлопцаў Міця сабраў толькі сто дваццаць рублёў. Няма ў хлопцаў капіталаў. Такім чынам, сабралася болей як чатыры тысячы. Танк за іх не пабудуеш, але, можа, хоць матор...
У адну з тых начэй савецкія самалёты бамбілі Гомель. Вялікі гэты горад, размешчаны далекавата, выбухаў не чуваць, затое відаць светлыя палосы-сполахі, якія раз-пораз разбягаюцца па небе. Відаць яшчэ некалькі яркіх зорачак, якія паволі спускаюцца на лес: асвятляльныя ракеты.
Хлопцы ўпершыню з павагаю думаюць пра сябе. Эшалоны яны лічаць усё-такі не дарэмна.

II

Мястэчка сее.

Большасць жыхароў з першых дзён нашэсця занята бытавым клопатам. Хто на каровах, хто падгадаваўшы коніка, а хто на сабе — у модзе самаробныя двухколкі — местачкоўцы возяць гной.

Некаторыя ўспомнілі напаўзабытыя рамёствы: вельмі вядомымі людзьмі зрабіліся шаўцы, краўцы, гарбары. Жанчыны, грукаючы бёрдамі, ткуць палотны. Грымяць жорны.

У пажылых ахоўнікаў можна за яйкі ці за сала купіць пакуначак фарбы, сахарыны, шпульку нітак, іголку, пачак папяровых сярнічак. Нямала салдат-гандляроў вандруе па хатах.

Ціснуць патроху ў мястэчку самагонку. Бутэлькай можна задобрыць паліцэйскага, якога-небудзь начальніка, дый пажылому дзядзьку або хлопцу, які збіраецца на вечарынку, выпіць кроплю не шкодзіць.

Песень не чуваць. Іх нават не спяваюць паліцэйскія.

Міцева сям'я зіму пражыла. Бульбы накапалі трохі — трымаліся на ёй. Маці і цётка ўвішныя — прадуць, ткуць, шыюць. Нават малодшыя Міцевы сёстры Тацянка і Люся сядзяць за прасніцай, мочачы ў конаўку з вадой пальцы, смычуць тоўстую, з вахлачкамі кудзелі нітку.

У цёткі — ручная швейная машына, лішні прыробак. Але галоўнае — ёсць у хаце ўласны шавец. Адам сваё вучнёўства кінуў, і хоць заказаў яму не нясуць, але старыя чаравікі, боты латае спраўна Ён бы і новыя пашыў, ды няма добрага тавару.

Пятрусь з цётчыным Юркам разводзяць трусоў. Шэрыя, пушыстыя істоты сядзяць у падпеччы, паблісківаючы адтуль чырванаватымі вачамі.

З Міцевай службы карысць толькі тая, што выпісаў два метры дроў. Хлебнай карткі яму не даюць.

Але ўсё адно Міцева становішча ў сям'і — незалежнае. Есці яму наліваюць у асобную талерку, спіць — на канапе ў чыстым пакоі, на якой малодшым дзецям нават сядзець не дазваляецца. Калі прыходзяць Міцевы таварышы, у пакой не зазіраюць нават маці з цёткай. Да братоў, сясцёр — родных і стрыечных — Міця адносіцца прыязна, і яны яму плацяць добрай дружбай.

Але душэўнай блізкасці з малодшымі братамі няма — не выйшлі яны яшчэ з хлапечага ўзросту. Толькі малодшая Тацянка, як толькі Міця прыходзіць у хату, лезе да яго на калені, выпытваючы навіны.

Міця ведае жартоўны верш, які падабаецца яму сваёй бязглуздасцю:

На буранцы едзе Янка,
Паўтараста рублёў санкі,
Пяцьдзесят рублёў дуга,
А кабыла — качарга...

Для Тацянкі, улічыўшы цяперашнія перамены, Міця радкі трохі перарабіў:

На буранцы мчаць германцы,
Янка ў танку прэ паганцаў...

Прыемна глядзець, як у сукенцы, перашытай з пярэстай наўлечкі,

скачучы на адной назе, бялявая басаногая Тацянка сустракае Міцю яго ж вершам:

На буянцы месяц гайманцы,
Янка ў танці п'е паганцяў...

Гранат, патронаў, як мінулым летам, Міця ў двор не прыносіць, і маці трохі супакоілася. Яна, вядома, адчувае, што сын небяспечных думак з галавы не выкінуў, шэпчацца з таварышамі, але цяпер стаў абачлівы, пасур'ёзнеў, паразумнеў, і яна рада гэтаму.

Міця назаўтра папрасіў у лясгасе каня, каб узараць загон пад бульбу. Акрамя простага разліку — без каня не абыдзешся,— ёсць у гэтай просьбе патайны сэнс. Няхай бачаць, што ён жыве, як усе, і займаецца тым, чым усе местачкоўцы займаюцца — сее.

Загон — блізка ля будкі, сасны. Міця кладзецца спаць з радасным прадчуваннем сустрэчы з родным, блізкім сэрцу кутком. Даўно не быў ён у лесе, засумаваў па птушыным шчэбеце, па някідкай прыгажосці палявога абсягу. Але ў лес, на поле цяпер так проста не выберашся.

Абуджаецца ён ад страшэннага выбуху. Люстра, устаўленае ў спінку канапы, разбілася, і ашкелкі ляцяць на Міцю. Міця падхопліваецца, выскоквае на двор. Высока ў цёмным небе гудзе нябачная кропка самалёта. Гэта ж свой, савецкі самалёт, ён скінуў бомбу. Кідай, браце, кідай, каб немцы ад страху ў норы пазашываліся!

На світанні першымі да варонкі прыбягаюць немцы. Абмерваюць яе складным метрам, нешта вылічваюць.

Бомба разарвалася на дарозе, за некалькі крокаў ад нізенькай хаты Васіля Шарамета. Шкоды не нанесла, калі не лічыць, што вылецела некалькі шыбін ды яшчэ ў Васілёвай суседкі адсекла асколкам курыцы галаву. Лётчык, мабыць, кінуў у гэтым месцы бомбу таму, што заўважыў зверху вока семафора — ён стаіць насупраць, на чыгунцы.

Вось як бывае на вайне — Міця, Васіль, памагатыя невядомага лётчыка, маглі ад яго бомбы загінуць.

Праз дзень у сям'і новае ўзрушэнне.

Даваенны яшчэ паштальён, рухавы, трохі крываногі дзед Малінец, прыносіць паштоўку ад бацькі.

Палова невялічкай карткі з напісаным чужой рукой па-нямецку адрасам занята паклонамі, прывітаннямі, якія бацька перадае жонцы, дзецям, блізкім родзічам. Пра сябе паведамляе коратка — працуе ў шахце, жыве ў бараку і добра жыве — як брадкоўскі Ціт...

Брадок — частка мястэчка, дзе знайшла прытулак Міцева сям'я. Ціта добра ведаюць — адзінокі стары, перабіваецца з хлеба на квас у нізкай, скрыўленай хаціне. Але што хацеў сказаць бацька?

Маці плача. Яна лепей ведае мясцовых людзей і першая разгадала стоены сэнс бацькавых слоў.

Ціт, калі быў малады, яшчэ пры цары паехаў з жонкай — дзяцей не было — на новыя землі ў Сібір. Павязлі перасяленцаў з усіх іх скарбам — коньмі, калёсамі, бочкамі, дзежкамі — на цягніку. У Сібіры Ціт занудзеў душой, стаў ірвацца дадому. Але бясплатнага білета назад не давалі. Пасадзіў дзед бабу на воз, патрухалі дамоў на коніку. За месяц дабраліся да Урала, збылі ўшчэнт схуднелага каня, купілі чыгуначны білет і, у чым стаяць, прыехалі на бацькаўшчыну, у чужую хату, бо сваю перад перасяленнем прадалі.

Бацька хоча дадому. Але тых, каго пагналі ў Германію, дамоў не

пускаюць. Значыць, надумаўся ўцякаць бацька. Такі сэнс напамінку пра Ціта.

Міця некалькі дзён ходзіць пад уражаннем бацькавага пісьма. Парадкі, якія заводзіць фашызм — не што іншае, як рабства. У тых, каго пасадзілі ў эшалон, павезлі ў Нямеччыну, згоды не пыталі. Яны не палонныя, не звязаны з чужой краінай ніцямі грамадзянства, не існуе закона, паводле якога іх адарвалі ад сем'яў. Некалі, многа вякоў назад, так рабілі татара-манголы.

Гітлер — цяперашні Чынгіс-хан...

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

I

Так выходзіла, што найбольш моцныя паліцэйскія гнёзды — у закіданых, бедных сёлах. Дзе пясочак, падзол, дзе ніколі не елі добрага хлеба.

Сустрэчу з начальнікам Чапліцкай паліцыі Драбніцам Вакуленка прызначыў на скрыжаванні дарогі, у сасонніку, вярсты за чатыры ад непрыкметнай вёсачкі Міхедавічы. З партызанскага боку — чалавек трыццаць аховы з двума ручнымі кулямётамі, пяццю аўтаматамі (іх атрымалі нядаўна, з першым самалётам).

Ахова залягла ў засаду. На развілцы засталіся Вакуленка, камандзір атрада Петравец, начальнік штаба Валюжыч. Паліцэйскіх чакаюць нядоўга. На пясчанай дарозе трухкоча рэсорная таратайка, запрэжаная парай гладкіх конікаў. Драбніца ўдваіх з фурманам. Саскоквае з таратайкі і бадзёрым, нават занадта шырокім для яго шчуплай постаці крокам ідзе да партызан. Прыехаў без аховы ці яна стаілася дзе-небудзь непадалёк — невядома.

— Здароў, Драбніца,— Вакуленка выступае наперад, падаючы паліцэйскаму руку.— Ты мяне не пазнаеш?

— Пазнаю, чаму не,— паліцэйскі намагаецца трымацца незалежна, упэўнена, але гэта яму кепска ўдаецца: шэрыя вочкі бегаюць насцярожана, рука, якую працягнуў Вакуленку, дрыжыць.— Ты ў Дамачове загадваў райзагам, а я ў сяльпе агентам па нарыхтоўках быў. Забыўся хіба, як мне выгавары даваў? У трыццаць пятым годзе.

— Дарма я цябе тады не пасадзіў,— гаворыць Вакуленка.— Дзяцей тваіх пашкадаваў. На сваю галаву.

Гаворка на хвіліну прыпыняецца. Драбніца начальніцкага становішча не тоіць: прыехаў у скураным паліто, якое яму да пят, у запыленых хромавых ботах. Зброі няма, можа, хіба наган у кішэні. Гэтая акалічнасць Вакуленку падабаецца.

— Пойдзем у лес, затулімся. Стаім на дарозе, як слупы.

Як толькі трое партызан разам з начальнікам паліцыі хаваюцца між сосен, паліцэйскі фурман таксама скіроўвае таратайку ў лес.

Парламенцёры між тым прысаджваюцца на ўсланы ігліцай дол.

— Давай вып'ем, Драбніца,— пачынае Вакуленка.— Паскудства ты нарабіў, але нічога не папішаш. Што было, то было. Калі здасі паліцыю, жывы будзеш. І бобікаў тваіх не зачэпім. Табе, калі вернуцца нашы, гадоў пяць, мабыць, прыпаяюць. А можа, так абыдзецца. Гледзячы, як праявіш сябе потым, якую дадзім табе характарысціку. Так што я к табе з адкрытай душой, глядзі, каб і ты не віляў.

Маўклівы Валюжыч дастае з раменнай сумкі дзве бутэлькі мутнага самагону, парэзаны на драбнейшыя кавалкі крышан сала, паўбохана хлеба.

Вакуленка вымае з рыльца ільняное заткала.

— Глытні,— працягвае бутэльку паліцэйскаму.— Можа смялейшы будзеш. А то нешта цябе дрыжыкі б'юць. Кажу табе, не бойся. Слова сваё спраўдзім.

Паліцэйскі п'е доўга, без аддыху, з яўным намерам ахмялець. На яго худой, парослай рэдкімі рудымі валасінкамі шыі перакатваецца дробны валячок. Пасля Драбніцы выпівае Вакуленка. Рыльца бутэлькі, не саромеючыся, выцірае далонню.

— Вінаваты я,— не дакранаючыся да закусі, хрыпла гаворыць Драбніца.— Перад дзяржавай і перад вамі, хлопцы, вінаваты. У сорак першым, пасля плену падумаў, што савецкая ўласць не вернецца. Я ж пад Кіевам у акружэнні быў. Паглядзелі б вы, што там рабілася... Вырваўся дадому, а тут паліцыю набіраюць. Жыць трэба, дзяцей карміць, а здароўя няма. Я ж пры савецкай уласці толькі са службы жыў. Думаў, што паліцыя — як наша міліцыя. Не ведаў, што наступіць такое...

— Ладна, Драбніца. Спавядацца будзеш пасля. Цяпер трэба дзела рабіць. Дня, калі будзем наступаць на Чаплічы, я табе не скажу, ваенная тайна. Але каб гатовы быў. Калі якая сволач стрэліць па нас хоць раз, да сценкі паставім. Зразумеў? Зрабі так, каб вінтоўкі мы ў казарме захапілі. Казарма ў вас у школе?

— У школе.

— Пастаў надзейных людзей. Каб аддалі нам вінтоўкі. Свалачэй, што будуць уцякаць, многа?

Драбніца задумваецца.

— Чалавек пяць здавацца не захочуць.

— Трэба, каб самі з імі справіліся. Намець, каб каля кожнага такога быў свой. У случаі чаго — на мушку. Але язык лішне не развязвай. Скажаш толькі самым надзейным. Зразумеў?

Ціха, стоена ў навакольным сасонніку. Анямелую цішыню лесу толькі зрэдку парушае піскам адзінокая птушка ды ўпадзе на дол пераспелая леташняя шышка. Дзень невясёлы, хмурны — як восенню. Неба шчыльна абложана воблакамі. Пасля цеплыні зноў насунуліся халады. Але вясной заўсёды так. Красавік — месяц няўстойлівы.

Пускаюць па кругу яшчэ бутэльку. Драбніца прыкметна хмялее — ружовасць прабіваецца па худых шчоках, чырванее завостраны носік. Памыкаецца нешта сказаць, але не адважваецца. Нарэшце, сабраўшыся з духам, пытае:

— Дык калі мы дабравольна здадзімся, прымеце нас у парцізаны? Несазнацельнасць нашу даруеце? Я так панімаю...

— Я ж табе, Драбніца, сказаў. Біць немцаў дазволім. Такія грахі, як вашы, трэба крывёю выкупляць. Для цябе цяпер важна здаць нам паліцыю. Ета тваё першае баявое заданне.

— Выпаўню, таварыш Вакуленка! Буду з усіх жыл помсціць праклятым фашысцкім захватчыкам, якія топчуць свяшчэнную савецкую зямлю...

Валюжыч з Петраўцом не вытрымліваюць — рагочуць. Вакуленка кідае на іх косы позірк, надзімаецца.

II

Атрад з трыццаці коннікаў, сярод якіх Бондар, Грынько і яшчэ некалькі камандзіраў, вяртаецца з Аземлі, са штаба Міхнаўца. Разбі-

ралася справа аб гібелі Лаўрыновіча. Коні бягуць лёгка. Людзі маўчаць. Чуваць толькі прыглушаны стук капытаў ды ёканне конскіх селязёнак. Ноч цёплая, бязветраная.

Аклікнутыя патрулямі, на ходу праскочылі суседнюю з Аземляй цёмную вёсачку, а далей дарога кіруе лесам. Тут яшчэ зябка і сыра. Мясцінамі з нізін выпаўзае на дарогу густы туман.

Бондар, пагойдваючыся, у самаробным сядле, едзе побач з Грыньком. Настрой у яго нядобры. Як пойдзе цяпер, пасля гібелі Лаўрыновіча? Калі прышлюць новага камандзіра?

Расстаноўку сіл Бондар добра бачыць. Камандзіры, якія выраслі з даваеннага партыйна-савецкага актыву, з ліку акружэнцаў, ваеннапалонных — усе з надзеяй чакалі прыбыцця Лаўрыновіча. Сваім з'яўленнем ён як бы аформіў пачатае імі.

Але супярэчнасці асталіся. Узнікшыя ў лясной, балотнай глухамані атрады ўжо летась па ролі і значэнні мусілі саступіць месца атрадам новым, якія выраслі паблізу чыгунак, шасейных дарог, на чале якіх у шэрагу выпадкаў стаяць людзі ваенныя — былыя акружэнцы, палонныя. Партызаны сорак першага года недалюбліваюць гэтых камандзіраў, лічаць іх выскачкамі. Толькі Лаўрыновіч, які быў другім сакратаром абкома, кіраваў сельскай гаспадаркай, ведаў актыў, мог прымірыць супярэчнасці.

Наперадзе коннікі спыняюцца, збіваюцца ў гурт. Бондар з Грыньком пад'язджаюць, пачынаюць, як і астатнія, узірацца. Узбоч дарогі ў сасонніку ледзь прыкметна бліскае агеньчык.

— Спешыцца! — загадвае Бондар.— Дзесяць чалавек за мной!

Перадаўшы камусьці з партызан повад, ён ідзе да хвойніку. Ногі блытаюцца ў няскошанай леташняй траве. Пад ботамі чвякае. Балацявіна цягнецца метраў на трыста, ледзь не да сасонніку.

Калі партызаны выбіраюцца на сухі груд, у лес, бачаць дзіўны малюнак. Вакол вогнішча, скурчыўшыся, падагнуўшы ногі, ляжаць чалавек восем у нямецкіх шынялях, новых ботах, а ў перамешку з імі, апранутыя хто ў што, трое партызан. Ля агню, апусціўшы галаву на калені, дрэмле яшчэ адзін, прызначаны, мабыць, за вартавога.

Зачуўшы крокі, вартавы ўскоквае, выхоплівае з кішэні пісталет. Бондар пазнае ў ім Тапаркова.

— Устаць! Хто такія?

Незнаёмыя паспешліва падхопліваюцца, спалохана пазіраючы на партызан, якія наставілі на іх рулі вінтовак. Твары ў іх няголеныя, зарослыя. Пілоткі няўклюдна нацягнуты на самыя вушы.

Тапаркоў гучна дакладвае:

— Перабежчыкі, таварыш начальнік штаба. З уласаўскага атрада. Да партызан перайшлі самі.

Штосьці як бы замінае Тапаркову гаварыць, і Бондар махае рукой, даўшы разведчыку знак адысціся ад вогнішча. На ўзлеску, сам-насам з начальнікам штаба Тапаркоў абмалёўвае становішча падрабязней. Уласаўцы ўцяклі са станцыі Пціч, з эшалона. Блукалі некалькі дзён па лесе, але партызан не сустрэлі. Тапаркоў, наткнуўшыся на перабежчыкаў, прапанаваў дабірацца ў штаб злучэння. Тым болей, што адзін з уласаўцаў называе сябе маёрам, нясе нібыта важныя весткі.

* * *

Тры дні ўзапар дапытваюць уласаўцаў.

Самая цікавая сярод іх фігура — маёр Саркісаў. Ён невысокі, чарнявы, шчуплаваты. Да вайны нібыта выкладаў гісторыю ў Маскве, у інстытуце. У падкладцы шыняля, халявах ботаў, іншых патайных мясцінах амуніцыі маёр прыхаваў некалькі папер, якія пісаліся высока — у самым штабе здрадніка Уласава.

Па словах маёра, да ўласаўцаў ён пайшоў свядома. Належаў да падпольнай арганізацыі ваеннапалонных, якая стварылася ў лагеры. Арганізацыя пастанавіла накіраваць некалькі камандзіраў ва ўласаўскую армію з разлікам, каб вялі там падрыўную работу, а пры першай магчымасці перайшлі на бок Чырвонай Арміі ці партызан.

Уласаўшчына — з'ява новая, нявысветленая. Гэтая здрадніцкая армія будзе ваяваць хутчэй за ўсё з партызанамі, таму Саркісава слухаюць з увагай. Сярод партызанскіх камандзіраў, якіх паклікалі ў штаб, ёсць учарашнія акружэнцы, ваеннапалонныя, абвясці іх вакол пальца цяжка — самі былі ў пераплётах.

— Якая ідэя ў гэтага Уласава? — пытае Бальшакоў.— На чым грунтуецца яго армія? Забіваць сваіх жа рускіх людзей, памагаць ворагу?

Маёр стомлена ўсміхаецца.

— У здрадніка заўсёды знойдзецца ідэя. Як асоба Уласаў цікавасці не ўяўляе. Самазакаханы кар'ерыст, які паверыў у сваю выключнасць. На Волхаве кінуў армію, якая ў акружэнні змагалася каля вёскі Спаская Полісць і ноччу ўцёк да немцаў у суседнюю вёску Пятніца. З выгляду — высокая такая аглабіна ў акулярах. Лічыць сябе Аляксандрам Неўскім, Іванам Сусаніным, Напалеонам — кім хочаце. Чаму Аляксандрам Неўскім? Вельмі проста. Некалі Аляксандр Неўскі, які ўпарта змагаўся з тэўтонамі, каб мець вольныя рукі на Усходзе, ездзіў на паклон да татарскага хана. Уласаў таксама хоча бачыць сябе выратавальнікам Расіі. Разлічвае, што немцы падзеляцца з ім перамогай.

— Якой перамогай? Хіба не ведае пра Сталінград?

— Уласаў вынайшаў сваю ідэю да Сталінграда. Верыў, што Сталінград немцы захопяць... Яны з ім на першым часе не вельмі лічыліся. Падымаюць цяпер, калі адчулі, што кішка тонкая.

— А што ён думае цяпер, гэты Уласаў? — зноў пытае Бальшакоў.

— Ён, вядома, не круглы ідыёт. Хітрая бестыя. Разумее, што ідэя яго лопнула, не паспеўшы нарадзіцца. Але небяспеку мае і цяпер. Трэба пра гэта думаць. Уласаў навучае немцаў падыходзіць да савецкіх людзей не так, як падыходзілі дагэтуль. Навучае ўлічваць вынікі рэвалюцыі, савецкага жыцця, тое, што савецкі чалавек стаў пісьменны, культурны, што ў яго вырасла пачуццё асобы.

— То трэба, каб немцы пераманіліся! — выгуквае Гервась, начальнік разведкі Гарбылёўскай брыгады.— Каб перасталі быць фашыстамі.

— Мы многа чаго не ведаем пра самую Германію,— працягвае Саркісаў.— У Гітлера моцная сацыяльная дэмагогія. Замежных капіталістаў называе плутакратамі. Адурманеныя немцы лічаць, што змагаюцца за нацыял-сацыялістычную ідэю. За пакрыўджаную і абыдзеную гістарычным лёсам Германію. Запраўляюць у краіне Круп, Тысен і другія магнаты капіталу, але на першы план не вылазяць. У самой Германіі яны прадстаўлены як камандзіры вытворчасці. Афіцэрамі ў армію, асабліва ў ніжэйшае звяно, дапускаюцца дробнабуржуазныя элементы і нават людзі з працоўнага асяроддзя. Гітлераўская прапаганда казырае тым, што амаль уся фашысцкая вярхушка, як і партыйныя босы, шматлікія чыноўнікі, паходзяць з простых людзей. Маўляў, дваранін у нас толькі адзін — фон Рыбентроп. Галоўная фашысц-

кая газета называецца «Фолькішэр беобахтэр», што азначае «народны назіральнік». Выходзіць пад лозунгам «Свабода і хлеб».

— Пралетарыят,— Гервась крыва ўсміхаецца.— Каб ён скапыціўся, такі пралетарыят.

З расказаў Саркісава, астатніх перабежчыкаў, паступова вымалёўваецца карціна стварэння ўласаўскай арміі. Сумная, невясёлая карціна, а для тых, хто пабываў у нямецкім палоне, трохі знаёмая. Ёсць, вядома, здраднікі, розныя маладушныя, нястойкія людзі, якія даволі лёгка апранаюць нямецкі мундзір. Але нямала такіх, хто здраджваць не збіраўся, хто не мае, здаецца, падстаў не любіць савецкую ўладу. Чым іх бяруць, як завабліваюць у чорныя д'ябальскія сеці? Многа езуіцкіх, змыслых — хітрых як і адкрыта-нахабных метадаў прымяняе вораг, карыстаючыся тым, што палонны бяззбройны, галодны і халодны, а самае галоўнае адарваны ад радзімы, ад звычнага асяроддзя. Сотні лагераў, у якіх пакутуюць нявольнікі ваеннага лёсу, раскідана па Германіі, па другіх захопленых краінах. Уласаўскія эмісары вось ужо хутка год раз'язджаюць па лагерах, выступаюць з прамовамі, вядуць шчырыя гутаркі сам-насам, шукаючы ў душах спакутаваных людзей хоць якую-небудзь шчыліну, куды можна закінуць зерне сумнення і нявер'я.

Самае страшнае, што ёсць выпадкі, калі адарваны ад роднай зямлі чалавек у пякельных умовах палону ўпадае ў адчай, становіцца абыякавым да свайго лёсу. І гэтым карыстаюцца.

Вярбуюць па-рознаму. Заганяюць сілай, расстрэльваючы тых, хто не згаджаецца на здраду. Бывае так, што лагер дзеляць на дзве часткі, пры чым дзеляць умоўна, без якіх-небудзь перагародак, і тых, хто не надзеў мундзіра, а толькі згадзіўся надзець, пачынаюць на вачах галодных людзей добра карміць.

Фашысты разумеюць, што набранае такім манерам войска не вельмі надзейнае, таму стараюцца павярнуць справу так, каб хутчэй уцягнуць навербаваных у якую-небудзь крывавую справу. Супроць партызан, падпольшчыкаў, часта на чужой тэрыторыі. Ведаюць: запляміўшы крывёю рукі, чалавек да сваіх не пабяжыць.

Што ж, партызаны могуць зразумець гэтую механіку. Таму чалавек, які апрануў варожы мундзір, але ўцёк ад фашыстаў, для іх яшчэ не вораг. Ён мае поўную магчымасць гэта даказаць. І яшчэ адну навіну паведамляе Саркісаў. Ён ведае нямецкую мову, чытаў кнігу Гітлера «Майн Кампф» — у цяперашняй Германіі яна накшталт «Бібліі». Гітлер напісаў у сваёй кнізе, што рускую дзяржаву арганізавалі германцы-рурыкавічы. Ад Рурыка бярэ пачатак рускае дваранства, і, перабіўшы яго ў рэвалюцыю, бальшавікі, маўляў, знішчылі тым самым здольны да дзяржаўнага кіравання элемент. Вось як!

Перабежчыкаў-уласаўцаў размяркоўваюць па брыгадах, маёра Саркісава пакідаюць пры штабе. Ствараецца спецыяльны аддзел разведкі, і такі чалавек там патрэбен.

III

Дамачоўская, Гарбылёўская брыгады разам з Бацькавіцкім атрадам пераправіліся цераз Пціч каля невялікай вёсачкі Востраў па драўляным мосце, які ахоўваецца партызанамі.

Жаўрукі вісяць над галавой, не сціхаючы. Звонкія, срэбраныя ніці птушыных спеваў апаясваюць паднебны прастор, і калі ў адным месцы птушачка заціхне, то зараз жа падае голас другая. Свеціць сонца, поле дыхае парнасцю. Выбіўся на шэрай раллі пырнік, на лугавінах — зялёная трава. Астраўкамі жоўта-вогненнай квецені раскашуе на балацянках лотаць. Востра, п'янка пахне чарнагалоў. Днём жабы кумкаюць ляніва, як бы прабуючы моц голасу, затое вечарам, калі ляжа на балота хісткая завеса туману, іх безупынны, несціханы рэкат аж глушыць.

Лес жыве. Вяртаецца з адлёту малое, шэрае птаства, шукае спажывы, ладзіць гнёзды. Сівы голуб туркоча на голым дубе. У сасновай гушчэчы канчаюць веснавое такаванне глушцы. У нізкіх мясцінах, дзе нядаўна стаяла вада, на камлях асін, бяроз вісне мярэжа высахлай ціны. Ненадзейны грунт у такіх мясцінах — ступіш і правалішся.

На трэці дзень партызаны падыходзяць да Чапліч.

Сяло ляжыць доўгай расцягнутай лавай. Акрамя скразной вуліцы, ёсць два пасёлкі, размешчаныя наводшыбе. Пасёлка, які прылягае да сяла з усходняга боку, не відаць, ён адгароджаны бярозавым гайком.

Бацькавіцкі атрад бярэ на прыцэл паўночную дарогу, частка дамачоўцаў — паўднёвую. Асноўны арыенцір — вятрак. Стаіць на самым узлобку пясчанага касагора, непадалёк ад школы — як шкілет абадраны, з застылымі, нерухомымі крыламі. У школе размяшчаецца паліцыя.

На полі, нягледзячы на пагодлівы дзень, людзей мала. Ідзе ўзбоч воза, наваленага гноем, дзед у шэрай, з доўгім крыссём світце. Бліжэй да лесу дзве кабеты аруць на карове. У той, што вядзе карову, раз-пораз мільгацяць з-пад караткаватай спадніцы голыя, белыя ногі.

Камандзіры — Бондар, Вакуленка, Бальшакоў,— пасеўшы на ўсланы леташнім лісцем грудок, раяцца. Насцярога ў сяле відавочная.

Пачынаць прыступ найлепш ноччу. Калі і засада, то не страшна. Хутчэй за ўсё паліцаі хочуць паказаць, што партызаны іх захапілі сілай.

Не надышоў яшчэ вечар, а звесткі пра гарнізон паступаюць. У лес прыблудзілі два пастушкі са статкам схуднелых за зіму кароў.

— Ведаеце, хто мы?— пытаецца Вакуленка.
— Партызаны.
— Немцы ў сяле ёсць?
— Няма.
— Што робяць паліцэйскія?
— Нічога.
— Баяцца партызан?
— Баяцца. Кажуць, прыйдзеце іх разганяць.
— Дзе яны начуюць?
— У школе. Але некаторыя пакідалі вінтоўкі, у сваякоў хаваюцца. Пяць чалавек у Дамачова ўцяклі.
— Калі ўцяклі?
— Яшчэ пазаўчора.
— Драбніца не ўцёк?
— Дома ён...

Чакаць ночы няма сэнсу. Сонца садзіцца за лесам. Косыя праменні адбіваюцца ў шыбінах вокнаў злавеснымі агеньчыкамі. У лесе чуюцца каманды. Наступленне на Чаплічы пачынаецца такім жа парадкам, як мінулай восенню на Гарохавічы.

Стрэлаў няма. Маўчаць паліцэйскія. Маўкліва набліжаюцца да сяла партызанскія ланцугі.

Ужо цямнее, наступае шэрая часіна, калі абрысы будынкаў, парканаў, дрэў расплываюцца, распаўзаюцца. Ужо чуваць партызанскія

галасы на дварах, на вуліцы. Вакол школы ад ветрака да вуліцы заляглі партызаны, нацэліўшы ў вокны, дзверы рулі вінтовак. У вокнах цёмна. На школьным двары ніякага руху.

Нарэшце дзверы расчыняюцца, па нізкім ганку на двор, як гарох, сыплюцца цёмныя постаці. Яны не разбягаюцца,— строяцца ў шарэнгу.

На двор заходзіць Вакуленка. Насустрач яму, аддзяліўшыся ад шарэнгі, бяжыць маленькая постаць, за два крокі нерухома застывае, задыханым голасам дакладвае:

— Таварыш Вакуленка, чапліцкая паліцыя пастроена. Пяць гадаў уцяклі. Але мы іх знойдзем.

Вакуленка маўкліва праходзіцца ўздоўж шарэнгі. Нарэшце яго зычны бас пакрывае ўвесь двор:

— Што, сукіны сыны, даваяваліся? П'яніцы праклятыя, зладзюгі, тарбахваты! Вось зараз пастаўлю кулямёт і ўсіх на капусту!..

Стоенае, панылае маўчанне.

Вакуленка бярэ нотай ніжэй.

— Чорт з вамі. Савецкая ўласць прыйдзе і разбярэцца, хто як напаскудзіў. Я не суддзя і не пракурор. Сваё слова споўню. Вы цяпер, гадаўё паўзучае, крывёй павінны выкупляць грахі...

У школьных вокнах паблісквае святло, былых паліцаяў па адным выклікаюць да камандзіраў. Размова не вельмі доўгая — да паўночы канчаецца. Ад паліцаяў нават вінтовак не адбіраюць. Тут — палітыка. У Сямёнавічах, Малой Рудні гарнізоны яшчэ трымаюцца, і ад таго, як абыдуцца партызаны з тутэйшымі паліцэйскімі, сёе-тое залежыць...

IV

Бацькавіцкі атрад, пакінуты ў засадзе, увайшоў у Чаплічы пад раніцу.

Аграном Драгун, палітрук трэцяй роты, адразу падаўся да сястры. Тут, у Чаплічах, ён нарадзіўся і вырас.

Сястра заняпала: у сям'і маладзейшая, а ў валасах — павуцінка сівізны, прыгожы твар змізарнеў, сінія вочы як бы выцвілі. Аднак не траціць Алена добрага гумору і, можа, дзякуючы гэтаму жыве на свеце. Жыць не соладка: муж пагнаў на ўсход калгасны статак і пра яго няма ніякіх звестак. З трох дзяцей старэйшаму хлопчыку дзесяты год, каня няма.

На паліцэйскіх, якія перакінуліся да партызан, Алена глядзіць зняважліва.

— Лахтуны. Не рабіўшы, хацелі салодка піць і есці. Яны і ў вас будуць тарбахваціць, папомніш маё слова. Падтулілі хвасты, бо няма інакшага ратунку.

Брата Рамана сястра ўспамінае мала. Ён у сям'і дзікун даўно, з таго часу, як, ажаніўшыся, выдзеліўся на далёкі лясны хутар. З-за хутара ды яшчэ з-за таго, што брат не хацеў паступаць у калгас, Драгуна ў трыццаць восьмым годзе выключылі з партыі. Гэта сплыло, можна было б не варушыць старое, каб не пякла Драгуна патайная, неадчэпная думка. Яна звязана са злачынствам Рамана, якое той нібыта зрабіў, калі немцы толькі наступалі. Пра гэта яшчэ ў першую зіму акупацыі расказаў знаёмы ляснічы з Гарохавіч.

Бабруйск немцы захапілі на пяты ці шосты дзень вайны, і адтуль, з поўначы, спрабавалі весці наступленне на Палессе. У Гароха-

вічах стаяў бронецягнік, моцна стаяў, больш за месяц абстрэльваючы пазіцыі немцаў, якія загрузлі ў балотах.

У немцаў узнік намер падарваць бронецягнік. Яны выслалі да чыгункі групу дыверсантаў. Іх выявіў знішчальны атрад, у якім нёс службу гарохавіцкі ляснічы, і амаль усіх перастраляў. Але адзін паранены дыверсант уцёк, і яго крывавы след прывёў да Раманавага агарода. Тут след абарваўся, бо ні немца, ні Рамана ў доме не знайшлі. Брат хаваўся да таго часу, пакуль сяло не захапілі немцы...

Драгун многа пра гэта думаў. Брат мог хавацца, баючыся мабілізацыі, хоць да вайсковай службы непрыгодны — на правым воку мае бяльмо. Па натуры ён, вядома, кулак, калгаса не любіў, не мог даравацъ, што зруйнавалі хутар. Але каб памагаць немцам?..

Першы дзень Драгун тоіць непакой у душы, у сястры ні аб чым не пытае, але на другі — не вытрымлівае. Пазіраючы Алене ў вочы, расказвае, што чуў ад ляснічага. Сястра адводзіць позірк.

— Мабыць, брахня. Баяўся, каб не забралі, таму туляўся. Ён проста крот. Немцы хацелі старастам прызначыць — не пайшоў. Паліцэйскіх — проста не цярпеў.

Драгун паспакайнеў, хоць адчувае — сястра штосьці недагаворвае.

— Табе хоць пасабляе?

— Воз саломы паткнуў у першую восень. Як калгаснае дзялілі.

Да Рамана прыйшлося наведацца. Нельга на вачах вяскоўцаў, сярод якіх вырас, мінаць радню. Людзі на полі — стары і малы. Чырвонаармейскім сем'ям пасабляюць партызаны: возяць гной, упрагаюць у плуг атрадных коней.

Выбраўшы вячэрнюю часіну, Драгун ідзе ў пасёлак. У глыбіні душы варушыцца нядобрае прадчуванне — наўрад ці згаворыцца з братам.

Раманава сядзіба — на самым канцы пасёлка. Новая, выбудаваная на касы вугал хата стаіць да правулка глухой сцяной, малады яблыневы сад застаўлены рамачнымі вуллямі, за агародам, на лужку — клетка азярода з пашарэлых ад ветру жардзін.

Раман тупае каля вуллёў. Драгун не бачыў яго з саракавога года, з таго часу, калі Раман па нейкай судовай справе прыехаў у Бацькавічы. Ён пастарэў, выгляд мае неахайны: твар зарос рудой шчэццю, вузкія плечы сутуляцца, вопратка старая, латаная.

— І ты ў партызанах? — Раман паспешліва выбягае з саду на двор, у левай руцэ трымае дымакур, правую, шурпатую, тыцкае брату.— А я чуў — ты на службе.

— Служба ў лес уцякла.

— Усе цяпер уцякаюць. Вунь нашы, бач, як хутка перакрасіліся. Учора кублы трэслі, а цяпер банты на шапкі чапляюць.

Пачатак размовы непрыемны. Брат яўна намякае на Васілёва агрaномства пры немцах.

— Мяне пакідалі спецыяльна. Каб памагаў такім хлопцам, якія вашу паліцыю на свой бок перацягнулі.

— Панімаю,— Раман адразу згаджаецца.— Каб цябе ды не пакінулі.

Бразгаюць дзверы сенечак, на двор выплывае мажная, белатварая раманава жонка.

— Дабрыдзень, Васілька. А мы вочы прагледзелі, ждучы. Родны ж брат усё-такі. Можа, хоць якая помач будзе. Нам яшчэ надоечы сказалі, што ты тут.

У бяздзетнага Рамана хата вялікая. У чыстай палавіне нікеляваны ложак з гарой пуховых падушак, фабрычная канапа, крэслы з дубовымі спінкамі. Левы кут завешаны абразамі ў срабрыстых фольгавых абкладках. Сцены выбелены, падлога, як яечка, блішчыць.

На дварэ цемнавата, гаспадар запальвае лямпачку з патрэсканым залепленым паперкаю шклом. Пакуль мужчыны перакідваюцца нязначнымі словамі, гаспадыня завіхаецца ля стала. Вячэраюць на кухні.

Вінтоўку Драгун ставіць у качарэжнік.

То Раман, то яго кабета час ад часу кідаюць на яе насцярожаныя позіркі.

Стол не дужа багаты: ячня, сподак нарэзанага скрылікамі сала, гліняная міска квашанай капусты. Хлеб чорны, спечаны з мукі грубога памолу.

— Давай да дна,— Драгун падымае шклянку.— Каб нічога між намі не засталося.

Ён зноў заўважае,— жонка кідае на Рамана як бы перасцерагальны позірк.

«Вось такое жыццё,— міжволі думае Драгун.— З крэўным братам гуляем у хованкі. Стаім на розных берагах рэчкі...»

Выпіваюць шклянкі адным духам. Вольга — так завуць Раманаву жонку — толькі губы памачыла.

Гарэлка моцная — пяршак.

— Як думаеш далей жыць? Гавары, мяне не бойся.

Раман такі ж мітуслівы, як быў. Сп'янеў, душыцца капустай і адначасна гаворыць.

— Свет перавярнуўся. Ніякай пэўнасці, парадку. За што хлеборобу зачапіцца? Няма за што. Дзень пражыў, і дзякуй богу. Раней паліцэйскія трэслі, цяпер партызаны. Думаеш не прыходзілі? Уга, за ўчарашні, пазаўчарашні дзень былі разоў пяць. Бульбы дай, сала дай, малака дай. Не зважаюць, што родны брат начальнік. Адзін чобаты патрабаваў, нават грaзіўся. Дзе я вазьму тых чобатаў? Думаеш, я не ведаў, што ты ў лесе? Ведаў. Яшчэ зімой мне шапнулі. Толькі прама табе скажу, Васіль, не ўважаю я ні паліцэйскіх, ні партызанаў. Мітрэнга адна. Спакою не будзе. Свет звар'яцеў.

— Не слухай яго, Васілька! — выгуквае Вольга, калі ўже мігі і позіркі не памагаюць.— Ён заўсягды не як людзі. Пляце немаведама што.

— Няхай слухае, ён мой брат. Хоць маладзейшы і з-за мяне, старэйшага, пацярпеў. Жыццё такое. Ні ён, ні я не вінаваты.

— Выпіце лепей, мужчыны,— Вольга налівае па паўшклянкі.— Ты б лепей, Васілька, пра сям'ю расказаў. Гаруюць бедныя.

— Сям'я на той бок чыгункі. Месяц не бачыў. Цяпер можа выберуся.

Раман зноў гаворыць. Як бы спавядаецца.

— Я табе прызнаюся. На немцаў спачатку не так глядзеў. Думаў — парадак навядуць. Ведаеш сам, у нашым калгасе вялікага парадку не было. Згоміцілі людзей у кучу, запраглі лодыра з гаспадаром у адзін воз. Дык лодыр жа везці не будзе, як яго ні паганяй. Новых старшынь кожнага года з раёна прывозілі. Я лічу — не селянін гэта прыдумаў. Прыдумалі такія, як ты. Хацелі лёгкага хлеба. Любілі бегаць з партфелямі...

— Дурань ты, хоць старэйшы брат,— гаворыць Драгун.— Сляпы крот. Далей носа не бачыш. Хіба без калгаса выцягнеш Чаплічы з бед-

насці? Ты залез на хутар, добра жыў, а другія? Галадоўкі хіба не было, не хадзілі гарцы пазычаць? Ты ўспомні, як мы ў бацькі жылі? Калгас проста не паспеў парадак навесці. Але ж балота асушыў, аблогу падняў.

— Вас хлебам не кармі, а дай пакамандаваць. Усё крычалі: наперад, наперад! Куды наперад? Чалавек проста жыць хоча. Сам па сабе. Няхай бедна, на адной заціршы, але каб ніякі гад над галавой не візеў. Кім я стаў, як зямлю абагулілі? Нікім, папіхачом. Воз дроў трэба прывезці, то ідзі кланяйся брыгадзіру. Нашто ж мне такая ласка, калі ў мяне свой конь быў? Чаму я перад чортам лысым павінен галаву згінаць? Каб жа жысць такую райскую далі, што трэба за яе кланяцца. Ты вот паглядзі, як цяпер людзі жывуць. Ні брыгадзіраў, ні аграномаў, коней, кароў за свет пазганялі, а хлеба людзі напахалі. Немцы скубуць, паліцэйскія, а ядзяць людзі хлеб.

Гаспадыня болей не мяшаецца — грукае ў сенцах чыгункамі.

Гутарка між братамі яшчэ болей распальваецца. Абодва яны расчырванеліся, махаюць рукамі.

— Кулак ты,— Драгун чамусьці весялее.— Быў кулаком і астаўся. Нічаму цябе савецкая ўлада не навучыла. Далей пупа не бачыш. Хто табе гаворыць, што было райскае жыццё? Думаеш, твае партфельшчыкі гэтак шыкавалі? Свету божага не бачылі за работай, за бегатнёй, за камандзіроўкамі. Стараліся, каб такім, як ты, лепей было. З калгаса бралі многа, гэта праўда, але для каго? Фабрыкі, заводы падымалі, дзяцей вучылі, каб лепей за бацькоў жылі. З каго ж было ўзяць? Капіталісты нам пазык не давалі. Яны на тое, што ёсць, зубы шчэрылі. Армія колькі забірала? Але ўсё адно людзі лепей сталі жыць. Лепей і лягчэй. Ты ўспомні, якія Чаплічы былі? Былі такія пасёлкі, як цяпер? Былі такія хаты, як у цябе?

— У немцаў хаты не горшыя, а мужыка з зямлі не зганялі. Бач, як папёрлі вас. Да Масквы без аглядкі беглі. Калі такія смелыя, то чаму ўцякалі? Чаму зямлю не грызлі? Таму, скажу я табе, што чалавек, як націна, стаў. Ён пусты. Няма чалавеку за што дзяржацца, калі яго адарвалі ад зямлі. Ты падумай, адкуль паліцэйскія навылупваліся? Немцы ж і ў васемнаццатым годзе прыходзілі. Ты малы быў, а я помню. Былі тады паліцаі? У паміне не было. А цяпер як сабачая гання. Ён таму ў паліцыю пайшоў, што ад зямлі адвык, а калі ад зямлі адвык, то і ад работы. Лёгкага хлеба шукае.

«Відаць, збрахаў ляснічы,— думае Драгун.— Раман — куркуль і ўсё...»

— Мне пара ісці, Раман,— гаворыць ён услых.— Начаваць у цябе не буду. Давай яшчэ вып'ем па чарцы. Жыві, як хочаш. Толькі калі твая праўда, скажы вот што. Чаму множацца партызаны і чаму немцаў гоняць? Павер майму слову, да восені нашы будуць тут. Яны не так далёка. Пад Смаленскам, Арлом, Харкавам.

— Яшчэ віламі па вадзе пісана.

— Не віламі. Пасля Сталінграда немцам не паправіцца.

Раман раптам змаўкае.

Яго запал гасне на вачах.

Вяла налівае сабе, брату, як бы нехаця п'е.

Падазрэнне — Раман у нечым замешаны — успыхвае з новай сілай.

V

Дзён праз некалькі, вяртаючыся з Альхова, ад сям'і, Драгун яшчэ раз пабачыў брата.

Акружаная лесам паляна выклікае ў душы няпэўны ўспамін. Пасярод яе купка здзічэлых яблынь, пад імі варушыцца постаць чалавека. Ды гэта ж братаў хутар! Вунь, на процілеглым краі, той самы стары дуб з вуллямі-калодамі.

Яшчэ болей здзіўляецца Драгун, пазнаўшы Рамана. Стаіць па пояс у яме, выцягвае наверх мяхі. Збожжа, значыць, хаваў.

Драгун падыходзіць бліжэй.

Раман нядобра бліснуў бяльматым вокам.

— Віжуеш за мною?

— З Альхова іду. Быў у жонкі.

— Вашых у сяле няма. Хіба не ведаеш?

— Пайду на Качаны. Трэба дарогу пераскочыць.

Раман выцягвае з кішэні капшук, браты садзяцца на мяхі, закурваюць. Рукі ў Рамана чорныя, парэпаныя.

— Не было жыцця і няма,— Раман уздыхае.— Прыдбаў мазалём, а хаваешся. Трэслі да вайны і цяпер трасуць. Свае, чужыя — усё адно.

— Ад партызан хаваў хлеб?

— Я не наймаўся вас карміць.

— Дурань ты. Думаеш, у немцаў хутар заслужыш?

— Каму ён мяшаў? Але ж паразяўлялі раты, гатовы глынуць адзін другога. Пасеяў нехта сярод людзей нянавісць, цяпер каб хацеў, не спыніш. Птушкі, звяры, калі блізкія між сабой, згодна жывуць, а людзі грызуцца.

— Усё мала табе. А як другія жывуць?

Раман зацягваецца, кідае недакурак, расцірае лапцем.

— Позна мяне вучыць, Васіль. Жыццё зжываю. Маю свае вочы і што трэба бачу. Нашто раўняць людзей? Адзін хоча хутара, другі не хоча. На хутары ж рабіць трэба, а не кніжкі чытаць. Дзела не ў нас, мужыках. Такія, як ты, граматныя, ваду замуцілі. Каб я валодаў хутарам, то хіба паеў бы тое, што нарабіў? Божа барані. Я прадаваў бы, гасударства б дзяржаў на плячах. Але заплаці мне, не гані, куды не хачу, не камандуй! Я б і машыну купіў — хіба не бачу, дзе выгадна? Але ты б тады не прыехаў з партфелем, не вучыў бы мяне, як і што мне рабіць. Я быў бы гаспадар і паслаў бы цябе к чортавай матары!..

— Кулаком ты б стаў.

— Няхай кулаком. А хіба ў вас іх няма? Хіба ты не скачаш пад дудку начальніка? То я ж хоць разумнае б рабіў — сеяў бы, скаціну гадаваў. Карысць была б мне і людзям. А ў вас што? Вунь чутно, пагналі лапатнікаў на нямецкі эшалон, як чорту ў зяпу, пашаткавалі на капусту. Чыя галава так зварыла? Ёсць, мабыць, і ў вас тузы, што качаргой носа не дастанеш. У цябе ён пытаўся, як лепей зрабіць?

Драгуна ўзрывае:

— Ляжыш пузам на печы ды яшчэ плявузгаеш! Хлеб хаваеш. Каб не брат, паставіў бы цябе вунь пад тую бярозу. Вайна ідзе, людзі жыцця не шкадуюць. Будзеш рабіць так — нарвешся. Запомні маё слова...

— Не пужай. Мяне дзесяць гадоў пужаюць.

— Ты дурань. Бязмозглы пень. Мабыць, праўду людзі кажуць, што ратаваў немца...

Раман бялее з твару і ледзь не подбегам кідаецца ў лес. Драгун, не могучы ўтаймаваць дрыжыкаў, падымаецца. Пракляты кулак! Застрэліць мала, гада...

Спакайнеючы, ён пачынае думаць аб тым, што ў Раманавай зацятасці ёсць нешта спадчыннае. Такім жа ваўком быў і дзед. Не паладзіўшы з радней, выбраўся з сяла ў глухі лес. Зляпіў хацінку, жыў знахарствам. Ад яго паўцякалі жонка, дзеці, а ён так і сканаў у нетры.

Вясна вось-вось стане зялёнай. Ціха. Цёпла. Зрэдку перагукваюцца сойкі ды дзяўбе старадрэвіну дзяцел. На прагалінах лясны дол стракаціць ад белых, сініх пралесак. Лісцяў на дрэвах яшчэ няма, але ўжо ахінае галіны кволая жаўтаватая мярэжа.

Драгун падыходзіць ужо да дарогі, калі раптам чуе далёкі гул матораў. Як звер, які адчуў небяспеку, сігае ён у гушчар. Стаіўшыся ў ляшчынніку, трымаючы напагатове вінтоўку, цікуе за дарогай. Густы пошчак, набліжаючыся, разлягаецца па лесе.

Перавальваючыся на калдобінах, мільгаюць між дрэў тупарылыя грузавікі. У кузавах густа, шчыльна сядзяць салдаты ў сталёвых касках. Два грузавікі з паліцэйскімі. Колькі іх усіх? Шэсць, восем?..

Толькі адно імгненне стаіць Драгун у нерашучасці. Ён ведае, куды кіруюць немцы. Так было ў Альхове. Як толькі выбраліся партызаны, нахлынулі карнікі. У Чаплічах сястра з дзецьмі. Але ёй ён не паможа. Хоць бы дурня таго папярэдзіць!..

Абдзіраючы аб галіны твар, рукі, Драгун бяжыць назад. Пот заліваe вочы, не хапае паветра. Гоніць яго містычны страх — будзе вінаваты, калі не паспее дабегчы...

Выбегшы на дзялянку, ён яшчэ здалёк заўважыў, што брата няма. Рынуў у бярэзнік шукаць дарогу. На лясной, выбітай каляіне, свежы след ад калёс.

Адчуваючы, што Раман не мог далёка ад'ехацца, Драгун бяжыць па следу на Чаплічы. Аддыху сабе не дае, пакуль не выбягае на ўзлессе, адкуль відаць сяло. Фурманкі на дарозе няма. Можа Раман паехаў другой дарогай. Можа яшчэ ў лесе?..

Знямоганы ўшчэнт, Драгун падае на зямлю.

Зараз ворагі будуць нішчыць родных, блізкіх яму людзей, паліць сяло. Не, ён не можа на гэта глядзець.

Драгун падымаецца, крочыць прэч...

* * *

Пра ўсё, што здарыцца ў Чаплічах, ён дазнаецца назаўтра. Лес поўны дзіцячага плачу, жаночых літанняў. Сястра з дзецьмі — у наспех скіданым з голля буданчыку.

Жанок, дзяцей карнікі не кранулі. Толькі мужчын, ад пятнаццаці да пяцідзесяці гадоў. Зганялі ў калгасны хлеў. Пад вечар хлеў, хаты падпалілі. Няма болей Чапліч.

Рамана забілі на вуліцы. Калі яго ссадзілі з воза, трос паперкай, парываўся да вышэйшага начальніка. Сястра пацвердзіла — хаваў Раман параненага немца, а той даў яму распіску.

VI

Вакуленка ў славе.

Пасля Чапліч, якія здаліся добраахвотна, гарнізоны ў Малой Рудні, Будзе і Сямёнавічах разбіты адзін за другім.

Як веснавая вада падточвае лёд, які вісіць над жывым раўчуком цёмнай скарынкай, так зварот партызанскіх брыгад у родныя мясціны канчаткова зламаў дух ва ўцалелых гарнізонах.

Цяпер увесь паўднёва-заходні абсяг Дамачоўшчыны разам з большай часткай Бацькавіцкага раёна, заходнімі сельсаветамі Гарбылёўскага — у партызанскіх руках.

Толькі чыгунка з Оўруча на Жлобін, як костка ў горле: дзеліць папалам партызанскую зону.

Вясна ў разгары.

Аздобіў май зямлю зялёнай травою, неба — блакітам, сонечнай яснасцю.

Як жывое полымя, шугае зелянiва на лясы, хмызнякі, аксамітнымі дыванамі ўсцілае лугавіны.

Гоніць маладую стрэлку сасна, беластволая бяроза ў вянку далікатнай лістоты. Толькі стары дуб не спяшае: пройдзе яшчэ цэлы тыдзень, пакуль павольна, неўпрыкмет для вока пачне апранаць ён свае разложыстыя шаты.

У чаромхавых зарасніках заходзяцца салаўі.

Вясна — як збаўленне. Не страшны карнікі — пад кожным кустом знойдзе чалавек прытулак, схову.

Ходзяць за плугам камандзіры ўзводаў, аддзяленняў, рот. Зямля чыноў не прызнае. На ёй адзіны начальнік — земляроб.

Чыгунка з Оўруча на Жлобін пракладзена значна пазней за тую, якая ідзе з Брэста на Гомель. Правялі яе ў першую нямецкую вайну, і ў нейкай меры яна была ракаднай да лініі фронту, што пралягала ў шаснаццатым годзе па Стаходзе і Стыры. Прайшоўшы праз Гарбылі, новая чыгунка зрабіла звычайную палявую станцыю вузлавой, дала штуршок для росту насельніцтва.

Бацькавіцкі раён перасякаюць абедзве чыгункі, утвараючы вялікі, укрыты лесам трохкутнік, у якім цяпер засяроджаны партызанскія сілы трох сумежных раёнаў.

З Оўруча на Жлобін нямецкія паязды ідуць не гэтак часта, як з Брэста на Гомель. Так што ў ваенных адносінах чыгунка мае значэнне другараднае. Аднак яна існуе, на станцыях у цагляных, з тоўстымі сценамі будках размешчана ахова, і, можа, дзякуючы гэтаму, немцы лічаць навакольны прасцяг сваёй тэрыторыяй. Каб не было чыгункі, можа б, яны і Чаплічы не спалілі?

Бондар з Вакуленкам выклікаюць у штаб Лубана, які ў Бацькавіцкім атрадзе ўзначальвае падрыўную групу.

Лубан у расхлістанай ватоўцы, круглы, чарнявы твар з навіслымі дугамі броваў насуплены. Вакуленка з цікаўнасцю прыглядваецца на нядаўняга намесніка бургамістра.

— Чыгуначную гаспадарку ведаеце? — пытае ў Лубана.

— З большага ведаю.

— Эшалон класна скінулі. Як удалося?

— Месца выбраў. Спуск на закругленні.

Вакуленка, унурыўшы галаву, з хвіліну праходжваецца з кута ў кут. Нечакана спыняецца, бярэ Лубана за штрыфель ватоўкі.

— Вот што, друг, скажы такую штуку. Ці можна, узарваўшы эшалон, за адзін дзень расцягнуць вярсты дзве рэек? Сам разумееш, для чаго.

Лубан думае нядоўга.

— Можна. Трэба людзі, коні, вяроўкі. Гаечныя ключы, лапы.

— Многа.

— У кіламетры на адной нітцы сто рэек. На чатырох пры двух каляях — чатырыста. Можна сцягваць блокамі. Чалавек дзвесце трэба.

— Ну, а каб дваццаць кіламетраў расцягнуць?

Лубан усміхнуўся.

— У дзесяць разоў болей людзей і коней.

— Нацэлімся на дваццаць. Табе вот якое заданне. Выдзелім людзей, навучыш, як і што рабіць. Калі не знойдзем ключоў, будзем толам ірваць рэйкі. Зразумеў?

* * *

Эх, і ясная пагодка стаіць на Палессі! Надзьмутыя, круглыя шары лазнякоў, вясёлыя светлыя бярэзнікі, бясконцыя абшары разлеглых па жаўтаплёсах, па балотных выспах сасоннікаў проста купаюцца ў моры сонечнага святла і цяпла. Як раз упору, на ўраджай, лінулі шчодрыя дажджы, усё навокал цвіце, буяе, ірве зямлю.

На зямлі — май сорак трэцяга года. На фронце — зацішша. На Літвінаўшчыне, Дамачоўшчыне, у іншых мясцінах, якія кантралююцца партызанамі,— вялікі людскі рух.

У былыя часы жыхары лясных, балотных вёсак ездзілі на кірмашы ў Дамачова, Гарбылі, Бацькавічы. У нядзельныя дні, прастольныя святы валілі ў навакольныя сёлы — у царкву. Шматгалосых людных зборышчаў стала намнога больш пасля рэвалюцыі, асабліва ў калектывізацыю. Вялікія натоўпы запаўнялі ў дзень Першамая, на Кастрычнік сельсавецкія плошчы. Калгаснікі з песнямі, чырвонымі сцягамі рабілі выезд у поле, везлі ў раён нарыхтоўку.

У трыццаць восьмым годзе пачалася асушка Літвінаўскіх балот. Тысячы людзей па пояс у вадзе пракладалі магістральныя каналы, калектары. Начавалі на астравах, варылі ў вялікіх чорных катлах кашу — дома не былі па тыдні.

Перад самай вайной на Літвінавіцкіх тарфяніках сеялі жыта, ячмень, садзілі бульбу.

Дзіўныя, азораныя подыхам вялікіх перамен часы!..

Але, можа, нават у мірныя бясхмарныя гады не бачыў тутэйшы лясны край такога мнагалюддзя, чалавечай дружнасці, еднасці, як у гэты май. Тыдзень носіцца на ўзмыленым чорным жарабцы Вакуленка па вёсках, не злазячы з сядла, хрыпата крычыць:

— Слухайце мяне, людзі! Трэба знішчожыць чыгунку. Па ёй ездзяць фашысты, а цэхніка для нас цяпер смерць. Успомніце, якія сёлы згарэлі ў агні першыя? Вербічы, Хамякі, Скавароднікі — летась, Чаплічы, Аляксеевічы, Качаны — сёлета. Тыя, што пры чыгунцы. Калі хочаце жыць — памагайце...

У Вакуленкі нібы крыллі выраслі. У дыяганалевай гімнасцёрцы, крыж-накрыж перапаясанай рамянямі, сініх кавалерыйскіх штанах, наглянцаваных да бляску хромавых ботах, з пасмамі чорных, непакорных валасоў, якія выбіваюцца з-пад чырвонаармейскай шапкі з зоркаю, ён нагадвае бачанага да вайны ў кіно, чымсьці ўжо знаёмага камандзіра грамадзянскай вайны, што мчыцца ў атаку паперадзе палка.

Вакуленку ведаюць, слухаюць уважна. Маладыя жанчыны пазіраюць прыхільна, ды і дзяўчаты пасміхаюцца.

Пачалі партызаны.

Ад Гарохавіч да наступнай станцыі Хлуды вялікага лесу няма — так, грыўкі гайкоў, хмызняк, маладыя, раскіданыя па сыпучых пясках пасадкі сасоннікаў. Гэта з правага боку. А з левага наогул толькі

сям-там мільгае сярод поля адзінокая старадрэвіна ды разлягаюцца ў лагчынках-балацянках лазовыя зарасні.

Ахова чыгункі небяспеку адчула, падтуліла хвост. Днём яшчэ правандруе па насыпе стары, перахлябісты немец у пары з паліцаем, а ноччу сядзяць па будках, носу не вытыркаюць. Праўда, і эшалоны па гэтай, пазбаўленай прамога ваеннага значэння чыгунцы ідуць не густа. За дзень тры-чатыры з Гарбылёў на Жлобін ды столькі назад. Заўважана аднак, што амаль да кожнага таварнага саставу прычапляецца адзін, а то і два пасажырскія вагоны, у якіх едуць нямецкія салдаты і афіцэры. Хто яны, чаму тут раз'язджаюць? Можа, адпускнікі, можа — з тылавой службы?..

Стокілаграмовую фугасную бомбу Лубан з памочнікамі заклалі пад рэйкі ўночы, шнур вывелі ў кусты. Тут, у кустах, зборная група з дзесяццю ручнымі кулямётамі, сабранымі ў кулак з трох атрадаў. Месца выгоднае — спуск на закругленні, насып высокі, круты.

Паражняк, які раніцай прагрукатаў з Гарохавіч на Хлуды, прапусцілі. Яшчэ два, гружаныя дрэвам, прайшлі па суседняй калäі са Жлобіна.

Бярэцца пад поўдзень. Горача, млосна. Ад доўгага ляжання ў людзей зацяклі рукі, ногі, кружыцца галава. Загадаюць раптам ускочыць, бегчы, а ногі нібы гумавыя. Як пабяжыш? Але ляжаць, чакаюць. Палавіна партызанскага жыцця — такое вось віжаванне, чаканне, нярэдка, як цяпер, на жываце.

Сярод падрыўнікоў — амаль усе чыгуначнікі. Ім нават глядзець не трэба, які цягнік — гружаны ці паражняк,— слыхам чуюць. Тоненька зазвінелі рэйкі. Лубан усё ж прыўзнімае з кустоў галаву. З боку Гарохавіч — ледзь прыкметнае воблачка дыму. Дым гусцее, набліжаецца. Што ж, прыбаўляй, прыбаўляй, немец! Каб толькі ўзрывальнік не адказаў. Ён ад звычайнай гранаты. Вырваць чаку — і ўсё. Шнур драцяны, суцэльны, павінен вытрымаць.

Вунь і ахоўнікі сунуцца. Іх тут не хапала. Сыходзяць на край насыпу, каб прапусціць цягнік. Пастойце, паглядзіце, дарагія! Ужо хутка...

Цягнік на відавоку. Трэба пад чэрава яму, пад самае чэрава!..

Лубан у гэтую хвіліну страшны. Твар ад бяссонніцы змізарнелы, чорны, вочы гараць. Выбраўшы момант, калі паравоз набег на закапаную бомбу, Лубан рыўком, з усяе сілы торгае за шнур і нават не кідаецца на зямлю — стаіць на каленях, глядзіць.

Выбух! Агонь! Відовішча царскае. Паравоз, як наравісты конь, падкідвае зад, куляючыся, ляціць у адхон. Вагоны са скрыгатам, трэскам — услед. У апошніх трох хуткасць, аднак пагашана, скасабочыўшыся, утрымліваюцца на насыпе. Па іх сякуць з кулямётаў.

Тоўсты немчык з паліцэйскім на злом галавы кідаюцца на Хлуды. Толькі падэшвы мільгаюць у паветры. Куды вы, дабрадзеі? Спыніцеся на хвілінку, прыслухайцеся! Можа, і ўцякаць не варта...

Ля Хлудоў, ля Гарохавіч тым часам грыміць. Партызаны пайшлі ў наступ на чыгуначную ахову.

З вагонаў, што ляжаць у адхоне, выбіраецца раптам немец. Стаіць на карачках, затым паволі ўстае, абтрасае мундзір. Нават седлаватую шапку не згубіў. У такога і страляць няёмка. Нехта выпускае аднак кароткую чаргу з кулямёта.

Гоман, мітусня, нібы на кірмашы, на абсягу чыгункі, выдзеленым Дамачоўскай брыгадзе. Натоўпы вяскоўцаў перамяшаліся з партызанамі. За рэйку, нібы мурашкі за хрушча, хапаецца дваццаць чалавек. Валакуць скопам пад адхон, скідаюць, бяруцца за другую.

Коней вяскоўцы прыгналі з пастронкамі. Нават крукоў накавалі. Чапляюць рэйку, як барану, цягнуць некалькі гоней, топяць у балоце. Каб сам чорт днём з агнём не знайшоў.

Тут, на чыгунцы,— як некалі на лесанарыхтоўках: адны пілуюць, другія тралююць, трэція возяць на склад.

Дзядзькі нават шпалы з насыпу выдзіраюць. Навейшыя спіхваюць пад адхон, старыя складваюць у штабялі, тут жа падпальваюць. Вялізныя дымныя вогнішчы палаюць узбоч чыгункі.

— Іван! — крычыць валюхаваты, мабыць, год не голены дзядзька.— Кастылёў не раскідай, у кузню забяром. На зуб'е.

— Будзе табе зуб'е. Немцы і твае павыбіваюць.

— Голаму разбой не страшны.

— Каб насып разраўняў, тады б зусім канцы. Не пазнаў бы, што была жалезная дарога.

— Каб яшчэ забаранаваць ды грэчку пасеяць. А што ты думаеш расла б на пяску.

— Без рэек і так не паедзе. Аман.

— Пачакай, немцы так не папусцяцца. Ці чутае дзела — чыгунку знішчыць.

— Пнём аб саву, савой аб пень — усё адно. Паляць вінаватага і невінаватага.

У вялізным мітуслівым натоўпе ніхто асабліва не камандуе, не загадвае. Ёсць другая сіла, што злучыла, з'яднала ў адно пярэсты, рознагалосы натоўп. Па чыгунцы ездзяць немцы. Яны нясуць смерць.

Гарбылёўцы гайкі не развінчваюць, сякуць рэйкі толам. Так хутчэй. Грыміць выбухамі чыгунка. Гэта, можа, і добра. Немцы не палезуць. Зрэшты, палезці яны не могуць. Ля Хлудоў, Гарохавіч чыгункі ўжо няма. У першую чаргу ірвалі там. Бронецягнік не падыдзе.

Бацькавіцкі атрад на чыгунцы ўвесь разам з камандзірам Якубоўскім. Перакур. Яўтушык, лежачы жыватом на адхоне, цвыркаючы слінай, расказвае:

— За маёй памяццю сыпалі пуць. У тую вайну. Украінцаў нагналі, бабруйчан. Жалезная дарога добра, але, з другога боку, шкодная. Уга, якія тут былі лясы! Дубы стаялі як вежы. Два чалавекі рукамі не абхвацяць. У літвінаўскага пана Горвата кішка стала тонкая ці мо што носам пачуў. Прыехаў з Варшавы, прадае лес. Купцоў зляцелася, як мух. Браты Равіковічы, добра помню, дубы пляжылі. Аднаго звалі Лейба, другога — Хаім. Заплацяць мужыку траячку, а таму што — цягае кражы на станцыю, у Хлуды. Кары-сані такія спецыяльныя рабілі, па шэсцера коней запрагалі. За два гады лес як карова языком злізала.

Трактарыст Максімук, які ляжыць поруч з Яўтушыкам, дадае:

— У свабоду многа лесу прапала. Пасля рэвалюцыі фактычаскі ніякай уласці не было. Гадоў тры валаклі з лесу, хто толькі не лянíўся. Тыны стаўлялі з дубовых колляў.

З-за грэбеня далёкіх сасоннікаў нечакана, як злодзей, вынырае нямецкі самалёт. Ляціць нізка, над самай чыгункай. Добра відаць крыжы з белымі разводамі на крылах і на корпусе. Крык, лямант, мітусня. Партызанаў, вяскоўцаў з насыпу як ветрам змятае. Умомант нібы вымерла ўсё наваколле. Толькі трое коней стаяць, палахліва

стрыгуць вушамі. Але вось нехта сцебануў іх пугай, пабеглі, паімчалі коні, цягнучы за сабой вяроўкі з пастронкамі.

Самалёт над другім краем лесу завярнуўся. Ляціць узбоч чыгункі, стракочучы з кулямёта. У адказ, лежачы грудзьмі на схіле насыпу, на спіне, партызаны бухаюць з вінтовак. Лётчык, відаць, небяспеку адчуў. Самалёт знікае за лесам і болей не паяўляецца.

Забітых няма, паранены даўгашыі хлопец з Хлудоў. Разарваўшы рукаў сарочкі, медсястра з гарбылёўскага атрада Соня перавязвае яму плячо.

Болей за тыдзень ідзе руйнаванне. Была чыгунка — і няма чыгункі. Дзядзькі з навакольных вёсак возяць шпалы на дровы.

Аднаўляць чыгунку немцы нібыта не збіраюцца, змірыліся. Штосьці гэта ды азначае...

ЧАСТКА ДРУГАЯ

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

I

Да пачатку лета сорак трэцяга года на Прыдняпроўска-Прыпяцкім Палессі і ў прылеглых да яго раёнах адбылося амаль поўнае тэрытарыяльнае размежаванне партызанскіх і акупацыйных сіл. Акупацыйная ўлада пры дапамозе ўзброеных гарнізонаў захоўвае адносную стабільнасць у гарадах, мястэчках, буйных паселішчах, якія прылягаюць да чыгункі і да значных у ваенных адносінах дарог. Уся астатняя, пераважна сельская мясцовасць, кантралюецца партызанамі.

Ёсць пераходная, ці, калі можна сказаць так, нейтральная зона, дзе прызначаная немцамі ўлада фармальна выконвае сваю ролю. Ноччу ў вёсках гэтай палосы валадараць партызаны, днём іншы раз завітваюць немцы.

Размежаванне двух лагераў, як бы афармленае тэрытарыяльна, засведчыла факт, што акупацыйная адміністрацыя з яе жандармерыяй, паліцыяй, гэтак жа як і ахоўныя воінскія часці, размешчаныя на чыгунках, дарогах, не могуць болей справіцца з бурлівай паводкай партызанскага руху. Становішча вымушае акупантаў перайсці да абароны.

Акупацыя з пункту гледжання немца-адміністратара робіцца прыбыткам, губляючы палітычнае і эканамічнае значэнне. Захопленая партызанамі мясцовасць не плаціць падаткаў, не дае Германскай імперыі хлеба, малака, мяса. Заваёўваючы гэтую зямлю, нямецкі салдат паліваў яе сваёй крывёю ў сорак першым годзе. Цяпер ён мусіць зноў весці вайну, калі хоча атрымаць тону бульбы, рэквізаваць у вёсцы статак кароў ці свіней.

Акупацыя тут, на Беларусі, усё болей выліваецца ў адчайную спробу захаваць хоць які-небудзь парадак на чыгунках, дарогах, якія маюць ваеннае значэнне, звязваючы Германію з фронтам.

З пункту гледжання партызанскіх кіраўнікоў, становішча таксама складанае. Яно вызначаецца, з аднаго боку, перамогай над акупацыйным парадкам, з другога — драматычнасцю, нават трагічнасцю далейшых шляхоў барацьбы з ворагам, які не лічыцца ні з якімі міжнароднымі законамі ў адносінах да мірнага насельніцтва. Знішчаюць народ — толькі так можна назваць паводзіны фашыстаў.

Наступае новы этап партызанскага руху. Ён не толькі ў тым, што рух становіцца масавым, што да яго далучаюцца новыя тысячы вясковых, гарадскіх жыхароў, а і ў тым яшчэ, што ствараюцца своеасаблівыя, у палітычных, эканамічных адносінах аўтаномныя партызанскія раёны, якія, аднак, у выпадку ўмяшання воінскіх часцей, ачышчаную ад акупантаў тэрыторыю ўтрымаць не ў сіле.

Мірна суіснаваць з акупацыйным парадкам партызаны не могуць. Партызанскі рух і ўзнік як патрыятычны, сацыяльны пратэст народа, што знайшоў выйсце ва ўзброенай барацьбе з ворагам. Абсягі гэтай барацьбы яшчэ больш пашырацца, вылыюцца ў самыя разнастайныя формы супраціўлення, аднак партызанская стратэгія застанецца нязменнай. Усяляк шкодзячы акупанту, зрываючы яго мерапрыемствы, памагаючы фронту нападамі на чыгункі, дарогі, знішчэннем варожай жывой сілы, тэхнікі, партызаны, аднак, не ў стане весці пазіцыйную вайну, абараніць ад ворага мірных жыхароў, іх набытак, занятыя імі вёскі, сельсаветы, калі стануць сам-насам з рэгулярным войскам. Тут пачынаецца супярэчнасць. Але вайна сама па сабе найвялікшая супярэчнасць.

II

Штаб злучэння разам са штабам Гарбылёўскай брыгады перабраўся з Літвінава ў вялікае лясное сяло Лужынец. Разлік у Бондара просты: паблізу дзейнічаюць атрады Гомельскага злучэння, а ім, палешукам, цяпер як ніколі трэба падмога суседзяў. Тым болей, што суседзі — мацнейшыя. Шмат хто з іх кіраўнікоў, абласных і раённых, у лесе з першых дзён вайны. Дый за Пціччу гомельскія атрады фактычна былі толькі месяц, вярнуўшыся ў свае раёны яшчэ зімой.

Лужынец — сяло самавітае. Прамая вуліца цягнецца вярсты на дзве. Мала засталося такога лесу, як у гэтым далёкім ад чыгункі, ад ракі кутку. Сухадольныя бары чаргуюцца з цёмнымі грабнякамі, дубровамі.

Штаб у школе. Бондара не пакідае трывога. Работу штаб разгарнуў: з усіх атрадаў, брыгад рэгулярна паступаюць весці.

Рост гарнізонаў у гарадах, мястэчках, на чыгуначных станцыях ёсць, але малы. На мясцовую сілу стаўку немцы не робяць. Але і новыя вайсковыя часці не прыбываюць. Можа, зацішша перад бурай?..

Да начальніка штаба заходзіць Мазурэнка. Шырокі яго рот з рэдка пасаджанымі зубамі цвіце ўсмешкай.

— Радыстку новую прысылаюць,— паведамляе ён.— Паеду ў Парэчча сустракаць.

Бондар адчувае, што Мазурэнка не за тым прыйшоў.

— Што яшчэ, пане капітане?

Мазурэнка ўсковвае, бярэ пад казырок.

— Таварыш Бондар, прынята тэлеграма з партызанскага штаба. Вам прысвоена воінскае званне палкоўніка. Віншую вас, таварыш палкоўнік.

Радасці ў першую хвіліну Бондар не адчувае. Пра тое, што Лаўрыновіч прадставіў яго да гэтага звання, ведаў. Наконт прысваення верыў і не верыў. Цяпер сумненні ідуць у другім кірунку.

— Больш нікому не прысвоілі?

— Толькі табе.

Дык вось так, цяпер ён шышка. З капітанаў-акружэнцаў скочыў у палкоўнікі. Каб і ў арміі быў, то наўрад ці атрымаў бы вышэйшы чын. Перад братам-генералам, калі той жывы, не сорамна. А вось тут, сярод партызанаў, становішча далікатнае. Як прымуць яго ўзвышэнне другія начальнікі? Свае, гарбылёўскія, узрадуюцца. Бальшакоў, Хмялеўскі, Гервась. А Вакуленка? Надзьмецца, як індык, але хутка адпусціцца. Горш з другімі: з Міхнаўцом, Дзяругам, Млышэўскім, Лежнаўцом. Начальнікам штаба не хацелі прызнаваць.

Бондар пераводзіць гаворку на другое. Як ён, Мазурэнка, галоўны разведчык, ацэньвае становішча?

— Немцы рыхтуюць удар на фронце.

— Я пра нашы клопаты.

Замест адказу Мазурэнка выцягвае з планшэта і кладзе перад Бондарам некалькі спісаных ад рукі, але друкаванымі літарамі лісткоў. Нямецкія франтавыя зводкі. Мясцовыя баі ў Данбасе, пад Наварасійскам, на Таманскім паўвостраве. Але найбольш пра вайну з партызанамі. Акружаны, знішчаны цэлыя арміі. Месца аднак дакладна не называецца. Тыл цэнтральнага фронту.

Бондар узнімае вочы ад папер.

— Дзе ўзяў?

— Тваё пляменнікі прысылаюць. З Бацькавіч. Пакуль газета, дык немцы для сваіх салдат вывешваюць.

— Вот што, Мазурэнка. Богам прашу, складзі рэляцыю свайму начальству, а я зраблю для партызанскага штаба. Грукнем у два адрасы, няхай адкажуць, што фашысты задумалі. Ім жа з іх вышкі відней. Мы таксама — тыл цэнтральнага фронту.

— Аднолькава думаем, пане палкоўнік,— Мазурэнка шчэрыць рэдкія зубы.

Валам валіць народ у партызаны. Штаб Гарбылёўскай брыгады тут жа, у школе, і кожнай раніцы перад ганкам купка людзей. Іх прыводзяць байцы, якія вяртаюцца з заданняў. Большасць навічкоў — мясцовыя, з занятых партызанамі вёсак. Па ўзросту — зялёная моладзь.

Добра, што ідуць хлопцы ў партызаны, блага, што з голымі рукамі. У атрадах — трэць людзей няўзброеных.

Бальшакоў кліча Бондара да сябе.

З Гарбылёў прыйшла сувязная Хількевіч, паўнацелая, чарнявая жанчына. Працавала ў бальніцы, добра памагала, перадаючы ў лес бінты, медыкаменты. Не спытаўшы дазволу, заявілася ў атрад, сям'ю прывяла. На ганку, клюючы храшчаватым носам, дрэмле ад знямогі апрануты ў выцвілы картовы касцюм дзед, сядзіць пры клумках драпежнага выгляду старая. Цікаўна зыркаюць зеленаватымі вачамі два лабастыя хлопцы.

«Партызаны, ліха вашай матары! — у думках лаецца Бондар.— Толькі жэрці. Чаго было перціся?»

Але, спаткаўшыся з самотным, поўным нямой просьбы позіркам жанчыны, Бондар разгадвае мацярынскі страх за сыноў, лагаднее душой.

Ён ведае жанчыну па Гарбылях. Муж на вайне, у мірны час у мужавай біяграфіі нешта доўга, нудна высвятлялі. Паходзіў ні то з кулацкай, ні то з нэпманскай сям'і. Баіцца маці, каб з сынамі не паўтарылася гісторыя.

Ціха, добра навакол. Бласлаўёная часіна, калі вясна ўвабралася ў сілу — яна ў самым вянку. Звініць лес ад птушынага шчэбету, востра, п'янка пахне рознатраўем, смалой-жывіцай.

Але і надакучлівы партызанскі вораг паявіўся — камар. Цяжка тым, што ляжаць у засадах.

III

Пажар у душы штодня.

Сэрца баліць вострым, адчувальным болем — нібы загналі туды жалезны цвік. У галаве засела адно: ён, адзін ён вінаваты ў смерці дзяцей і жонкі. Свет цёмны, змрочны. Адчай, які агортвае душу, мяжуе з вар'яцтвам. Неўтаймаваны боль Лубан носіць у сабе пастаянна, не могучы ад яго пазбавіцца ні днём, ні ноччу.

Адпачынак прыходзіць у сне. У сне Лубан бачыць дзяцей, жонку жывымі. У вачах жонкі — дакор. Старэйшы сын, якому споўнілася чатырнаццаць, нешта майструе...

Але сон нервовы, кароткі. Пажар у часе сну толькі прытухае, тлеючы чырвонымі іскрамі спадыспаду душы. Нешта торгае Лубана і ноччу. Як толькі ён расплюшчвае вочы, боль навальваецца з новай сілай. Дзе расстралялі дзяцей і жонку? У мылаварні, ля могілак? Там заўсёды расстрэльваюць. Старэйшы сын усё разумеў. Ён стаіць пад кулямі, а бацька ўцёк...

Ён бы звар'яцеў ці пусціў сабе кулю ў лоб, каб тое, што рабілася ў яго на душы, не зразумелі другія. Першы паклікаў Лубана да сябе Вакуленка. Гэта было яшчэ за Пціччу.

— Вот што, бургамістр, бяры тол — і на чыгунку. Іначай загнешся. Ідзі да Федзі — ён у нас галоўны падрыўнік. Навучыць, як і што рабіць.

Калі Лубан ужо выходзіў з пакоя, Вакуленка затрымаў яго.

— Нас тут палавіна такіх... У каго забілі жонак, дзяцей. Але ж трэба жыць. Вот пабачыш — пакладзеш пару фашыстаў, і стане лягчэй...

Федзя — танклявы, чарнявы хлопец гадоў васемнаццаці. Бацьку яго, старшыню сельсавета, закатавалі фашысты, як толькі прыйшлі ў сяло.

Жыццём Лубан не даражыць, смерці не баіцца. Федзеву навуку — як падыходзіць да чыгункі, закладваць, маскіраваць міну — пераняў з першага разу. Другі эшалон — цягнік і дванаццаць цяжкіх пульманаўскіх вагонаў — ён скінуў сам. Ці яму, чыгуначнаму інжынеру, доўга трэба вучыцца, дзе і як выбіраць месца дыверсіі, ладкаваць зарад, выбіраць патрэбны момант?

Потым было руйнаванне чыгункі ля Хлудоў, падрыў яшчэ некалькіх эшалонаў, якія Лубан — цяпер ужо камандзір падрыўнікоў Бацькавіцкага атрада — правёў з бляскам, з адчайнай рашучасцю. І пацяплелі, адчуваючы бясстрашша, хмельную адвагу былога намесніка бургамістра, партызанскія сэрцы, зніклі хмурныя, насцярожаныя позіркі. Толькі, мабыць, ніхто не ведае, што хвіліны, калі Лубан ляжыць у зарасніку, трымаючы ў руках працягнуты ад узрывальніка шнур, ці кулём ляціць у адхон, паставіўшы націскны ўзрывальнік на віду ў эшалона, з'яўляюцца як раз тым збавеннем, калі яго часова пакідаюць пякучыя, адчайныя думкі.

Бальзам на незагойную Лубанаву рану кладзе жанчына. Яшчэ тады, калі ў Піляцічах вырашаўся лёс уцекачоў з мястэчка, Лубан выдзеліў у гурце жанчын Зіну, прыкмеціў прыхільнасць, спагаду да

сябе ў яе вачах. Выпадак звёў іх праз два месяцы, калі ён ужо цвёрда хадзіў па зямлі, смела пазіраючы навокал.

Жанчына паклікала, і ён пайшоў да яе. Дзве адзінокія, з перабітым крыллем птушкі, яны імклiва, як толькі бывае на вайне, сышліся, зблізіліся. Вайна адбірае жыццё, жанчына яго вяртае.

IV

Адзінокім ценем блукае па піляціцкай вуліцы Міша Ключнік. Ён у нарадзе: правярае пасты, каравулы. Тысячагалосым хорам рэгчуць на ўзбалотку жабы. На агароды з лазнякоў напаўзае лава туману. Неба яснае, зорнае. Між двух явараў на школьным двары вісіць паўбоханчык месяца. Ледзь чутна папіскваючы, носяцца над саламянымі стрэхамі хлявоў кажаны.

Міша здымае з пляча, прыстаўляе да шчыкетніку вінтоўку, садзіцца на лавачку. Якраз насупраць хата былога валаснога бургамістра Спаткая. Веснічкі бялеюць нават у змроку. Учора на ганку гэтай добра знаёмай хаты Міша перажыў вялікую мужчынскую знявагу.

Болей за два месяцы, калі, выбраўшыся з Піляціч, партызаны сталі за Пціччу, затым блукалі па чужых сёлах, чакаў Міша спаткання з Зінай.

Ён толькі ўчора вярнуўся з задання. Вечарам кінуўся на Зінін панадворак. Ён і падарунак ёй нёс — пярсцёнак, вытачаны ім яшчэ за Пціччу са срэбнага, нэпманаўскіх часоў, паўрубля.

Спаткала на ганку, нават у хату не пусціла. Прыгожая, цёплая. Гледзячы ў вочы, сказала:

— Не хадзі да мяне, Міша. Не сором. Цябе любіла і адлюбіла. Чалавек ёсць у мяне. Люблю яго.

— Я замуж цябе вазьму, Зіна!

— Позна, Мішачка. Трэба было браць раней. Цяпер я сама выбрала.

Як тапаром адсекла. Ён пайшоў, дапытвацца не стаў. У такіх справах рашае жанчына.

Ужо выбраўшыся з двара, азіраючыся, каб пераканацца, што нікога паблізу няма, ніхто не бачыў яго ганьбы, Ключнік задрыжэў. Пякучая здагадка апаліла яго, зрабіўшы боль па Зіне невыносным. «Лубан, толькі ён! Яшчэ тады, напрадвесні, калі Ключнік адмовіўся выканаць загад Батуры і не расстраляў нямецкага прыхвасня, Зіна захаплялася Лубанам. Пры ім, Ключніку. На сваю галаву выратаваў нямецкага сабаку...»

Ён разумее, чаму Зіна асмялела. Пра Лубана загаварылі. Нямецкі начальнік у шапку не спіць, грахі выкупляе.

Ненавідзячы, пагарджаючы Лубанам, нейкай часткай душы Ключнік зайздросціць яму. Без году тыдзень у партызанах, а ўжо выславіўся. А ён паўтара гады цягне лямку, і пра яго ні слова. Бегаў, туляўся, на карачках поўзаў, калі ад паліцэйскіх было не прадыхнуць. Хто гарнізоны насаджваў? Той самы Лубан. Пачуў, нягоднік, што пахне смаленым, уміг перакроіўся. Шкуру ратуючы, сям'і не пашкадаваў. Батура казаў праўду: страляць трэба гадаўё. А цяпер ім павага.

Нічога, яшчэ будзе справядлівы суд. Няхай сто эшалонаў узарве Лубан, а тое, што чырвонаармейца застрэліў, прыпомніцца.

Зіна таксама — з гадзючага племя. За адным бургамістрам была, пабегла да другога. Толькі хвост гатова трапаць абы з кім, а ліпне да начальнікаў.

Ключнік адчувае, што трохі несправядлівы да Зіны. Цяпер Лубан не начальнік. Да скону дзён будзе выкупляць грахі, дый ці апраўдаецца?

Ключнік глядзіць на светлую ў шэрані ночы пляму зініных веснічак, чакаючы, што вось-вось мільгне ля іх цёмная постаць. Ён ведае, што зробіць. Аклікне і, калі нядаўні намеснік бургамістра не спыніцца, не падыме ручкі ўгору, пашле да праайцоў. Тады квіты будуць. Няхай разбіраюцца, судзяць, яму ўсё адно.

Ніколі да Зіны не ведаў Ключнік пакут рэўнасці. Сыходзіўся з жанчынамі, разыходзіўся. Кожная даравала штосьці сваё, застаючыся ў душы ціхім, прыемным успамінам, а былі такія, што і ўспамінаць не хацелася. Яго не вельмі цікавіла, як паводзяць сябе жанчыны, з якімі ён быў блізкі, з іншымі мужчынамі. Ведаючы свае слабасці, ён даруе іх другім. Жанчыны яго заўсёды выручалі.

Мінулай зімой, калі, паранены, ён лячыўся ў Бацькавічах, выхадзілі яго медсёстры. Стараста, прыціснуты партызанамі, прывёз Ключніка ў бальніцу, здаў, і толькі яго бачылі. Рана на назе гнаілася, лекаў не было, кармілі так, што здаровы ногі выцягне. Клава і Вера прыносілі яду з дому, прамывалі рану марганцоўкай, адзелі, абулі.

Вылечыўшыся, ён сышоўся з Клавай. Жыла ў асобнай хатцы, з якое нямецкай бомбай сарвала дах. Мабыць, дзеля яго жыла, бо цераз вуліцу стаяў новы бацькаў дом. Клавін брат Сяргей Амельчанка, які, калі яшчэ немцы толькі занялі мястэчка, быў разам з Анкудовічам у партызанах, праз яго, Ключніка, зноў з ім звязаўся.

Клава памагала брату, разам з братам іх расстралялі. Яе, мабыць, вінавацілі за тое, што Ключнік у яе жыў. Можа, гэты самы Лубан і арыштоўваў?

Клава — не Зіна. Яго на другога не змяняла б, ён яе не забудзе.

Ключніку робіцца шкада сябе. Што ён добрае бачыў? Бацькі не памятае, маці выйшла замуж за другога. Як толькі стаў падрастаць, у бацькавым доме стала цесна. Нават школы не скончыўшы, паехаў у ФЗН. Кім толькі ні быў — тынкоўшчыкам, мулярам, малярам. Потым армія, вайна, акружэнне. За свае дваццаць два гады ведае Ключнік інтэрнат ды казарму. Ды цяпер валацужнае жыццё. Хто яго абагрэе, прытуліць?

У Зініных вокнах цёмна. Ключнік ускідае на плячо вінтоўку, пераходзіць вуліцу. Нячутна рыпнуўшы веснічкамі, асцярожна ступаючы, прынікае тварам да халоднай шыбіны. Ніякага руху ў хаце. Дый нічога не ўбачыш, бо праём акна захінае фікус.

Ён да дробязяў ведае, дзе што ў доме. З зальчыка аклееныя шпалерамі дзверы ў бакоўку, і, можа, там з Зінай Лубан? Мог прыйсці днём і астацца. Пры адной думцы, што Зіна абдымае другога, ненавіснага, Ключнік траціць над сабою ўладу. Гасіць кулаком у раму. Дзынкае разбітае шкло. Ключнік адскоквае і, хапіўшы аберуч вінтоўку, чакае.

У акне на імгненне мільгае белая постаць, чуваць тупат босых ног па падлозе, адчыняюцца дзверы. На ганку — Зіна.

— Вокны пачаў біць, Мішачка? Табі яшчэ адно, бургамістраву жонку хто абароніць? Чужы элемент. Толькі ж калі хадзіў да мяне, мабыць, пра тое не думаў. Цяпер стаў сазнацельны. Які ж ты дробны, Мішачка...

Дзіўна, ён стаіць, як шкадлівы цюцька, і слова не можа прамовіць. Зіна збягае з ганка, падыходзіць да яго ўпрытык. Яна лютая, раз'юшаная.

— Слухай, бабскі ўгоднік! Калі яшчэ раз сунеш нос, вочы кіпятком залью. Я цябе за чалавека мела, а ты паскуда. Нічога, хутка ўцешышся. Такіх, як ты, я бачыла. Спадніц хапае, вот і бяжы за імі. А я цябе ведаць не ведаю...

Павярнулася, узбегла на ганак, ляснула дзвярамі.

V

З раніцы ў суправаджэнні коннай аховы прыскакаў сакратар ЦК камсамола рэспублікі Марозаў. Яго Бондар ведае — бачыў мінулай восенню, калі ўзрывалі пціцкі мост.

— Паляць нашу Беларусь,— з сумам паведамляе Марозаў.— Вынішчаюць цэлыя раёны.

У Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай абласцях Марозаў — упаўнаважаны ЦК КПБ і партызанскага штаба. Уладу мае вялікую. Бондар расказвае аб справах, скардзіцца — пасля гібелі Лаўрыновіча сувязь між атрадамі рвецца, цэнтральны штаб на новае злучэнне мала зважае. За тры месяцы — два самалёты. Аўтаматычнай зброі амаль няма.

У Марозава выгляд стомлены — пад вачамі цёмныя кругі, на твары нездаровая жаўцізна, бялкі вачэй у чырвоных атожылках ад бяссонніцы.

— Будзь пакуль што за камандзіра. Бяры лейцы ў рукі. Чым можам, паможам. Дзве рэчы не забывай — беражы партызанаў і насельніцтва.

Пасля Бондара з Марозавым загаварыў Бурбіс, сакратар абкома камсамола:

— Думаем міжраённую камсамольскую канферэнцыю правесці, Мікалай Пятровіч. Можа, вы выступіце?

Марозаў насмешліва скасавурыў вочы.

— Доўга ты думаў аб сваёй канферэнцыі?

— А што? Тры раёны амаль вызвалены. Сабярэм актыў, з вёсак, сельсаветаў, пагаворым, паставім задачы.

— Як гэта пагаворым?

— Сабярэм людзей вось тут, у Лужынцы.

— Глупства, брат. Нават злачынства. Асабліва цяпер, калі карнікі актывізуюцца. Ты хіба рашэння ЦК не атрымліваў? Нават на вызваленай тэрыторыі ніякіх легальных сходаў, канферэнцый не можа быць. Канспірацыю ніякім чынам паслабляць нельга. Запомні гэта, Бурбіс.

Назаўтра, асядлаўшы каня, Бондар едзе ў Гомельскую брыгаду «Бальшавік». Пры ёй штаб злучэння.

Над галавой яснае, без хмурынкі неба. Балацянкі асмужаны, як бы ахутаны лёгкім туманам. Носяцца, пранізліва кігікаючы, кнігаўкі. Паспелі ўжо вывесці птушанят. Лясны птушыны перагук зліваецца з рознагалосай музыкай зямлі — трашчаць у траве конікі, зумкаюць мушкі, гудуць, звіняць, пералятаючы з кветкі на кветку, чмялі. Хмельны, густы пах на лугавінах. Самая пара касіць, але касцоў не відаць.

Трапляюцца па дарозе купкі партызанаў — конныя, пешыя. У некаторых цераз грудзі аўтаматы. Партызаны — дзеці аднаго бацькі, але не аднакія: гамяльчан лепей забяспечваюць.

Штаб брыгады — у лесе, каля зарослай па берагах крушыннікам рэчкі Сведзь. Цячэ Сведзь у Бярозу, Бяроза — у Днепр. Куток дзікі, глухі, ад чыгункі не меней як паўсотні кіламетраў.

Жыхар — камандзір злучэння — нізкаваты, лысаваты, з вузкім разрэзам шэрых, пранікліных вачэй. Памоўчвае, гаворыць пра дробязі.

Бондар выкладае свае трывогі. Жыхар, сумна ківаючы галавой, згаджаецца:

— Паліць будуць. Нас — трэці раз. Трэба дарогі гусцей мініраваць, з чыгункі не злазіць. Тады хутчэй апомняцца.

— Дарога да Сведзі ідзе праз Лужынец. Калі даваць бой, то толькі ля Лужынца. Сіламі з'яднаных брыгад. Гамяльчане мусяць памагчы.

Жыхар зноў згаджаецца.

Вяртаючыся ў штаб праз Казіміравічы, Бондар чуе, што яго аклікаюць. Азірнуўшыся, бачыць плячыстага, з шырокім, знаёмым тварам чалавека.

— Павел Антонавіч, не пазнаеш?

Голас густы, як гук ерыхонскай трубы.

— Мы з табой у лясной школе вучыліся. Не пазнаеш?

Так і ёсць, Мікалай Мікалаевіч.

Бондар злазіць з каня, з паўгадзіны гутарыць з даўнім местачковым таварышам.

Ускочыўшы ў сядло, выехаўшы з Казіміравіч, Бондар успамінае старога Грыня, дзеда Мікалая Мікалаевіча. Фацэтны быў чалавек, славуты далёка за межамі мястэчка. У маладосці бясконца жаніўся. Прыедзе ў далёкае сяло, прыкінецца бязродным, прыстане да ўдавы ці дзеўкі, а праз тыдзень — наўцёкі. Вырабляў штукі Грынь увесь век. Абсмаліўшы аглоблі, пад выглядам пагарэльца ездзіў па чужых валасцях збіраць дапамогу.

Ён нават з камсамольцамі хаўрусаваў. Бондар — тады сакратар ячэйкі — у велікодную ноч пасадзіў Грыня на трактар, а той ездзіў вакол царквы, гарлапанячы, што бога няма.

Бацька Мікалая Мікалаевіча — таксама дзівак. Уступіўшы ў калгас, выслухаўшы выступленне лектара, прыбег ноччу дадому, паскідаў з покута абразы і ў адзін мах пасек. Потым з калгаса ўцёк, выведшы з грамадскай канюшні каня, забраўшы калёсы. Яго нават судзіць хацелі.

Цяпер уся сям'я ў партызанах.

Ноччу Бондара будзіць Мазурэнка. Падсвечвае кішэнным ліхтарыкам шматок паперы, а рука дрыжыць. Масква папярэджвае. У тэлеграме гаворыцца, што ў Карачаве, на Браншчыне, грузіцца ў эшалон дывізія СС «Варшава», якая, па агентурных дадзеных, накіроўваецца на Палессе.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

I

Май надзіва ціхі. Жандармерыя нікога не арыштоўвае, не дапытвае.

У лягсас цэлымі пачкамі прыходзяць газеты, якія выдаюцца на рускай мове. Яны бясплатныя — бяры, чытай.

Друкуецца матэрыял аб жахах бальшавіцкага гаспадарання ў Харкаве, які ўжо другі раз захапіла нямецкае воінства. Усіх, хто

дзе-небудзь працаваў, НКВД як быццам арыштоўвае, здзекуецца, высылае ў Сібір.

На сценах будынкаў, парканах — лістоўкі, плакаты пра стварэнне арміі генерала Уласава, які добраахвотна перайшоў на нямецкі бок і вядзе змаганне за новую, без камісараў і камуністаў, Расію.

Вораг вядзе наступленне агітацыяй. Трэба і ім, змоўшчыкам, нешта рабіць.

Леташняй зімой, калі хлопцы толькі намацвалі сцежкі змагання, здолелі тым не меней надрукаваць лістоўку. Цяпер, калі ёсць сувязь з партызанамі, радыё, калі пабольшалі рады, лістоўку не надрукуеш. Рэдакцыі ў мястэчку няма, а сабраны шрыфт яны раскідалі, калі пачаліся арышты.

Цяпер партызанскую лістоўку, рэдкую савецкую газету чытаюць, як малітву. Усю — ад першага да апошняга радка.

За зіму ў Міці назбіралася матэрыялаў. Ён іх хавае ў хляве, у застрэшшы. Ёсць дзве кніжачкі пра вынікі зімовага наступлення Чырвонай Арміі, брашура Сталіна «Аб Вялікай Айчыннай вайне», некалькі газет.

Газеты Міця нясе Прымаку, Плотніку — няхай пускаюць па крузе.

Ёсць вялікая радасць у прылучэнні другога чалавека да патайной справы, няхай сабе гэта толькі чытанне.

Адносіны, якія між людзьмі ў такі момант узнікаюць, асаблівыя, незабыўныя, яны грунтуюцца на той небяспецы, якая пагражае абодвум — хто даў і хто ўзяў.

Міця выбірае хвіліну, калі ў пакойчыку, дзе шчоўкае на лічыльніках Асоцкі, нікога няма. Вымае з унутранай кішэні пінжака, кладзе на стол перад пасівелым бухгалтарам брашурку Сталіна. Той глядзіць на назву, чырванее, бялее, узнімае на Міцю спалоханы позірк. «Пачытайце,— ціха гаворыць Міця.— Мне таксама далі пачытаць». Асоцкі пахапкам хавае кніжачку ў шуфлядзе стала, пад стус старых папер.

Цэлы дзень ён раз-пораз выходзіць у калідор пакурыць. Тайна, якой валодае, нібы пячэ яго, не даючы спакою.

Назаўтра Асоцкі — вясёлы. Па-змоўніцку падміргвае Міцю. Пра брашуру маўчыць, хоць за вечар можна было прачытаць. Відаць, даў яшчэ некаму.

Кніжачку пра вынікі баёў Міця дорыць Пятру Малінцу. З Пятром разам вучыліся, сябравалі, потым ён у вучобе адстаў. Дружбацкія ніці аслаблі, але не парваліся зусім. У мястэчку многа хлопцаў, звязаных школай, і шмат каго з іх можна прылучыць да патайной работы.

Пятро ў хаце брашурку не чытае, кідаецца ў садок.

Апошнюю кніжачку Міця аддае нечакана для самога сябе. Спатыкае на вуліцы Адама Вашчылу, загадчыка Сівалобаўскай школы, дзе працуе Сюзана. Яны стаяць на дашчаным тратуары, аб сім-тым размаўляюць. Пра Сюзану — ні слова. І хоць Вашчыла — чалавек малазнаёмы, з другога сяла, Міця развітваючыся, кладзе яму ў далонь тоненькі сшытак. Вашчыла разумее ўсё мігам, ціске Міцю руку, подбегам шыбуе прэч.

На тупіковых пуцях — эшалон з вагонаў-цяплушак. Жыве ў ім разнаіты народ: мабілізаваныя для работы на чыгунцы палякі, чэхі, сербы, нават ёсць бельгійцы і французы. Шматгалосая гаворка не сціхае каля цяплушак з раніцы да вечара. Местачковыя хлапчукі вядуць з рабочымі гандаль і абмен.

У Міці ўзнікае думка, але ён не ведае, з чаго пачаць. Ёсць маскоўская газета «Известия» за першага мая, у якой надрукавана пастанова аб роспуску Інтэрнацыянала. Газету зачыталі да дзюрак, было б добра, пакуль зусім не парвалася, перадаць палякам ці чэхам. Але няма сярод замежных рабочых знаёмага.

Летась, калі Міця жыў у будцы, да іх заходзіў паляк. Таму можна было б аддаць, немцаў ён люта ненавідзеў.

Выручае Прымак. Ён — увішны, блукае па ўсіх закутках мястэчка. У Ніны Грушэўскай паспеў завесці знаёмства з чэхам-чыгуначнікам. Па словах Аляксея, чэх аж кіпіць, калі пры ім упамінаюць немцаў. Што ж, такому чалавеку газету даверыць можна. Няхай сам Прымак і аддасць.

Назаўтра Аляксей прыносіць пачак цыгарэт «Privat». Іх чэх падараваў у знак удзячнасці. Ахвяра немалая — пачак цыгарэт каштуе пяць марак.

II

Дзіўна: партызаны выклікаюць Міцю на сувязь. Да Прымака прыходзіць знаёмая дзяўчына, прыносіць запрашэнне. Яшчэ болей дзіўна, што жыве дзяўчына ў Малкавічах, дзе Мікола сустракаецца з Мазурэнкам. Можа, правая рука не ведае, што робіць левая? Але калі клічуць — трэба ісці.

Каця Харошка — так завуць сувязную — Міцю падабаецца. Бялявенькая, вастраносенькая. Прынесла ў мястэчка кошык яек, купіла солі. Дамовіліся — у нядзелю Міця прыйдзе ў Кавенькі, а там, на грэблі за алешнікам, няхай яго чакаюць.

Ускінуўшы на плечы пусты мех, Міця ідзе ў Кавенькі. Паліцэйскія, якія стаяць на пераездзе, праводзяць яго скасавуранымі позіркамі, але куды ідзе, не пытаюцца.

Міця думае, што яго выклікае Драгун. Можа, вынікла штосьці асаблівае?

Кавенькі блізка.

Летась улетку Міця папярэдзіў старасту Буяна, якога хацелі арыштаваць. Стары Буян з дому сышоў. Не чуваць пра яго. Летась ля Кавенек быў бой, у якім забіты начальнікі жандармерыі і паліцыі. Ніякіх другіх падзей там болей не адбылося.

Міця разлічвае зайсці да Грышы Лапаты — вучыўся разам з ім да восьмага класа. З Грышам яны нават спаборнічалі: то Міця атрымліваў пахвальную грамату, то Грыша. Пасля сямігодкі Лапата паехаў у Мінск, у харчовы тэхнікум, і калі, задумаўшы скончыць за год два класы, Міця напісаў яму аб гэтым, Грыша адразу прыслаў падручнік па хіміі.

План рушыцца адразу. Грыша — не адзін, на прызбе — гурт хлопцаў. Местачкоўцу рады — распытваюць пра навіны, пра немцаў. Міцеў аднакласнік — надзвычай малы ростам, чарнявы, рухавы — рагоча разам з усімі, як бы нават не здагадваючыся, што Міця прыйшоў да яго. Нарэшце Міця адклікае Грышу ў двор. Але хлопцы ўсё адно сядзяць на прызбе, на іх вачах на грэблю за алешнік не пойдзеш.

Міця разумее — зрабіў памылку. Не варта было прызначаць сустрэчу за Кавенькамі ды яшчэ ў нядзелю, калі людзі дома. Ён тлумачыць — прыйшоў да цёткі купляць парасё (цётка ў Кавеньках ёсць), цягне валынку, ведучы дробязную, непатрэбную размову. На Міцевым гадзінніку тым часам палова чацвертай. Хлопцы нарэшце разыходзяцца.

На грэблі за алешнікам Міця чакае цэлую гадзіну — нікога няма.
Назаўтра Каця Харошка зноў у мястэчку.

Міця прызначае цяпер спатканне ў лесе, каля старой смалакурні. Месца добра ведае — колькі разоў вандраваў там, збіраючы грыбы.

Стоены, маўклівы сасоннік. Зрэдку перагукваюцца птушкі. Пахне смалой, багуном, які цяпер на лясных балацянках сама пачынае цвісці.

Міця мінуў абадраную — толькі рэбры тырчаць — смалакурню, не спадзеючыся каго-небудзь убачыць, як наперадзе на дарозе мільгае цёмная постаць. Ён азіраецца — нехта пераскоквае дарогу ззаду. Міця стаіць, чакае.

Ад расчаравання ён ледзь не ўскрыквае. З-за тоўстых, кашлатых хвой на дарогу выходзіць Адамчук, з ім незнаёмы рудаваты чалавек у акулярах. Дарожны майстар у брызентавым плашчы, ён пахудзеў, змізарнеў, пад вачамі — цёмныя кругі. Два хлопцы, ужо не маскіруючыся, кладуцца пад хвоі, накіраваўшы вінтоўкі на дарогу, якая вядзе ў мястэчка. Гэты адкрыты недавер — ці не прывёў каго з сабой — Міцю абражае.

Вітаецца ён стрымана, неахвотна адказвае на пытанні, якімі па чарзе закідваюць то Адамчук, то прысадзісты, які называе сябе Пітлярам.

Нарэшце партызаны і Міця садзяцца на дол, на рэдзенькую жорсткую траву, гаворка ўсчынаецца болей спакойная.

Міця даўно заўважыў за сабой рысу, з якой не можа саўладаць. Пры самай нязначнай абразе ён зацінаецца, зняважаны гонар як бы не дазваляе яму прыхільна глядзець на чалавека, які зрабіў крыўду.

Адамчук вядзе з Міцем размову ў павучальным тоне, як з недарослым. Бачыць сябе ў ролі мудрага настаўніка:

— Немцаў хутка прагоняць. Трэба чым можна памагаць Чырвонай Арміі, партызанам. Савецкая ўлада спытаецца ў кожнага, як сябе хто паводзіў...

Адамчук уцёк з партызанскага атрада, аддаў немцам патайныя базы, рамантаваў чыгунку, і тады яго Міця люта ненавідзеў. Але цяпер дарожны майстар — партызан, Міця мусіць яго слухаць. Сям'я Адамчука расстраляна, ён прынёс сваю ахвяру...

Пітляр робіць лепшае ўражанне. Як бы разгадаўшы прычыну Міцевай зацятасці, пытаецца:

— Вы не адзін? Ёсць яшчэ патрыятычна настроеная моладзь?

Затым Пітляр расказвае пра сябе. Ён дацэнт, выкладаў у інстытуце батаніку, добра ведае расліны, дрэвы. Гэтыя, што растуць навакол, таксама. Але цяпер раслінамі займацца не час — трэба ваяваць.

— Мы хочам мець сувязных,— працягвае ён.— Будзеце перадаваць розныя звесткі, медыкаменты. Выходзіць з мястэчка не абавязкова. Нашы людзі вас знойдуць.

Міця ўсміхаецца. Дацэнт таксама глядзіць на яго, як на хлапчука. Але хіба скажаш яму, хто яны і чым займаюцца?

Пітляр вымае з камандзірскай сумкі пачак грошай. Дае на медыкаменты. Просіць, аднак, напісаць распіску. У пачку тысяча марак — на такую вось суму...

Грошы спатрэбяцца.

Міця піша распіску на кавалачку паперы, які дае Пітляр, падклаўшы вайсковую дацэнтаву сумку.

Астатняе — поўная нечаканасць. Адамчук паварочваецца да Міці тварам, аднак глядзіць некуды ўбок:

— Заданне такое — забіць Крамера. Даю дзве лімонкі. Возьмеш яшчэ каго з хлопцаў, і кінеце ў акно. Вечарам трэба, як сцямнее. Толькі чаку не забудзьцеся вырваць. А тады бульбаю, бульбаю — наўцёкі.

Адамчук такі добра ведае Крамераў двор.

— Мы б самі забілі нямецкага гада,— працягвае Адамчук.— Ды ноччу ў мястэчка не прабярэшся. Вось паглядзі, як гэтая штуковіна страляе...

У руках дарожнага майстра кавалерыйская СВТ, аднак на рулю яе надзета штосьці накшталт веласіпеднага насоса. Адамчук садзіцца, прыстаўляе прыклад да пляча, націскае на спуск. З рулі вырываецца клубок дыму і ледзь чутны трэск. Нібы сухая галінка пад нагамі зламалася.

Адамчук дае Міцю тры згорнутыя трохкутнічкамі запіскі. Называе прозвішчы — каму перадаць. Але пра запіскі Міця ў гэты час не думае. Ён хавае іх за пазуху. Зняўшы туфлі, рассоўвае паўзверх усцілкі нямецкія маркі. Гранаты хавае ў кішэні.

Развітаўшыся з партызанамі, дамоў Міця прабіраецца лесам, раз-пораз кідаючы насцярожаны позірк на дарогу.

Прыкра, нядобра на душы. Не варта было ісці на гэтую сустрэчу. Штосьці не зусім звычайнае ён адчуў з самага пачатку. Навошта Крамера забіваць? Чаму іменна Адамчук дае такі загад?

Па дарозе Міця супакойваецца. З пункту гледжання партызанаў, Крамер, вядома, вораг. Каб трапіў да іх у рукі, то жывога не выпусцілі б. Але Мазурэнка, якому група падпарадкоўваецца з восені, забойства Крамера не патрабуе. Так ці інакш, але Міця нічога рабіць не будзе. Мікола параіцца з Мазурэнкам.

На ўзлессі, выбраўшы густы арэхавы куст, Міця хавае ў леташнім лісці гранаты. Ідучы ў лес, надзеў старыя, з вузкімі калашынамі штаны, і гранаты гэтак з кішэняў вытыркаюцца, што першы паліцай схопіць. Ён прыйдзе сюды пазней і забярэ іх.

Міця наважыў выбрацца на дарогу, якая вядзе з Кавенек у мястэчка. З поля збочыў у кусты. Час не ранні, за поўдзень, тым не меней, калі ён прыбавіць кроку, то хоць пад канец дня з'явіцца на работу. Паказацца ў лягсасе трэба.

Але калі не шанцуе, то не шанцуе. Не паспеў Міця, узмакрэлы, задыханы, выскачыць з кустоў на дарогу, як з-за павароту паказаўся гурт немцаў. Хавацца назад у кусты нельга. Міця, напяўшыся, ідзе.

Калона невялікая — чалавек сорак. Вядзе яе ў Кавенькі той самы нізкаваты унтэр-афіцэр, які, па просьбе Лагуты, вызваліў яго ад работы на чыгунцы.

Міця, павітаўшыся, размінаецца з немцамі. «Kärl aus der Oberförsterei» * — чуе за сабой голас.

Пазнаў яго не толькі унтэр-афіцэр, але і нехта з салдатаў. Дзіва няма, ледзь не ўсе мястэчковыя немцы выпісваюць у Лагуты махорку.

Міця падышоў ужо да пераезда, калі ззаду, у Кавеньках пачуў частыя вінтовачныя стрэлы. Яго паход можа дрэнна скончыцца, трэба нешта прыдумаць.

Дома, пад насцярожанымі позіркамі маці, цёткі, Міця пераапранаецца, ідзе ў хлеў. Ногі ў дзіравых шкарпэтках, потныя, некалькі паперак ён расцёр, расшкамутаў нашчэнт. Схаваўшы астатнія грошы ў падстрэшша, Міця бяжыць у лягсас.

* Хлопец з лягсаса (ням.).

На тратуары, насупраць жандармерыі, стаіць лужынецкі бургамістр Вейс, незнаёмы паліцай і жандар, які хадзіў да Мар'і Іванаўны вывучаць рускую мову.

Міця напускае на сябе збянтэжанасць, падыходзіць.

— Я ішоў у Кавенькі, хацеў купіць парасё,— дакладвае ён.— Але там пачалі страляць, і я ўцёк.

— Ведаем,— жандар не праяўляе да навіны ніякай цікаўнасці. Байку пра парасё Міця расказвае і ў лягсасе.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

I

З раніцы на станцыю пачалі прыбываць эшалоны, напалавіну з вагонаў, напалавіну з пляцовак, на якіх накрытыя брызентам бранявікі, танкеткі, грузавікі, лёгкія палявыя гарматкі, а таксама звычайныя вайсковыя фуры. Коні, як і людзі — у вагонах.

Раніца светлая, цёплая, і, здаецца, нішто не прадракае бяды. Толькі мінула сёмуха, уваткнутыя ў перакладзіны варот, вуглы хат, падваконнікі, тырчаць прывялыя зялёныя галінкі. Двары, дарожкі пасыпаны жоўтым пяском — як бы спецыяльна чакала мястэчка нязваных гасцей, што сваім лямантам, трэскам матацыклаў аглушаюць вуліцы.

На станцыі ёсць спецыяльная пляцоўка для выгрузкі вайсковых эшалонаў. Сюды эшалоны падганяюць. Але іх многа, імі забіта ўся станцыя.

Мясцовыя немцы-чыгуначнікі перапалоханы. Носіцца, не чуючы пад сабой ног, таўставаты, прысадзісты начальнік станцыі, хрыпата аддае каманды. Маняўровыя паравозы стаяць пад парай. Яны адцягваюць на запасныя пуці пустыя вагоны, платформы, падганяючы пад выгрузку новыя.

А машыны, танкеткі, фуры ўжо ўцягваюцца ў пыльныя мястэчковыя вуліцы. Несучыся па ўзбочыне, іх абганяюць матацыклісты, усе, як адзін, без пілотак, у расхлістаных мундзірах, з закасанымі па локці рукавамі. У той напорыстасці, рашучасці, з якой эсэсаўцы імчаць па вуліцах, ёсць шмат агульнага з тым, трохі прызабытым відовішчам, калі на схіле лета, амаль два гады назад, немцы толькі ўязджалі ў мястэчка. Выгляд нястрымнай, гарластай армады такі, як быццам яна другі раз заваёўвае зялёнае, драўлянае паселішча.

Падзяліўшы вуліцы, завулкі, заваёўнікі расцякаюцца па дварах, становяцца на кватэры. Распрануўшыся да пояса, а некаторыя да трусоў — абліваюцца ля калодзежаў вадой. Іх голыя валасатыя і безвалосыя грудзі — у суцэльных татуіроўках: мільгаюць жаночыя твары, профілі, прабітыя стрэламі сэрцы, арлы, свастыкі. Эсэсаўцы — маладыя, сама болей ім — па дваццаць, дваццаць пяць гадоў. Нямецкая парода, пра якую столькі пішуць у газетах, праглядвае не надта: сярод светлавалосых, русявых, блакітнавокіх нямала цыганаватых, цёмных, з круглымі, як надзьмутыя шары, галовамі.

На пятліцах, рукавах салдатаў — эмблемы чарапоў са скрыжаванымі касцямі.

Тое, што мястэчка стала табарам эсэсаўцаў, яно адчувае ў першы ж дзень, праўдзівей, у першы вечар. Самі жыхары мястэчка экзекуцыі не падлягаюць. Радавыя, шарфюрары, унтэрфюрары, штурмфюрары не хочуць псаваць добрых адносін з гаспадарамі, у хатах якіх размясціліся. У гэтых дварах курэй, гусей, парасят яны не чапаюць. Ёсць вясковае наваколле, якое аб'яўлена бандыцкім, а там дзейнічае эсэсаўскі закон.

Вечарам у печах і пасярод двароў палаюць дровы, на патэльнях, бляхах, жароўнях вялікімі, груба нарэзанымі кавалкамі смажыцца свініна, парасяціна, бараніна. Шкуры, кішкі, вантробы, адрэзаныя галовы валяюцца пад парканамі. Заваёўнікі — шчодрыя, за драбязой не гоняцца. Яны не душацца пайком, як задрыпаныя салдаты вермахта, іголак, фарбы на яйкі не мяняюць.

Першая радасць рыцараў фюрара — яда. Яны ядуць не часта, затое доўга і многа. Пераможцы насычаюцца тым, што адабралі ў ахвяр — на гэтым трымаецца высокі эсэсаўскі дух.

Ахопленыя страхам, мястэчкоўцы здзіўляюцца: нібы з галоднага краю маладыя фашысты. Ні адно самае вялікае застолле не можа з'есці столькі мяса, колькі яны. Шырокая патэльня ці бляха на кожнага. Грызуць, выкідваючы косці пад ногі, хлеба амаль не крануць, запіваюць кавалкі мяса віном.

II

У Міцевым двары таксама эсэсаўцы. Іх машына з шырокім, абцягнутым брызентам кузавам стаіць насупраць двара, на выгане, і яны раз-пораз бегаюць туды, валакуць у двор каробкі, скрынкі з прыпасамі. Знакаў адрознення на мундзірах Міця не разбірае, яны не такія, як у вермахтаўцаў. Але адразу кідаецца ў вочы — асаблівай субардынацыі сярод эсэсаўцаў няма. Салдаты не цягнуцца ў струнку перад афіцэрамі, не камандуюць адзін другім, не аддаюць загадаў. Можна нават падумаць, што маладых вайскоўцаў яднае нейкая асаблівая дружба і таварыскасць. Абедаць садзяцца разам, смяюцца, падколваюць адзін другога, а калі п'юць віно, то бутэлька ідзе па крузе, і кожны, нават не выціраючы рыльца, прыкладваецца да яе.

Эсэсаўцы занялі большы, чысты пакой. На кухні гаспадараць таксама яны, забраўшы ў маці і цёткі каструлі, скаварodкі, бляхі. Вараць, смажаць цэлы дзень.

На службу Міця не ідзе. Ім валодае няясная трывога. Эсэсаўцы прыехалі не проста так. Як яны сябе павядуць, яшчэ невядома. Атрад СД, які наляцеў мінулым летам, таксама ў першы дзень нічога не рабіў. Арышты пачаліся, калі немцы агледзеліся. Калі Міця трапіць у турму зноў, то ўжо не вырвецца.

Нягледзячы на меры перасцярогі, памылку Міця робіць у першы ж дзень. З раніцы прыйшоў Мікола, затуліцца з ім, як раней, у хаце, нельга, і Міця павёў таварыша ў хлеў.

Праз хвіліну туды прыбягае ўстрывожаная маці.

— Немцы шэпчуцца,— узрушана кажа яна.— Ім не падабаецца, што вы схаваліся. Ідзі хутчэй адсюль, Колька!..

Выйшаўшы з Міколам з хлява, Міця наважвае бараніцца. Нізкаросламу, цыганаватаму эсэсаўцу, які стаіць на парозе і праніклівa пазірае на хлопцаў, ён, як умее, тлумачыць па-нямецку, што яго таварыш служыў у паліцыі, страціў руку, а цяпер атрымлівае пенсію. Эсэсавец глядзіць трохі лагодней, загаварыўшы раптам на чыстай рускай мове. Ён, аказваецца, з ліку паволжскіх немцаў, трапіў у палон, а потым перайшоў да эсэсаўцаў.

Міця рашае з хаты сысці. З суседзямі — прыязныя адносіны, і ён ідзе да Стрыбуковай Мар'і — яна жыве насупраць, праз выган. У Мар'і двара няма, бульба падступае пад самую хату, і эсэсаўцы ў яе не спыніліся. Затое двое ці трое атабарыліся ў хаце яе брата, Арцёма Драча, якую аддзяляе ад Мар'інай хаты прамежак агарода. Някідкая ў Арцёма хацінка — абымшэлая, крывабокая — як і сам гаспадар, што вярнуўся інвалідам з першай германскай вайны.

— Ідзі да Арцёма,— гаворыць Мар'я.— Там толькі адзін немец. Круціць радыё і песні слухае. Я прыйшла, дык не прагнаў.

У Арцёмавай хаце пахаджвае ў споднай сарочцы малады, высокі, з інтэлігентным тварам эсэсавец. На тонкі храшчаваты нос уздзеты акуляры. З прыёмніка чуецца нямецкая песня і якраз тая адзіная, якую Міця трохі ведае — «Лілі Марлен». Голас спявачкі мяккі, прыемны, і немец у такт мелодыі пстрыкае ад задавальнення пальцамі. Міця вітаецца, садзіцца на лаўку.

Выслухаўшы яшчэ некалькі песень, падобных адна да другой, эсэсавец раптам круціць за рычажок, і вось ужо з прыёмніка чуецца ясная руская мова. Далёка Шараметаваму «Калгасніку» да гэтага бліскучага «Тэлефункена». Голас дыктара ясны, выразны, нішто ў прыёмніку не трашчыць і не завывае.

Міця ўвесь націнаецца. Масква перадае апавяданне. Голас артыста ўсхваляваны, ён расказвае, як два старыя ўкраінцы перавозяць байцоў цераз раку, даючы наказ хутчэй вяртацца назад, выганяць фашыстаў.

Нечаканы перапынак, патрэскванне ў рэпрадуктары, і вось гучыць ужо савецкая песня, нязнаная, нячутая, яна нарадзілася, мабыць, за гэты час, што жыве Міця пад акупацыяй.

Ой, Днепро, Днепро, ты широк, могуч,
Над тобой летят журавли...

Дыханне перахоплівае, на вачах у Міці, нягледзячы на тое, што па хаце выдыбае эсэсавец, слёзы. Той заўважае Міцеву ўзрушанасць, крыва ўсміхаецца, адразу выключыўшы радыёпрыёмнік.

— In den Zug dieser Sommer mit Bolschewisten wird abgemacht *,— заяўляе ён, пачынаючы апранацца.

З Мар'інай хаты Міця сочыць за сваім панадворкам. Там нібыта спакойна. Эсэсаўцы высыпаюць з двара, ідуць на выган, лезуць у кузаў. Грузавік раве маторам, выкіроўвае на шлях, знікаючы за пераездам. Ужо далёка за поўдзень. Выгрузка эшалонаў працягваецца. Па вуліцы грымяць гусеніцамі танкеткі, вуркочуць, падымаючы пыл, браневікі. Міцю раптам апальвае думка, што лічыць нямецкую тэхніку не мае сэнсу. Мікола зараз жа мусіць ісці на сустрэчу з дэсантнікамі.

Галоўнае — папярэдзіць: у немцаў моцны браніраваны кулак.

Да суседкі прыбягае маці. З лясгаса па Міцю прыслалі дзяўчыну. Ляснічы Лагута выклікае яго да сябе.

Пяць гадзін ужо, рабочы дзень фактычна скончаны. Міця не ведае, што рабіць. Можа, у Лагуты той самы эсэсавец, які ў Арцёмавай хаце дазволіў паслухаць радыё? І летась за радыё арыштоўвалі. Можа, гэта была правакацыя, а ён, як дурны карась, клюнуў на вудачку?

---

* На працягу гэтага лета з бальшавікамі будзе скончана (ням.).

Не, без папярэдняй разведкі Міця ў лясгас не пойдзе. У Вакзальным завулку жыве галоўны бухгалтар Мацыеўскі, і напачатку Міця заскочыць да яго, што-небудзь высветліць.

Бухгалтар сам не тоіць трывогі. На службу і ён не хадзіў. Але Міцю супакойвае. Лагута хоча выдаць пасведчанні ўсім, хто працуе ў лясгасе. Даведкі трэба напісаць на нямецкай мове.

Лагуту Міця застае ў кабінеце. Шырокі твар старшага ляснічага разгублены. Лагута падсоўвае Міцю стусік паперак. Гэта пасведчанні на ўсіх супрацоўнікаў лясгаса, напісаныя па-руску.

— Перапішыце па-нямецку і зараз жа вярніце мне,— загадвае Лагута.— Сёння ж пайду да бургамістра, няхай падпіша, паставіць пячатку. Да ночы трэба зрабіць.

Дык вось яно што. А што будзе ноччу?

Самастойна перакласці тэкст Міця не можа. З нямецкага здолеў бы, наадварот — не хопіць сілы. Наробіць памылак, і тады немцы будуць выскаляцца з пасведчанняў.

Міця ідзе на кватэру да Мар'і Іванаўны. Местачковыя вуліцы запруджаны машынамі. Магчыма, ноччу гэтая армада некуды рушыць.

Мар'я Іванаўна маўкліва піша на паперы патрэбны тэкст. Калі Міця развітваецца, шэпча:

— Вёскі будуць паліць. З Мазыра прыехаў генерал, сядзіць у жандармерыі. Нават Крамера немцы да сябе не пусцілі...

Усё становіцца ясным. Лагута з пасведчаннямі пачакае. Выскачыўшы ад Мар'і Іванаўны, паскараючы крок, Міця імчыцца да Міколы. У Грамы трэба ісці зараз жа, нанач, любой цаной перадаць звесткі дэсантнікам, бо заўтра будзе позна.

III

У тую ноч, калі Мазурэнка прачытаў Бондару радыёграму з Цэнтра наконт прыбыцця эсэсаўскай дывізіі «Варшава», з Лужынца па ўсіх дарогах паскакалі коннікі. Не чакаючы, пакуль у штаб збяруцца камандзіры бліжэйшых брыгад, атрадаў, Бондар аддаў загад выводзіць з вёсак у лясы насельніцтва, жывёлу, сялянскі скарб закапваць у зямлю.

Камандзіры з'язджаюцца ў штаб на світанні. Іх не шмат — прысутнічаюць гарбылёўцы, дамачоўцы, трое з Бацькавіцкага атрада.

Бондар, не таячы ўзрушанасці, выкладае план дзеяння. Сіламі Гарбылёўскай, Дамачоўскай і Гомельскай брыгады «Бальшавік» даць бой на шляху перад Лужынцом. Бацькавіцкі і адзін Дамачоўскі атрад размясціць у засадзе паміж Літвінавам і Піляцічамі з разлікам, каб, адыходзячы, яны на сваіх плячах прывялі карнікаў у той жа Лужынецкі лес.

Камандзіры, падаўленыя грознасцю навін, маўчаць. Толькі на Вакуленку навіна, здаецца, не робіць уражання.

— Бондар, не гарачыся. Насельніцтва трэба вывесці. Наконт бою — падумаць. Наша галоўная задача якая? Захаваць жывую партызанскую сілу. Будзе ета — будзе ўсё. Прыцісну́ць нас немцы цэхнікай — юшка пацячэ. Пераб'юць партызан, дык хто народ узначаліць? Вернецца Чырвоная Армія — з чым будзем гаспадарку паднімаць? Дзе кадры знойдзем?

Бондар стаіць на сваім:

— Эсэсаўцаў, калі ў іх танкі, мінамёты, артылерыя, мы не пераможам. Кішка тонкая. Але ў лясах — наша царства. Праверана вопытам. Цяпер зірні на ўсё шырэй. Для чаго прыслана эсэсаўская дывізія? Каб знішчыць вёскі, людзей, забраць жывёлу, пакінуць нас без хлеба, без мяса. Паліць фашысты будуць усе вёскі нашай зоны. Хочуць мець пасля сябе пустыню. Каб сабака не пракарміўся, не то што чалавек. Цяпер давай падыдзем з другога боку. Калі гэта воінская часць, то ёй дадзены аператыўныя тэрміны. Валэндацца з намі цэлае лета яна не будзе. Значыць, які выхад? Звязаць эсэсаўцаў па руках і нагах там, дзе нам выгадна. Уцягнем іх у баі тут, у лужынецкіх лясах. Яны рынуць на нас усёй масай, а ў другое месца не патрапяць. Не хопіць ні часу, ні сіл. Усе сёлы спаліць не паспеюць. Я гэта называю актыўнай абаронай. Ва ўсіх раёнах зрабіць іменна так...

— Гаворыш правільна. Толькі чуе мая душа — не ўсе так зробяць. Пазашываюцца ў норы, як рудыя мышы. З драбавікамі на танкі не палезуць. То давай нацэльваць адсталыя брыгады хоць на тое, каб людзей вывелі. Пад сваю адказнасць. У Лельчыцы і пад Князьвозера, дзе Каўпак з Сабуравым стаялі, трэба спецыяльныя групы направіць. З брыгад Гаркушы і Міхнаўца. Ім бліжэй.

Хоць нарада вузкая, паспешлівая, але зрэшты прымаецца рашэнне. Складаюцца дыспазіцыі, заданні для брыгад, атрадаў. Пасылаюцца новыя ганцы.

IV

Паміж радыёграмай з Цэнтра і першымі звесткамі сувязных, якія дакладваюць аб прыбыцці эсэсаўскіх эшалонаў на бліжэйшыя станцыі, праходзіць тры дні, яшчэ мінае два дні, пакуль карнікі засяроджваюць сілы, намячаюць для сваіх рот, батальёнаў маршруты. Увесь гэты час у лясным, балотным наваколлі ідзе мітуслівая, але актыўная работа. Падрыўныя групы на вачах у жыхароў мініруюць шляхі, грунтавыя дарогі, падпілоўваюць з двух бакоў дрэвы, робяць завалы.

Вяскоўцы выбіраюцца ў лясы. Рыпяць вазы, мычаць каровы. Маткі, несучы на прыгорбленых спінах вялізныя клумкі, вядуць за рукі малых дзяцей. Большыя дзеці самі нясуць тое, што можна панесці і без чаго нават дня не пражывеш, адарваўшыся ад хатняга побыту — гаршкі, гладышыкі, скавародкі, міскі, посцілкі, дзяружкі.

Вечарамі па загуменнях, на агародах завіхаюцца цёмныя постаці. У сырыя, выкапаныя на скорую руку ямы кідаецца ўсё, чаго не забярэш похапкам, што нажывалася доўгія гады: скаты ільнянога палатна, кажухі, світы, мяхі жыта, швейныя машыны, патэфоны, нават паспешліва сарваныя з покута абразы і фотакарткі родзічаў у чорных драўляных асадках. Але ўсё адно самы галоўны набытак прыхаваць нельга: застаюцца хаты, хлявы, адрыны, родныя печы, ложкі, сталы, табурэткі, крэслы — безліч хатніх прылад, пачынаючы ад качаргі, сякеры і канчаючы рэшатам, сітам, бёрдамі, набіліцамі — усё, на чым трымаецца круглагадовы сялянскі побыт.

Нават старыя дзяды не памятаюць такога вось нялюдскага рушэння з наседжаных котлішчаў. Можа і было яно ў сівыя, прыхаваныя маўклівымі курганамі часы татарскіх набегаў, але памяць людская яго не захавала.

З надзеяй глядзяць выгнаннікі на зялёнае — яно толькі пачынае выходзіць у колас — жыта, на бульбу, што ледзьве паспела выпусціць лапушыстае лісце. Зялёнае жыта не гарыць, а бульба тым болей застанецца.

V

Вілі Сташынскі жыве ў кампаніі з палкавым казначэем Хельмутам і старшым пісарам Вальдэмарам. Яго прыяцелі, перш чым рушыць у канцылярыю, паспешліва голяцца, абліваюцца ля студні вадой. Вілі няма куды спяшацца, і ён дазваляе сабе раскошу лішнюю гадзіну паваляцца ў ложку.

Хельмут ужо гатовы. Трымаючы ў руцэ люстэрка, наводзіць апошні лоск — апырсквае пагоны твар адэкалонам.

— Тырчаць нам у гэтай дзюрцы да другога прышэсця. Вальдэмар паедзе складаць справаздачы богу. А мы з табой што? Можа скінемся?

— Абрыдла піць,— лянiва азываецца Вілі.

— То рашай сусветныя загадкі. Нам пара. Пайшлі, Вальдэмар.

Вілі гартае часопіс. Голыя салдаты палошчуць падштанікі ў Чорным моры, другія, такія ж голыя, капаюць траншэі непрыступнага Атлантычнага вала. Прыелася бессаромная ідылія. Пра Афрыку здымкаў няма. Як карова языком злізала. Харобры Ромель напусціў пад Эль-Аламейнам у порткі.

Вілі Сташынскі, які мае чын штурмфюрара, займаючы ў эсэсаўскім палку штабную пасаду культурніка-арганізатара, не цешыць сябе ілюзіямі адносна аперацыі, на якую кінулі дывізію «Варшава». Будзе тое, што зімой было пад Псковам, Смаленскам, вясной — пад Карачавам.

Магчыма, што ў жылах Вілі Сташынскага цячэ трохі славянскай крыві, аб чым красамоўна гаворыць прозвішча. Ён не мае асаблівай злосці на палякаў, сербаў, рускіх, якіх дывізія за паўтара гады знішчыла незлічонае мноства. Проста яму і ім, гэтым далёкім сваякам па крыві, выпала розная латарэя ва ўзбаламучаным, ахопленым крывавай разнёй свеце.

Вілі даўно не верыць у высокія словы, якія даводзіцца чуць і чытаць, не верыць у асаблівую гістарычную місію Германіі, якая заклікана перабудаваць свет на новых, нямецкіх асновах. Гэта ўсё міфы. Як стаіць свет, людзі іх прыдумваюць. Міфамі запоўнены тысячы тамоў кніг, імі суцяшаюць з царкоўных амвонаў, заклікаюць з трыбун палітычныя правадыры. На самай справе ўсё да прымітыву проста — людзі хочуць есці, піць, пладзіцца, а каб мець звычайныя зямныя даброты, у звязку з асабістымі схільнасцямі, абставінамі жыцця выбіраюць сабе адпаведны міф.

Але насталі жорсткія, брутальныя часы, калі знікла апошняя магчымасць — выбраць па гусце салодзенькую казку — іх цяпер выдаюць зверху, аднолькавыя для ўсіх, і яны маюць сілу дзяржаўных законаў.

Бацька не хацеў, каб ён, Вілі, паступаў у эсэсаўцы. Але якая розніца? Так ці інакш, скончыць універсітэт яму не далі б, фюрару патрэбны не вучоныя шпакі, а салдаты, і скончылася б тым, што піхнулі б яго ў звычайную роту, паўгода муштравалі, прышылі яфрэйтарскія лычкі, і ляжаў бы ён цяпер дзе-небудзь у акопах пад Харкавам, страляючы ў рускіх бальшавікоў. А тут хоць не страляе. Можна ў самога д'ябла служыць на прыймальнай пасадзе, напрыклад, цырульнікам. Няўжо гэта горш за тое, што робіць бацька? Старому

болей як пяцьдзесят, аднак мабілізавалі, мусіў надзець прапахлы нафталінам мундзір, які вісеў у шафе без ужытку з першай сусветнай вайны. Выцягвае цяпер татуля ў армейскім шпіталі пад Адэсай асколкі з жыватоў і задніц слаўных ваяк фюрара.

Вілі ўстае, уключае прыёмнік, махаючы рукамі, прысядаючы, робіць размінку. Ён заўсёды выбірае пад жытло такія вось закіданыя, непрывабныя з выгляду хаціны, куды начальства залішне часта нос не тыркае.

Адзінота — лёс вольных духам. Кінакарціны Вілі паказвае акуратна, з бібліятэкі кніг ніхто не бярэ, газеты прыходзяць самі. У дадатак, звыш прамых абавязкаў, ён штотыдзень фатаграфуе герояў і піша гісторыю палка. Што болей трэба? Характар у Вілі памяркоўны, ён умее ладзіць з чорненькімі, з палаценькімі, і яго не чапаюць. Ён знайшоў свой ціхі востраў у суцэльным акіяне крыві і шаленства.

Пагаліўшыся, памыўшыся, Вілі ідзе да гаспадара, які жыве ў хляве, у суседстве з каровай. Гаспадар — калека, у першую вайну быў у нямецкім палоне, сёе-тое разумее па-нямецку, Вілі пытаецца ў гаспадара пра здароўе, дае пачак цыгарэт, забіраючы па праве сумленнага абмену збанок з малаком.

Малако Вілі любіць. Яго таварышы па зброі непамерна аб'ядаюцца мясам, а ён пры ўсіх абставінах шукае малака. Можа таму і не хварэе на расстройства страўніка, не ведае прыпадкаў шаленства, якія ў палку — не рэдкасць. Малако — бальзам, яно робіць здаровым дух і цела.

Сваіх аднапалчан Вілі лішне не папракае. Германія — сціснутая, галодная краіна. Большасць хлопчыкаў, што апранулі эсэсаўскія мундзіры,— з бедных сем'яў. Вось яны і хочуць з'есці, выпіць тое, чаго, жывучы на жабрацкіх пайках, не мелі раней.

Паказаўшы пернік, Гітлер павёў за сабой немцаў. Да самага таго дня, пакуль ён не захапіў уладу, у Германіі быў суцэльны кавардак. Мітынгі, дэманстрацыі, Рот фронт,— краіна ляцела ў прорву. Тое, што пасеялі камуністы, дэмакраты, няхай цяпер жнуць. У гэтай бальшавіцкай Расіі таксама. Яшчэ калі Вілі хадзіў у гімназію, у старэйшыя класы, ён на нейкі час паддаўся бацькавым прапаведзям. У Расіі ўлада ў руках рабочых, сялян, там будуюць новае, вольнае жыццё для працоўнага чалавека.

Якое тут вольнае жыццё, Вілі пабачыў. Драўляныя хаціны, бездараж, гразь. Як дзе-небудзь у Афрыцы. Вілі разумее, чаму эсэсаўскія хлопчыкі паляць рускія хаціны нават са здавальненнем. Не могуць такія пачварныя паселішчы псаваць краявід. Калі гэтая зямля астанецца за Германіяй, то зрэшты немцы пакажуць, як, якім манерам трэба будаваць сапраўды чалавечае жыллё. Другая справа, што міф, выдуманы Адольфам Гітлерам, таксама дае трэшчыну. Вайна з Расіяй цягнецца два гады, а канца не відаць.

Нягледзячы на згрызотлівыя думкі, Вілі налівае ў тэрмас, дзе яшчэ застаецца ўчарашняя кава малака, дастае з вядра — яно замяняе халадзільнік — загорнуты ў непрамакальную паперу кавалак масла, робіць бутэрброды, добра, апетытна снедае.

VI

З задуменным тварам, на якім блукае разгубленая ўсмешка, ідзе Вілі па мястэчку, перакідваючыся на хаду словамі прывітання са

знаёмымі, якія, як і ён, на аперацыю не паедуць, бо іх абавязкі патрабуюць пастаяннага знаходжання на месцы.

Разам са службамі тылу і штаба на месцы застаюцца айнзацткаманды, якія выконваюць ролю чысцільшчыкаў. Не ўсе вёскі, паселішчы будуць знішчаны. Частка ўцалее, асабліва тыя, што ўсутык прылягаюць да нямецкіх гарнізонаў. Нельга да канца сячы сук, на якім сядзіш. Слаўныя салдаты вермахта, гэтак, як часці СС, кормяцца не толькі тым, што атрымліваюць з вайсковых складаў, а мусяць рабіць нарыхтоўкі на месцы.

Вілі, шчыра кажучы, не высока ставіць віслапузых ахоўнікаў, прызваных з рэзерву, якія складаюць асноўную сілу тутэйшых гарнізонаў — усіх гэтых бухгалтараў, паштовых чыноўнікаў, гасцінічных парцье, на якіх вермахтаўскія мундзіры вісяць, як сядло на карове. Сядзяць, нібы клапы, зашыўшыся ў шчыліны, таму распладзілі лясных бандытаў. Яны, вядома, штодня пішуць доўгія, чуллівыя лісты сваім таўстазадым фраў, прадаюць тубыльцам іголкі, фарбу, каб дадаць да рацыёнаў лішні дзесятак яек, і чакаюць, як збавення, дня, калі змогуць вярнуцца ў мілы сэрцу фатэрлянд.

Зрэшты, і віслапузыя ахоўнікі і яны, эсэсаўцы — аднаго поля ягады.

Калі Вілі вучыўся ва ўніверсітэце, то чытаў розныя разумныя кнігі — нават рускіх Талстога, Дастаеўскага. Там было напісана пра сумленне, ад якога пакутуе чалавек, калі пазбаўляе жыцця падобнага да сябе самога. Несусветнае глупства! Настаўнікі чалавецтва або сарамліва закрывалі вочы на праўду, або свядома хлусілі. Ніякіх дакораў сумлення ніхто на вайне не адчувае. Вілі гэта можа пацвердзіць пад прысягай. Людзей штодня знішчаюць сотнямі, і гэта для большасці знаёмых Вілі — звычайная работа. Многія, у каго звярыны пачатак выступае выразней, выконваюць яе нават з асалодай.

Вілі схіляецца да думкі, што заўсёды так было. Хіба англічане, іспанцы, партугальцы, рынуўшыся пасля Калумба ў Амерыку, цацкаліся з індзейцамі? Адчувалі сябе вышэйшай цывілізацыяй і знішчалі ўсё, што ніжэй за іх. Так было ў Афрыцы, у Азіі, ды і ў самой Еўропе не лепей было. Крыжакі, прыкрываючыся імем бога, не былі хіба звычайнымі заваёўнікамі?

Ва ўсе вякі, эпохі быў разбой, моцны гнуў слабага, а пісьменнікі, якіх лічаць класікамі, навявалі чалавеку ружовыя сны. Таму Вілі іх не любіць і болей не чытае, хоць у бібліятэцы, якой ён распараджаецца, ёсць Гётэ, Шылер і астатнія геніі. Яны — манюкі, яны выдавалі ўласныя трызненні за праўду. Хлопчыкі з гітлерюгенда, якіх у дывізіі аж зашмат, наогул чыталі класікаў толькі па падручніках. Там усё, як трэба, класікі там толькі хваляць вялікую Германію.

На вуліцы рух, гул матораў, матацыклетная траскатня. Батальёны, роты, каманды выбіраюцца на аперацыю. За танкеткамі, бранявікамі цягнуцца абозы. Хоць дывізія матарызаваная, але абознікаў — тупых сялян, парабкаў — многа. Роты паляць паселішчы, ландскнехты забіраюць маёмасць. Грэюць, сволачы, на дармовым багацці рукі.

Вілі прыходзіць у штаб. Ён адчувае сябе вальней, калі канчаецца мітусня. Павітаўшыся з пісарамі, садзіцца за машынку. З гісторыяй палка ён безнадзейна адстаў. Валэндаецца з мінулагоднімі польскімі справамі. Але рукі не падымаюцца, калі думаеш адно, а пішаш другое.

У абед Вілі заскоквае ў пакой фельдпошты.

— Табе няма,— знаёмы шарфюрар збянтэжаны.— Толькі ведаеш што, Вілі? Тым почыркам, якім пісала твая дзеўка, прыйшоў ліст штурмбанфюрару. Ну, гэтаму нашаму папу...

Вілі дрыготкімі пальцамі выцягвае з нагруднай кішэні канверт.

— Гэты почырк?

— Гэты, Вілі. Клянуся ўсімі святымі. Толькі ліст я аддаў. Сам ведаеш...

Вілі халадзее. Ад Хільды можна ўсяго чакаць. Хоць ён язык, калі быў дома, лішне не развязваў. Свет ашалеў, і людзі шалеюць. Нават тыя, хто сваімі вачамі не бачыць паскудства. Чатыры гады назад, калі Вілі ішоў на вайну, Хільда была цыбатай гімназісткай. Цяпер — вопытная, прагная кабыла. Ён, вядома, спаў з ёю. Але, вярнуўшыся з урляўбу, лістоў не пісаў. Шлюхам пра пачуцці не пішуць. Іх будучыню нарачоная перакрэсліла сама.

А яна як з ланцуга сарвалася — ліст за лістом. Відаць, спадабаўся ёй у ложку. На ўсе пасланні Вілі адказаў коратка: «Лісты твае атрымаў».

Паабедаўшы, Вілі ідзе на кватэру, каб на адзіноце абдумаць становішча. У тополевым парку, які ўяўляецца раскошай для раскіданага драўлянага паселішча, ён сустракае кульгавага хлопца, які ўчора прыходзіў слухаць радыё. Хлопец хоча прашмыгнуць міма, але Вілі яго запыняе:

— Прыходзь вечарам. Не бойся. Я буду адзін, і мы паслухаем песні.

Навошта ён запрашае сарамяжага юнака, Вілі не ведае. Але яму заўсёды было цікава паразмаўляць з рускімі. Яны ўсё ж загадкавыя, як бы з зусім іншага свету.

У гэты час па дарожцы бяжыць Хельмут.

— Новага друга сабе знайшоў? — голас з'едлівы, насмешлівы.

— Не выскаляйся. Трэба ж мне ўдасканальваць рускую мову. Хлопец трохі разумее па-нямецку.

Прыйшоўшы ў хату, Вілі кладзецца на ложак. Нядобрае прадчуванне яшчэ ўладней агортвае душу. «Што магла тая сцерва напісаць?» —думае ён, не знаходзячы адказу. Штурмбанфюрара Ляйбеля, які займае ў палку пасаду палітычнага афіцэра, Вілі не любіць, ды і той не выказвае да Вілі лішняй прыхільнасці. Адзіны чалавек, з якім ён не можа шчыра гаварыць.

Вілі падхопліваецца, адзявае мундзір.

На лавачцы сядзіць гаспадар хаты, з ім некалькі жанчын. Селянін на калматым коніку вязе паўз двор воз зялёнай травы. З процілеглага двара, дзе размяшчаюцца абознікі, выскокваюць двое з закасанымі рукавамі. Вырываюць у селяніна лейцы, а той нават прыгінаецца, чакаючы, што яго будуць біць.

— Адставіць! — крычыць Вілі.— Тут не ваенная зона. Тут цывільнае насельніцтва.

Абознікі, рагочучы, бягуць назад у двор.

Тоўсты, з тоўстымі мокрымі губамі штурмбанфюрар Ляйбель выклікае Вілі да сябе, як толькі ён паяўляецца ў штабе. Сядзіць за сталом, у адной споднай сарочцы. У кароткіх, зарослых рудымі варсінкамі пальцах трымае канверт.

— Здзіўляюся, штурмфюрар Сташынскі. Нямецкія жанчыны не шкадуюць для нас нічога, а вам часу няма пісьмо напісаць. Нявеста хвалюецца за ваша жыццё, лічыць вас героем. Што я ёй адкажу? Трэба апраўдаць давер'е нявесты. Пойдзеце ў строй, збірайцеся. Дагоніце другі батальён.

Вілі казырае, стукае абцасамі. Тады штурмбанфюрар лагаднее.

— Падцёр бы я паперкай задніцу, Сташынскі. У асабістыя справы не ўмешваюся. Не толькі вас пасылаю — усіх, без каго штаб абыдзецца. Загад камандзіра. Штаты ў ротах запоўнены на дзве трэці, папаўнення няма. Дый карысна вам будзе праветрыцца. Лягчэй будзе пісаць тое, што пішаце.

На апошніх словах штурмбанфюрар Ляйбель зноў збіваецца на з'едлівы тон.

VII

Эсэсаўскі грузавік падкідвае на калдобінах пыльнай дарогі. Следам калываюцца яшчэ два. Матацыклетнага суправаджэння няма. Сонца хіліцца к захаду. Праехалі першую анямелую, бязлюдную вёску.

Тое, што падграбаюць тылавікоў, штабістаў, кідаючы іх у строй, не навіна для Вілі. Такое было. Праўда, ён у сілкі не трапляў, праносіла. Хельмута і цяпер не зацапалі. Казначэй, выходзіць, болей патрэбны, чым Вілі, культурнік-арганізатар і звышштатны летапісец палка.

На трох машынах — паўсотні пісараў, сувязістаў, каптэнармусаў, салдатаў аховы штаба. Павесіўшы цераз шыю аўтаматы, сядзяць прыціхлыя, пакорлівыя. Некаторыя, мабыць, першы раз у пераплёце.

У другім, больш прывабным на выгляд паселішчы расходжваюць эсэсаўцы з айнзацкаманды. Палення тут не прадбачыцца.

Мясцовасць, якую праязджаюць, нагадвае Вілі ваколіцы сталіцы райха. Такія ж кусты, пералескі, роўнядзь, толькі няма азёраў. Балоты тут сухія, на іх пракапаны канавы. Нізкага ляснога краю Вілі не любіць. Ён вырас у другім свеце — у ціхім, распластаным на пагорках гарадку ля падножжа Судэтаў. Добра было ў гарадку канчаць гімназію. На плошчы стаяў бронзавы кароль на ўздыбленым кані. Узнятай рукой, якая трымала меч, кароль некуды клікаў. Куды? Відаць, на вайну. Вілі тады гэтага не разумеў. Нават факельныя шэсці ноччу, якімі адзначаліся нацысцкія святы, здаваліся прывабнай рамантыкай.

Ён любіў сядзець на абымшэлым камені старой, гусіцкай крэпасці. Можа, яго продкі і ёсць гусіты? Але дзед, бацька былі немцы, глядзелі на свет па-нямецку.

З крэпасці адкрываўся вачам прыгожы краявід. Такія ж, як і іхні, белыя гарадкі, дагледжаныя квадрацікі ніў, зрэдку дымілі фабрычныя каміны. На поўдні, укрытыя лясамі, від躍неліся пакатыя схілы Судэцкіх гор. Нічога ў тых малюнках не прадвяшчала вайны.

Перад тым, як паступіць ва ўніверсітэт, ён цэлае лета блукаў з Хільдай па начных вуліцах гарадка. Яны ўзбіраліся на каменны цокаль помніка каралю і цалаваліся. Пра што тады гаварылі? Мабыць, пра глупства. Цяпер Хільда на яго скардзіцца. Хоча пры ўсіх акалічнасцях мець яго за мужа.

Праязджаюць яшчэ дзве вёскі. Машыны ледзь не топяцца ў сыпучым пяску. Дзіўныя гэтыя рускія. Хаціны ў вёсках старыя, пахілыя, а школы новыя. Гаспадарчыя будынкі, якія належалі калгасам, таксама лепей дагледжаныя. Няўжо рускія школьнікаў і кароў любілі болей, чым саміх сябе?

Мінуўшы бярозавы пералесак, машыны прыпыняюцца. Ого, тут пахне смаленым! Узбоч дарогі ляжыць, задраўшы колы, закураны

бранявік, далей уткнуліся радыятарамі ў канаву два грузавікі. Машыны, відаць, падарваліся на партызанскіх мінах. Вілі глядзіць на спахмурнелыя твары каптэнармусаў, і яму робіцца весела. Бандыты ў лясным кутку ўсё-такі ёсць, дзянькі настануць гарачыя. Па праўдзе кажучы, сапраўдных партызанаў Вілі не сустракаў. Бачыў звычайных людзей, апранутых у сялянскую цывільную вопратку, якіх эсэсаўцы называлі бандытамі.

Сяло, у якое прыязджаюць, вялікае і раскіданае. Другі батальён тут. Прыпёртыя да парканаў, стаяць матацыклы, грузавікі, з двара ў двор, галёкаючы, бегаюць салдаты. Вілі ведае, што гледзячы на ноч паселішча не спаляць. Наадварот, усё будзе зроблена дзеля таго, каб паказаць мірныя намеры, пераманіць з лесу хоць частку жыхароў.

Вілі прыняў пад крыло знаёмы ротэнфюрар Бланк, якога звышштатны летапісец не раз фатаграфаваў як героя. Бланк — хлапчына здаровы, рослы. Эсэсаўская зухаватасць у ім дзіўна спалучаецца з чуллівай сентыментальнасцю. Ротэнфюрар возіць з сабой аблезлую, лысаватую малпачку, даглядае, поіць малаком, як дзіцё. Калі Бланк за рулём, то Пітэр — так завуць малпачку — звычайна сядзіць на яго плячы, палохаючы сустрэчных.

Вілі напляваць на Бланка, на яго смярдзючага Пітэра, але ён рад, што прышвартаваўся ўдала. Магло быць горш. Маглі даць у падначаленне дзесятак пісараў, каптэнармусаў, піхнуўшы паліць хаты і хлявы. А так ён вольная птушка. Бланк, мабыць, адчувае сябе мецэнатам: як-ніяк, узяў пад абарону палкавога арганізатара культуры.

Павячэраўшы, Вілі ідзе спаць. Бланк заняў пад жыллё ахайную хату. Пухавікі, падушкі на месцы. На адным з пухавікоў Вілі і ўлёгся, зняўшы толькі мундзір і боты. Начныя прыгоды яго не цікавяць.

Ноччу ён прачынаецца. Пакой залівае месячнае святло. З двара даносіцца гучны рогат. Рыпаюць адны, другія дзверы, чуецца грукат падкаваных ботаў — і на парозе пакоя паўстаюць дзве голыя жаночыя постаці. Твараў разгледзець нельга, матавай белізной у святле месяца адлівае жаночае цела. Дзяўчаты ці жанчыны стаяць нерухома, ціснучыся адна да другой. З падаконніка гопае на падлогу Пітэр, і тады жанчыны, дзіка закрычаўшы, кідаюцца за дзверы. З суседняй бакоўкі выскаквае ў адных штанах Бланк, расчыняе акно, бэсціць каравульных.

Вілі, пакуль зноў засынае, качаецца з гадзіну. У тым, што зрабілі каравульныя, незвычайнага няма. Перш чым знішчыць затрыманых маладых жанчын, іх звычайна гвалцяць. Эсэсаўцы прысылалі «падарунак» камандзіру і яму, Вілі.

VIII

Вілі памыляўся, калі лічыў, што яму ўдалося заваяваць сярод эсэсаўцаў аўтаномнае становішча. Аб яго незвычайных паводзінах, сяды-тады кінутых слоўцах, якія сведчылі аб адмысловым, непадобным на той, якога трымаюцца астатнія, склад мыслення, відаць, дакладвалі куды трэба. Казначэй Хельмут нездарма не паехаў на аперацыю.

Вілі сам гэта разумее, як толькі прачынаецца. Тонам, які выключае ўсялякія пярэчанні, ротэнфюрар Бланк загадвае яму ўзначаліць каманду, вызначаную ахоўваць затрыманых жыхароў.

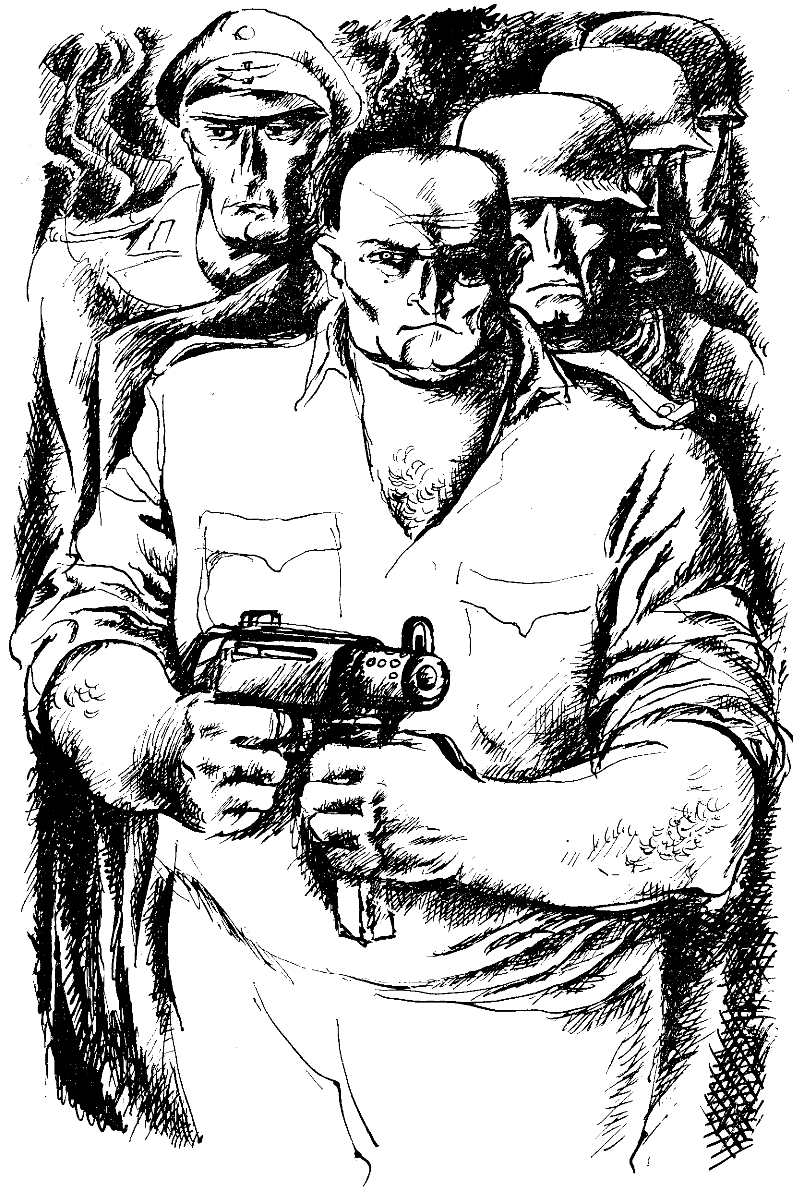

Паспешліва выпіўшы шклянку кавы, Вілі ідзе ў канец сяла, да схаванага ў зяляніне старых ліп напаўразбуранага памешчыцкага дома. Акцыя фактычна пачалася. У цэнтры паселішча, дзе вуліцы, не даходзячы адна да другой, скрыжоўваюцца, ляжыць пясчаная плошча, з левага боку яе — запушчаная царква, з правага — доўгі школьны будынак з пустымі праёмамі вокан.

Абознікі зганяюць на плошчу кароў, свіней, авечак. Мяркуючы па колькасці двароў, жыўнасці захоплена не шмат.

«Піляцічы»,— напісана на прыбітай да слупа фанерцы.

На адным з панадворкаў трое эсэсаўцаў катуюць старога. Прывязалі тэлефонным кабелем да шула. Дзед — вопратка даматканая, акрываўленая — проста вісіць на дроце. Але ўдары бізуноў, якія ліхаманкава на яго сыплюцца, зносіць маўкліва. Крычаць эсэсаўцы. Дапытваюцца наконт партызанаў.

«Як Ісуса Хрыста распялі,— думае Вілі.— Рускія ідэалісты. Вераць у міфы. З крывых хат захацелі ў рай. Таму і рэвалюцыю зрабілі. Думалі — калі знішчаць памешчыкаў, нябесная манна пасыплецца. Людзі Захаду на гэта ніколі не адважацца».

Вілі не раз бачыў такія катаванні. Многія рускія, нават маладыя, у каго наперадзе жыццё, з неверагоднай зацятасцю прымаюць пакуты. Ад гэтага страшна...

Калі Вілі падыходзіць да колішняга памешчыцкага дома, у якім новымі дошкамі забіты вокны і дзверы, эсэсаўцы сустракаюць яго рогатам.

— Як спалася, штурмфюрар? Ці не бачылі начных зданяў? Дарэмна не паверылі ў сон — здані прывабныя. Курт, пацвердзі.

— Заткніся, жывёліна!

— Штурмфюрар, мабыць, не ведае, што начаваў у доме партызанскага атамана. А раней там жыў бургамістр. Яго жонка ўцякла з бандытамі.

— Тут усе бандыты. Асінае гняздо. Улады няма з восені.

Эсэсаўцы стаяць купкамі, перамаўляюцца, кураць. На дом, у які загнаны жыхары, не зважаюць.

Між тым да будынка падводзяць босых жанчын у старых, брудных вопратках. Іх ловяць на агародах, якія мяжуюць з кустамі. Відаць, не цярпіцца небаракам хоць адным вокам зірнуць на родныя гнёзды. Жанчыны заўсёды цікаўныя. Дорага яны сёння за сваю цікаўнасць заплацяць.

Цыганаваты эльзасец падносіць Вілі біклажку, і ён робіць некалькі глыткоў. Трунак моцны, аж дух зацінае. Мае аднак непрыемны пах.

— Мясцовы шнапс,— выскаляючыся, тлумачыць шарфюрар.— Знайшлі цэлую бочку. Рускія, мабыць, рацэпт пітва ў самога д'ябла пазычылі.

Вядуць новы гурт жанок, дзяцей, разам з імі акрываўленага старога, якога эсэсаўцы катавалі. Што ж, усё зразумела. Слядоў пасля сябе дывізія «Варшава» не пакіне. Ніякіх магіл! Трупы стануць попелам і дымам.

Дзень сонечны. Ад выпітага шнапсу кружыцца галава. Вілі, адышоўшыся, азірае ваколіцы сяла. Яны даволі прывабныя. Зялёная раўніна, акаймаваная з паўночнага боку падковай сіняватага лесу. Калі закрыць вочы, то такі краявід можна ўявіць у любой краіне, дзе Вілі за вайну пабываў, нават у самой Германіі. Розніца ў тым, што інакшыя паселішчы. Але ў славян яны, бадай, аднакія. Дрэва і дрэва. Цагляных будынкаў мала.

З левага боку на даляглядзе падымаюцца шызыя дымы. Аперацыя разгортваецца. Яна працягнецца, сама мала, месяц, і дыму за гэты час Вілі наглытаецца ўдосталь. Праклятая вайна!..

Да будынка пад'язджае грузавік. З яго скідваюць каністры з бензінам. Запёртыя ў будынку нейкім чынам бачаць каністры, усчынаюць крык і лямант.

Енк ахвяр нервуе эсэсаўцаў, таму яны спяшаюцца. Вілі зусім не камандуе — сваю справу салдаты ведаюць лепей, чым ён. Подбегам, навыперадкі, яны абліваюць бензінам сцены, вуглы, стараючыся заняць як мага большую плошчу. Дом успыхвае, як агромністы касцёр. Полымя ахоплівае будынак адразу, перакідаецца на дах. Трашчаць, самі па сабе адрываючыся, носячыся ў паветры, палаючыя кавалкі струхнелага дрэва. Стаяць блізка ад пекла нават небяспечна.

Лямант у ахопленым агнём будынку проста невыносны, ён пераходзіць у суцэльнае, дзікае выццё. Слухаць яго немагчыма, гэта вышэй чалавечых сіл. Ад такой музыкі можна звар'яцець. Салдаты, каб заглушыць чалавечы крык, безупынна трашчаць з аўтаматаў. Вілі таксама страляе.

Праз паўгадзіны ўсё скончана. З двух бакоў займаецца агнём сяло. Сонца не відаць, неба не відаць. Навакол толькі агонь і дым. Відовішча вялікаснае, казачнае. Вілі адчувае, як спадыспаду душы ўздымаецца штосьці дзікае, звярынае. Цяпер зусім не страшна калоць, рэзаць, біць, нішчыць жывое. Відаць, так адчувалі сябе старажытныя германцы.

IX

Калі з прыдарожных кустоў зусім нечакана для ўзвода пачынаюць секчы кулямётныя чэргі, Вілі адчувае адчайны страх. Ён падае на зямлю, як падаюць усе, хто ідзе ў суседнюю вёску, што зелянее наперадзе прысадамі. «Засада!» — мільгае ва ўзбуджанай галаве Вілі.

Недарэчнае становішча, пастка. Паўгадзіны назад па прасёлку прамчалі матацыклісты, праехаў бронетранспарцёр. Бандыты іх не зачапілі.

Стрэлы між тым нарастаюць. На дарозе грымяць выбухі. Бандыты закідваюць узвод гранатамі.

Вілі, ціснучыся да зямлі, спаўзае ў канаву, у ліпкую балотную гразь. Яго абсыпае камякамі чорнай зямлі.

Бандыты не даюць падняць галавы. Вілі і страляць няма чым. Аўтамат разам з фотаапаратам згубіў. Але чаму другія маўчаць? Трыццаць чалавек было ва ўзводзе. Націск нечаканы, шалёны. Няўжо ўсе забіты?

За два крокі раздаецца чужая, узбуджаная гаворка. Нехта пераскоквае канаву. Рэжа слых адчайны крык і ўслед за ім стрэл. Яшчэ некалькі крыкаў і стрэлаў. «Божа,— моліцца Вілі,— выратуй мяне! Ты бачыш: чужой смерці я не хацеў. Ніколі не страляў. За сённяшняе даруй — прымусілі. Будзь справядлівы, божа!..»

Вілі ляжыць ніцма. Прыкідваецца мёртвым. Як збавенне, чуе некалькі аўтаматных чэргаў. Страляюць з-за канавы, з балота. Але зноў бухаюць стрэлы, ірвуць зямлю гранаты — і праз некалькі імгненняў усё сціхае.

Вілі пераварочваецца, расплюшчвае вочы. Над ім ціхае сіняе неба. Плывуць лёгкія белыя аблачынкі. У тую ж хвіліну Вілі нямее ад жаху. Па канаве, падкідваючы зад, імчыць штосьці бруднае, агіднае.

Вось яно дасягае Вілі, узбіраецца на грудзі, вішчыць, лашчыцца. «Мая смерць прыйшла»,— думае Вілі, бачачы на сабе запэцканага ў гразь Пітэра, а над сабой, па абодвы бакі канавы, хмурыя постаці. Партызаны ў лазовых лапцях, у звычайных сялянскіх вопратках. Трымаючы наперавес вінтоўкі, яны маўкліва глядзяць на Вілі.

— Вылазь, фашыст! — гаворыць адзін з іх, бялявы, без шапкі, бадай, адных з Вілі гадоў.

Вілі выбіраецца з канавы. Ён цяпер зусім спакойны і, разумеючы, што настала апошняя хвіліна яго жыцця, адчувае няёмкасць за тое, што брудны, запэцканы ў гразь, зусім не падобны да салдата.

— Быў там? — хлопец паказвае рукой на сяло, ад якога яшчэ падымаюцца слупы шызага дыму.

Вілі ківае галавой.

Грыміць стрэл, і ў апошні свой міг бачыць Вілі зялёную раўніну, акаймаваную сіняватым лесам — мясцовасць, якую можна ўбачыць усюды, нават у самой Германіі.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

I

Дзень трывожны: дымы вакол мястэчка відаць з розных бакоў. Старшы ляснічы Лагута па размяшчэнні дымоў амаль зрокава бачыць вёскі, якія гараць. З паўночнага боку — Мохава, Піляцічы, Пажыць, Літвінава, з заходняга — суседні з мястэчкам лясны хутар Лубы і Няхамава Слабада, з поўдня — Кабылкавічы, Буднае.

Настрой у Лагуты адчайны. Стары дурань, жыццё пражыў, а розуму не набраўся. Заняць цяперашнюю пасаду прымусілі абставіны. Але навошта ён нюхаўся з немцамі, наладжваў выпіўкі, пагулянкі? Людзі бачылі яго хаўрус, вочы ім не завяжаш. Цяпер ён прапаў...

Праклятае жыццё, думае Лагута. Круціць, верціць чалавекам, як у віры, і куды яно ляціць, не разгадаеш.

Ён паставіў не на тую кабылку. Ніякія немцы не гаспадары, бо хто, калі мае хоць трохі розуму, будзе так бязлітасна паліць, нішчыць дабро, якое нажывалася вякамі? Нават унукі, праўнукі тых, хто сёння гарыць у агні, не даруюць фашыстам. Яны тут не астануцца, бо паднялі руку не на партызанаў, якія ўзрываюць рэйкі, цягнікі, а на народ. Бальшавікі таксама высылалі на Салаўкі кулакоў, арыштоўвалі ў трыццаць сёмым, магчыма, нявінных людзей, але за народ трымаліся. Навошта закрываць вочы: усюды адчынялі школы, бальніцы, давалі дапамогу старым, мнагадзетным.

Лубан і астатнія нездарма ў лес уцяклі, кінуўшы на згубу сем'і: сёе-тое памятаюць.

У Лагуты ўспыхвае лютая сварка з жонкай. Навокал пажары, трывога, а яна развесіла ў садзе гамак, распранулася ледзь не дагала, гойдаецца, сцерва, і яшчэ цыгарэткай пыхкае.

— Аглабліна! — раве раз'юшаны Лагута.— Знайшла час спаганяць панства! Каму свае маслы выставіла? Не бачыш, што робіцца?..

Збянтэжаная жонка мігам вывальваецца з гамака, паспешліва апранаецца.

— Чаго раскрычаўся? Цябе ж не чапаюць.

— Зачэпяць. Не гэтыя, дык другія. Твая заслуга тожа ёсць. Усё мала табе. Увесь свет гатова падгрэбці. Нашто было столькі сеяць? Бяседы табе трэба былі, пагулянкі? Пачакай, вылезе бокам!..

— Хіба цябе звальняюць?

— Дурніца! Дылда праклятая! Няўжо нічога не бачыш? Каб з заўтрашняга дня служанак у доме духу не было. Дзеці цябе абсыпалі, супу на дзве душы не зварыш?

Лагута разумее, што крычыць дарэмна — найболей вінаваты сам. Жонку, каб меў розум, можна было даўно прыструніць.

У Крамеравым доме сыходзяцца самыя блізкія людзі — старшы ляснічы Лагута, мясцовы ляснічы Багавік, млынар Забела. Зменшылася кола бургамістравых сяброў, павузела. З таго часу, як драпануў у лес Лубан і астатнія, многія з мясцовых начальнікаў, якія раней набіваліся на дружбу, пазашываліся ў норы. Па службе ў кабінет прыходзяць, марочаць галаву гадзінамі, але шчырасці ў іх гаворцы бургамістр не чуе. Ён зусім не здзівіцца, калі ўслед за Лубанам пабягуць прасіць літасці ў партызанаў некаторыя іншыя.

Унутраная незадаволенасць сабой, усім навакольным — такім жыццём жыве Аўгуст Эрнэставіч хутка два гады — дасягнула асаблівай вастрыні.

Аўгуст Эрнэставіч разумее, што чалавек у віры вайны сабе не гаспадар, яго кідае, носіць, як сухое лісце на ветры. Нават у яго, бургамістра, няма фактычна ніякай улады. Ён хацеў, каб людзі жылі мірна, ціха, а льюцца рэкі крыві, стараўся, каб не было галодных, разутых, раздзетых, а раён паляць, вынішчаюць нашчэнт. Яго сябры-прыяцелі па няшчасці, што сабраліся цяпер у яго доме, усяго не ведаюць, ён ведае болей. У раёне было шэсцьдзесят вёсак, сёл — добра, калі астанецца хоць некалькі. За леташні і сёлетні год спалена, расстраляна сама мала пяць тысяч — чацвёртая частка ўсяго насельніцтва. У адных Кабылкавічах — сяле, за якое ён не баяўся, бо ляжыць пры шашы, немцы там штодня бываюць — згарэла ўчора болей за тысячу... Хто, калі такое даруе? Пройдзе дваццаць, трыццаць гадоў, пакуль паднімуць спаленыя сёлы, а мёртвых ніхто не падыме. Прозвішча яго, Крамера, будзе вісець над тутэйшым людам, нават над тымі, хто народзіцца пазней, як праклянцце, ім будуць палохаць дзяцей. А хіба ён вінаваты? Хіба не крычаў, дзе можна, што ў такой страшнай вайне нельга гуляць з агнём? Немцы, мабыць, проста прыклёпу шукаюць, хочуць знішчыць народ.

Немцы прайграюць вайну. Цяпер ён, Крамер, у іх перамогу не верыць. Дый які свет пабудуюць яны, калі нават удасца адолець рускіх? Яны хваляцца, што Расія адстала ад Германіі на сто гадоў, прыводзяць, як прыклад, тутэйшую бездараж, драўляныя хаты, неахайную вопратку. Ён асабіста лічыць, што Германія адстала ў чымсьці другім, больш важным, чым дарогі і хаты. Паліць дзяцей, жанчын, старых рускія ні пры якіх умовах — нават, калі б ляцела ў прорву іх дзяржава — не будуць. Ён можа сказаць гэта пэўна. Каменная, забудаваная заводамі, гарадамі Германія страціла павагу да чалавека. Але калі немцы будуць адступаць, ён паедзе з імі. Інакшага выбару ў яго няма. Ён — немец, над ім, як над усімі немцамі, вісіць праклянцце...

Тыя, што сабраліся ў Крамеравым доме, ніколі не забудуць позірку, якім абводзіць іх у гэты страшны дзень гаспадар. Гэта вочы чалавека, які развітваецца з жыццём. Крамераў твар палагаднеў, на ім як бы ляжыць адзнака спакою, усёдаравання, разумення ўсяго, што дзеецца ў шалёным, ахопленым вайной свеце. Запалыя ад бяссонніцы вочы выпраменьваюць дабрату, спагаду, і ў той жа час свеціцца ў іх невымерны сум.

Бургамістр дастае з шафы графін з настойкай, прыносіць шклянкі, відэльцы, талерку з дробна нарэзанымі кавалачкамі сухой каўбасы.

— Вып'ем, панове. Можа, не так многа часу нам засталося, каб збірацца.— Крамер налівае кожнаму па палавіне шклянкі, п'е сам, абцірае тыльным бокам далоні губы.— Даруйце мне, калі што не так. Карабель, якім без маёй волі паставілі мяне кіраваць, ідзе на дно. Цяпер ніякі я не капітан...

Узрушаныя незвычайнасцю моманту і самога тону бургамістравай гаворкі, прысутныя стоена маўчаць.

— Раёна няма,— працягвае бургамістр.— Няма болей вёсак, лясніцтваў, млыноў, валасцей, школ. Няма кім кіраваць. Аднаўляць тут усё будзем не мы, а другія людзі. Нас яны абвінавацяць.

Панылае маўчанне парушае Забела:

— Як так можна, Аўгуст Эрнэставіч? Хіба народ не разумее дабра? Улада мяняецца, а людзі застаюцца. Хай таму язык адваліцца, хто скажа пра вас дрэннае слова.

— Пачакайце, Панас Дзянісавіч. Дайце скончыць мне. Калі пойдуць адсюль немцы, улада будзе слухаць не нас з вамі, а партызан. Яны, калі хочаце ведаць, заслужылі, каб іх слухалі. Раней я іх не разумеў, а цяпер разумею. Партызаны ненавідзяць немцаў і не могуць сваёй нянавісці стрымаць. Як раззлаваны да шаленства чалавек не можа не ўдарыць другога чалавека. Вот і ўся мудрасць. Раней я так думаў: тут мірнае насельніцтва, фронт далёка, калі партызаны такія смелыя, няхай прабіраюцца на фронт. Але так не можа быць. Нікуды партызаны ад вёсак сваіх, сем'яў не пойдуць. Цяпер раён спалілі, вынішчылі, але ўсё адно яны будуць дзейнічаць.

Ляснічыя Лагута, Багавік разгублены. Нібыта сам бургамістр іх у лес заклікае. Столькі крычаў, пагражаў партызанам карамі, а цяпер — задні ход. Трохі апамятаўшыся, Лагута пытаецца:

— Што, Аўгуст Эрнэставіч, і нам зрабіць, як Лубану?

— Што вы, Пятро Пятровіч? Я не пра тое. Сам у партызана не перахрышчуся і вам не раю. Я пра вайну. Яна не можа быць на свеце заўсёды. У вайну людзі шалеюць, перастаюць быць людзьмі. Вы крывёй рукі не запэцкалі, вас бальшавікі, можа, не абвінавацяць. А мая песня спета. Мне палення, знішчэння не даруюць, бо бургамістр у адказе за ўсё. Я толькі аб адным прашу: калі будуць пра мяне пытаць, скажыце, што Крамер хацеў, каб і ў вайну людзі заставаліся людзьмі. Памыляўся, думаў, рабіў не так, як трэба, але сумленнем не крывіў. Людзі ап'янёныя вайной, сваімі крыўдамі, нягодамі і не хутка гэта зразумеюць. Але калі-небудзь дойдуць. Не можа быць, каб вінавацілі чалавека за тое, што сярод суцэльнага бруду, крыві, свінства хацеў заставацца чалавекам і чым мог, памагаў другім.

Няскладная, доўгая постаць Крамера, яго апушчаныя плечы, змізарнелы твар тым не меней дыхаюць нейкай унутранай сілай, гатоўнасцю перанесці самае горшае, і адчуўшы гэта, прысутныя самі спакайнеюць душой.

Што павінна быць, тое будзе, ад яго не ўцячэш...

II

Аўгуст Эрнэставіч цяпер не баіцца бяссонніцы. Ноч — якраз тая жаданая пара, калі ён застаецца сам-насам і як бы яшчэ раз, ацэньваючы кожную дробязь, вандруе па пройдзеных дарогах.

Заліты сонцам дзень. Ён з бацькам выбіраецца касіць. Хоць бацька механік (на заводзіку, дзе працуе, адліваюць тратуарныя пліты, печкі-самагрэйкі, скавародкі), але карову трымае. Іх дамок у прадмесці, сюды са станцыі даносяцца гудкі паравозаў, але найболей чуваць, як кудахчуць куры, рохкаюць свінні, як вечарам і раніцай мычаць каровы.

На самы гарачы летні месяц бацька бярэ водпуск. Лес — недалёка. Але дарога да яго — якія-небудзь тры вярсты — нялёгкая для Аўгуста. Яго, шаснаццацігадовага хлопца, калі толькі ідзе да лесу, ахоплівае незвычайная млявасць. Страшэнна прывабнымі здаюцца прыдарожныя кусты, мяккая зялёная трава, цянёк. Кінуцца б на дол, заплюшчыць вочы, хоць хвілінку паляжаць.

Бацька разумее сына, але нават кароткага спачыну не дае.

— Ніколі не патурай першаму жаданню,— павучае ён.— Паляжыш хвіліну, а прападзе дзень. Сіла вернецца ў рабоце.

Бацька праўду гаворыць. Цяжкія толькі першыя пракосы. Потым цела наліваецца пругкай дужасцю, млявасць знікае, можна махаць і махаць касой бясконца. У сто разоў прыемней адпачынак пасля напружанага дня, калі гудуць ад стомы рукі, ногі, але такая светлая і ясная галава.

У кірмашовыя дні на базарнай плошчы, як грыбы, вырастаюць балаганы. Фокуснікі ў высокіх каўпаках, пярэстых вопратках, з размаляванымі тварамі глытаюць агонь, ядуць шкло, выцягваючы пасля з рота доўгія рознакаляровыя стужкі. Марская свінка, падобная на вялікую белую мыш, раздае білецікі на шчасце — кінь толькі ў бляшанку, якую трымае гаспадар, пятак. Распатланая, босая цыганка па картах ці па руцэ ўгадвае будучы лёс — не пашкадуй пятачка. За пятак можна тры разы стрэліць у размаляванага чырвона-чорнага турка, які ліхаманкава круціцца па крузе, і калі пападзеш, выйгрыш у дзесяць разоў больш, чым трата.

— Глупства,— гаворыць бацька.— Не вер шарлатанам. Калі яны такія разумныя, няхай угадаюць, дзе закопаны скарб, адкапаюць і купяць сабе новыя штаны...

У бацькі ёсць брат, ён хоча набыць новы дамок. І ў старым можна жыць, але гаспадар новага пераязджае ў іншае месца, таму вельмі танна прадае. У бацькі на чорны дзень сёе-тое прыхавана. Брат просіць грошай...

— Пазычым? — нерашуча пытаецца маці.

Бацька пярэчыць:

— Не пасвары мяне з братам. Ён зарабляе на адно пражыццё, пазыкі не верне. Давай проста дадзім яму...

Кожнага чалавека можна зразумець, паставіўшы сябе на яго месца. Чаму ён доўга не разумеў партызанаў і тых, хто нават у мястэчку шкодзіць немцам? Таму што сам немец. Нейкай шрубачкі ў душы нестае. У мясцовых людзях жыве пачуццё радзімы. Яно магутнае, усеўладнае, калі здольна павесці на велізарныя ахвяры. Які высокі, нязломны дух у народа! Партызаны ірвуць рэйкі, скідаюць пад адхон цягнікі, забіваюць немцаў, але ж яны кідаюць выклік самому д'яблу. Помсцячы, немцы наносяць раны ў сто разоў цяжэйшыя. Спустошаная зямля, тысячы загубленых жыццяў... Які другі народ здольны на такую ахвяру? Хто другі адважыцца заплаціць такі высокі працэнт?..

У развагах аб усім, што датычыць цяперашняга становішча, Аўгуст Эрнэставіч пераносіцца думкамі ў першы год вайны, калі яму зусім лёгка ўдалося развеяць пакінуты партызанскі атрад. Тых першых партызанаў падбіралі па спісах, па анкетах, пачуццё помсты ў іх душы не наспела. Дый па анкеце ніколі нельга распазнаць чалавека.

З тутэйшым сялянствам немцы павялі сябе брыдка, і гэтым сабе толькі нашкодзілі. Колькі ён, Крамер, даказваў тупагаловым аграномам, што пастаўкі трэба зменшыць, што вёска знясілена і лёгка можа ўспыхнуць нездавальненне! Калі селянін здаваў раней нарыхтоўкі, дык хоць ведаў, што там, у другім месцы, будуюцца гарады, заводы, вучацца яго дзеці, якія пражывуць лягчэй і лепей, чым ён. А цяпер што? Нават пачатковыя школы баяліся разумнікі адчыняць. Піхалі дзяўчат, хлопцаў, якія паканчалі дзесяцігодкі, у Германію, да баўэраў. Адчынілі дзверы ў жыццё! Дурнота, суцэльная дурнота!..

Аўгуст Эрнэставіч нібы зрокава бачыць вёскі, сёлы, ад якіх не засталося ні звання. За час службы ў леспрамгасе аб'ездзіў іх, начаваў, частаваўся, меў з людзьмі шчырую гаворку. Харошы ў тых вёсках жыў народ. Машына па бездаражы буксуе, па самы дыфер залазіць у гразь — хоць ноччу каму пастукай у акно — выйдзе, паможа. Як тыя людзі, калі хто астаўся жывы, успамінаюць яго, леспрамгасаўскага прыёмшчыка?..

Калі зусім няма сну, Аўгуст Эрнэставіч выбіраецца на двор, прымошчваецца на лавачцы. Падоўгу сядзіць, думае. Раз-пораз то ў мястэчку, то на чыгунцы страляюць, пускаюць у неба ракеты. На зямлі неспакойна, бруд, кроў, а неба ціхае, вечнае. Блішчаць на ім вялікія і малыя зоркі, і праз увесь цёмна-сіні купал пралягае срабрыстая дарога. Млечны Шлях... Аўгуст Эрнэставіч ведае, што кожная зорка — цэлае сонца, а вакол яго кружаць патухлыя, меншыя сонцы, падобныя на Зямлю. Такое вялікае, агромністае неба, і так цесна, няўтульна людзям на малой Зямлі...

III

Чатыры дні з мястэчка відаць, як над навакольнымі лясамі ўздымаюцца дымы. Неба чыстае, светлае, і дымы здалёк нагадваюць воблакі. Толькі стаяць гэтыя воблакі нерухома, узнікаючы ў новых і новых месцах.

У мястэчка, а найбольш у дзяржаўны маёнтак Росіцу — так называюць цяпер саўгас — эсэсаўцы-абознікі прыганяюць гурты кароў, чароды свіней. Пра насельніцтва не чуваць. Дарогі закрыты, і нават паліцэйскія не паказваюць з мястэчка носа.

З адной толькі вёскі — яна называецца Лес і размешчана ў суседнім раёне, па правы бок ад чыгункі-аднапуткі на Хвойнае—прыгналі на станцыю запыленых, змардаваных вяскоўцаў. Тут яны сем'ямі — мужчыны, жанчыны, старыя, дзеці. Выгнаннікаў з чайнікамі, клумкамі грузяць у эшалон.

У апусцелым доме Мікалая Мікалаевіча жыве піляцілкі бургамістр Спаткай. Відаць, ён нідзе не працуе, бо цэлы дзень снуўдаецца з кута ў кут па двары. Ёсць у бургамістра сын (служыць у паліцыі), такі ж высокі, трохі прыгорблены. Малады Спаткай нядаўна ажаніўся, прывёўшы ў дом чарнявую, даволі прыгожую дзяўчыну. Відаць, маладая жонка лічыць, што за мужам-паліцаем яна як за каменнай сцяной. Бо чым другім вытлумачыць, што яна просіць эсэсаўца пакатаць яе на матацыкле. Той згаджаецца, выскаляецца, падміргвае сябрам. Цуг матацыклістаў — іх больш дзесяці — з вуліцы імчыць на ваколіцу. Дамоў бургамістрава нявестка прыпаўзае на карачках...

Міця па-ранейшаму жыве ў суседкі. Маці прыносіць есці, пра кватарантаў кепскага не гаворыць. Яна як бы нават задаволена, што яе пастаяльцы паліць вёсак не паехалі.

Наступнай раніцай маці прыбягае са спалатнелым тварам. Расказвае, а сама дрыжыць:

— Яны баб пабілі. Прывезлі ўчора вечарам з Кавенек. Поўны кузаў. Бабы ў шэрых світах, хустках-канаплянках. Яшчэ адзеліся, бедныя, думалі — іх проста забралі. Ноччу эсэсаўцы ўсталі, пабралі ружжы. Уранні прыносяць бярэмя світ...

Міця ведае — тых, каго прывозяць з вёсак, расстрэльваюць ля малаварні. Стаіць паблізу могілак несамавітая, з забітымі вокнамі будыніна, якую ахоўваюць паліцэйскія. Для вяскоўцаў нават каталажкі шкадуюць — піхаюць туды. Расстрэльваюць эсэсаўцы ноччу, трупы кідаюць у катлаван.

На світанні Мар'я будзіць Міцю.

— Таго немца, што даваў радзіва слухаць, забітага прывезлі. На двары пераадзелі, у труну паклалі. Мундзір новы дасталі з чамадана. Той, што на ім, увесь у гразі. Цяпер у Арцёмавай хаце нікога няма. Мабыць, хаваць паехалі, каб яны ездзілі жыватамі.

Перабегчы бульбоўнік, якім аддзяляецца Мар'ін і братаў двор — адна хвіліна. У хаце сапраўды рэзрух — усё раскідана, разбэрсана. Пры ложку, на якім спаў немец, стаіць табурэтка, на ёй — стус газет, часопісаў, пад імі штосьці накшталт планшэткі, толькі без раменьчыка. Планшэтку Міця піхае запазуху, бярэ два часопісы. Няўжо тыя, што засталіся жывыя, будуць падлічваць рэчы нябожчыка?..

IV

Дамачоўцы спасавалі. Пасля нечакана ўдалай засады, якую правёў адзін іхні і Бацькавіцкі атрад, знішчыўшы эсэсаўскі ўзвод. Можна было спадзявацца на лепшае. Была магчымасць, зачапіўшыся за рог лесу каля Разводаў, затрымаць эсэсаўцаў да ночы.

Але паўтарылася тое, што было пад Альховам: не хапіла вытрымкі. Убачыўшы, што на Лужынецкім шляху танкеткі, бронетранспарцёры, ланцугі эсэсаўцаў, войска Вакуленкі, пачуўшы свіст, выбухі мінаў, кінулася ў гушчар. Сёй-той па разу стрэліў, большасць нават стрэліць не паспела — ляцела на злом галавы. Дарэмна насіўся на гнядым, узмыленым кані Вакуленка, трымаючы ў выцягнутай руцэ наган, крычаў, пагражаў — ніхто яго не слухаў.

Але паспешлівы адыход дамачоўскіх атрадаў меў і станоўчы ўплыў на вынік бою, які вечарам таго ж дня распачаўся каля Лужынца. Эсэсаўскі полк, разгарнуўшы ў Разводах баявыя парадкі і бачачы ўцёкі партызанаў, страціў пільнасць, асцярожнасць. Выслаўшы дазоры, ён у далейшым рухаўся па Лужынецкім шляху звычайнай калонай.

Гамяльчане і гарбылёўцы абарону пад Лужынцом арганізавалі ўдала.

Перад сялом лес як бы расступаецца, утвараючы разлеглы прасцяг. Сярэдзіну поля ўзбоч шляху партызаны пакінулі эсэсаўцам. Свае роты атрады размясцілі звілістым паўкругам па краях. На прыдатных узгорках Бондар пасадзіў кулямётчыкаў, для знішчэння бронетранспарцёраў, танкетак выдзеліў рухомыя групы са звязкамі гранат, толавымі зарадамі.

Першымі прамчаліся матацыклісты-дазорныя. Партызаны ні адзіным стрэлам не азваліся. Сонца хіліцца к захаду. Цішыня. Нібы вымерла поле, парослае высокім жытам.

Калі эсэсаўская калона дасягнула сярэдзіны поля, па ёй з трох бакоў ударылі кулямёты. Густымі, бязладнымі вінтовачнымі залпамі забухалі замаскаваныя партызанскія ланцугі.

Эсэсаўцы сталі разбягацца па жыце. Праз некалькі хвілін яны абрынулі на партызанаў шквал агню. У адзін суцэльны гул злілася аўтаматная траскатня, трэск, лопанне мін, бумканне буйнакаліберных кулямётаў. Але эсэсаўскі агонь непрыцэльны, шкоды партызанам не прыносіць.

Тым часам пачынае цямнець. Эсэсаўцы заляглі. Адна з танкетак — яны нібы краты стаіліся ў жыце — раптам ахуталася чорным дымам. Лубан пастараўся — падсунуў фугас. Дзве другія даюць задні ход. Можа, эсэсаўцы думаюць, што ў партызанаў ёсць артылерыя? Няхай думаюць.

Кулямётнымі чэргамі падпалены дзве крайнія хаты ў Лужынцы. Відовішча злавеснае: цёмны лес, цёмнае поле і асветленая полымем пустая вуліца...

Эсэсаўцы адступілі. Апоўначы падышоў з атрадамі Вакуленка. Пад полагам цемені кіпіць ліхаманкавая работа. Падпілаваныя, падсечаныя, кладуцца на шлях высозныя сосны. Міны ставяцца дзе толькі можна. Мінёры закопваюць толавыя пакункі нават на жыце.

Новы бой пачынаецца а другой палавіне дня. Сабраўшы ў кулак усё, што ёсць у наваколлі, эсэсаўцы накідваюцца з большымі сіламі. Зноў да ночы грыміць бой...

План удаўся. Эсэсаўцы на прыманку клюнулі.

Ноччу, пабраўшы забітых, параненых, партызаны адыходзяць.

За Лужынцом да самай Бярэзіны — суцэльныя лясы. Паселішчаў мала. Цэлы тыдзень ідзе валтузня. Партызаны наскокваюць ноччу, абстрэльваюць дазоры, нападаюць на абозы. Уцягнуўшыся ў дарэмную пагоню за партызанамі, эсэсаўскі полк траціць час. А палавіна Літвінаўшчыны — калыска мясцовай партызаншчыны — цэлая.

Аднак саўгасны пасёлак Літвінава, Пажыць, Зялёную Буду, як і шэраг іншых вёсак, эсэсаўцы паспелі спаліць...

V

Прыдарожныя сосны нібы хаваюць пад задумлівымі шатамі ўспамін аб крывавых былях.

Вынішчаны край. Гаротная зямля. Хто яе не таптаў, не руйнаваў гарады, вёскі, пракладваючы па зялёнай раўніне заваёўніцкія шляхі...

Нерухомыя дымы перамяшчаюцца за Прыпяць. На Літвінаўшчыне — спакойна. У Мохаўскім, Разводаўскім, Лужынецкім, Зялёнабудаўскім сельсаветах — ніводнае цэлае хаты.

Там, дзе былі Піляцічы, журботна пазіраюць у летняе неба закураныя коміны, калодзежныя жураўлі. Лісце на дрэвах скурчанае, чорнае.

На папялішчах корпаюцца вяскоўцы. Хто знойдзе тапор, чыгун, пакарэжаны агнём чайнік, хто — цвік.

Лета стаіць харошае. Дні ясныя, поўныя цеплыні, ласкавасці. Ідуць кароткія дажджы — пасля іх цякуць раўчукі, у калдобінах збіраецца вада. Азіміна, ярына буяюць. Такое ўраджайнае лета было ў той год, калі пачалася вайна.

Ночы — зорныя, ціхія. У лесе спяваюць пеўні, брэшуць сабакі. Жыццё цяпер — у лесе.

З балацянак наплываюць на лес туманы. Густыя, шчыльныя — не ўбачыш цяпельца ля суседняга будана. Звіняць камары. У куранях надрыўна кашляюць дзеці. Цяжэй, чым каму, у клятыя гэтыя дні — жанкам ды дзецям.

Няхай не забудзецца добрае чалавечае слова. Яно трымае пагарэльцаў на свеце. Не толькі палітрукі, камісары вядуць агітацыю, а ўсе, хто носіць за плячамі вінтоўку.

Вакуленка ахрып, асіп — збірае мітынгі ў кожным лясным стойбішчы.

— Бабы, не бядуйце!.. Самае страшнае — ззаду. З голаду не памром. Сабраць ураджай паможам мы, партызаны. Фронт надзейна стаіць. Савецкая ўласць вернецца, і будуць у нас новыя хаты. Галоўнае— жывыя асталіся...

Некаторыя з жанок выціраюць ражкамі хустак здрадлівую слязіну.

VI

Неба высокае, сіняе, рэдкія, белыя аблачынкі на ім — нібы статак дзікіх гусей. Трава па пояс. Без канца-краю наўкруг калышацца травяное мора. Сям-там вылеціць з яго кнігаўка, бліснe на сонцы ірдзяным чорна-белым крылом, трывожна кігікне. Ахутаныя мроівам дрыжачай смугі, відняюцца ўдалечыні надзьмутыя шары лазнякоў, прысадзістыя стажкі леташняга сена.

Ціха, глуха на Літвінаўскіх балотах. Толькі з правага боку, дзе ледзь прыкметна шарэюць на даляглядзе саламяныя стрэхі Лазавіцы, нехта як бы варушыцца. Мільгануць і адразу знікнуць дзве ці тры белыя бабскія хусткі.

Яўтушык косіць. Вінтоўку, торбачку з акрайцам хлеба, бутэлькай малака схаваў пад траву, верхнюю сарочку зняў. Трава густая — сеянка, касы не ўбіць. Але Яўтушык пачаў з расою, паспеў увайсці ў смак. Лёгкі вецер прыемна абдзімае твар. Жык-жах, жык-жах! Ногі шырока расстаўлены, калі азірнуцца назад, відаць дзве роўныя вытаптаныя палосы.

Яшчэ ўчора з вечара адпрасіўся Яўтушык у Якубоўскага. Літоўку адкляпаў, мянташка з сабой. Хоць стачылася мянташка — каменнай прываркі на мезенец. На ўсялякі выпадак ён узяў з сабой брусок, якім вострыць сякеру.

На другі год пайшло, як нудзіцца Яўтушык па рабоце. Пакасіць, пахадзіць за плугам, падзяржаць цэп выпадае прыхваткам. Работа, як зайцаў сон пад кустом,— адно вока прыплюшчана, другое глядзіць.

У калгасе Яўтушык пасад не займаў, рабіў, што казалі. На мужчынскай сіле трымаўся калгас. Касіць выходзіла трыццаць мужчын. Ён любіць касьбу за тлум, мнагалюддзе, востры, рэзкі пах прывялай травы, які ўсю кароткую ноч дурманіць галаву. Непагана зажыла вёска пры калгасе. Можа не так сытна, як весела. Хлеба на працадні прыпадала мала, затое прывозілі ў двары вялізныя кашы бульбы. Пудоў па трыста. Грошы зараблялі зімой, тралюючы лес. Плаціў леспрамгас. Выганіш, бывала, за месяц пяцьсот чыстых, калгасу толькі за коней адлічвалі.

Яўтушыку было па душы калгаснае жыццё духам людской злучанасці, дружнасці. Страху за заўтрашні дзень не было. А як святкавала сяло! Тры дні май, тры — кастрычнік, пробны выезд у поле, першая баразна, зажынкі, чырвоны абоз, выстаўка ў раёне. Дый старых святаў не прапускалі. Багацця не гомцілі, жылі, як людзі. Проста гула Лазавіца ад песень. Дый навошта багацце, калі сям'я не галодная, дзеці ходзяць у школу? Сам, калі ёсць ахвота — можаш падавацца ў горад, можаш — на чыгунку. Ні ў горад, ні на чыгунку Яўтушык не хацеў. Наогул, у Лазавіцы было мала адыходнікаў. Які дурань прамяняе сяло на беганіну на службе? Вёска — шэсцьдзесят двароў, як хто робіць — сляпому відаць, мужчыны — як дубы. Год ад году лепшала жыццё. Вось гэтае балота, дзе расла адна асака, а твань па грудзі была, асушылі. Дваццаць калгасаў выйшла на асушку. Шлях да Літвінава насыпалі, радыё ў хатах гаварыла. Яшчэ б і электрыку правялі, каб не вайна.

Яўтушык спыняецца, выцірае рукавом потны твар. Добры кавалак вымахаў. Зачаў ад калектара і хутка дагоніць да другога. Можна лічыць, паўклеткі палажыў. Калі адарвецца яшчэ на дзень, сена карове будзе. Якога ліха цяпер выседзіш у атрадзе?

Яўтушык мянташыць касу, вострыць яе бруском, уткнуўшы касцё ў падатлівы тарфяны дол, сігаючы цераз пракосы, ідзе затым да канавы. Вада ў калектары — на самым дне, напіцца не проста. Раскарачыўшыся, трымаючыся за бераг рукамі, Яўтушык наском лапця выбівае ў схілах канавы лункі, затым ставіць у іх ногі. Упадзе на дно камяк торфу, і нап'ешся не вады, а чаю.

Калектар апаўзае, зарастае травой. Калі яшчэ год-два не чысціць канавы, зноў вернецца балота.

Нагнуўшыся, Яўтушык бачыць у цёмным люстры вады свой зарослы твар, ускудлачаную галаву. Трэба было б пагаліцца, пастрыгчыся, ды ўсё няма калі. Чэрпаючы сашчэпленымі далонямі рук ваду, касец прагна п'е. Буйныя кроплі падаюць на дно, звіняць, як шкляныя. Вада адразу каламуціцца.

Не толькі напіўся, але і рукі памыў. Добра, лёгка зажыў Панас Яўтушык, мазалёў — ані звання. Былі далоні задубелыя, цвёрдыя, як конскія капыты, цяпер — далікатныя. Панскае жыццё. Ад вінтоўкі мазалёў не будзе. Калі пахадзіць з ёю яшчэ год, можа, і ад работы адвыкне.

Яўтушык палуднуе, схаваўшыся ў траву, паклаўшы пры боку вінтоўку, трохі дрэмле.

Нават кароткі дзённы сон нядобры, бо размагнічвае, псуе настрой. Думкі Яўтушыка, калі зноў бярэцца за касу, кружацца вакол кепскага. Сёлы выпалены, вынішчаны, калі іх падымеш? Хату нялёгка паставіць, а то столькі сёл. Коней няма, кароў, свіней зводзяць. Дзе іх возьмеш, калі немцаў прагоняць?

Яго старана ацалела. У Рагалях, Лазавіцы, Буйках, Прудку, Азярках эсэсаўцаў не было. Кінуліся даганяць партызанаў у Лужынецкія лясы, а адтуль, па шляху, падаліся далей. У новых месцах паляць. Дзе стаялі Каўпак з Сабуравым.

Яўтушык думае аб тым, што трэба, пакуль нажнуць новага, дастаць хоць пуд мукі, аддаць кульгаваму Амельку цялячую шкуру — няхай вырабіць, завесці карову да быка. Карова пярэдайка, вот-вот зноў падымецца. Заўтра ён яшчэ пакосіць...

Дамоў ён вяртаецца прыцемкам. Закіданы двор: страха ў хляве правалілася, вароты на агарод аселі, не зачыняюцца. Пляцень жонка патроху разбірае на дровы, бо на дрывотні — ні паленца.

З-пад ганку выкочваецца чорны, жвавы камячок, вішчучы, кідаецца Яўтушыку пад ногі.

— Рад, што жывы? — прыгнуўшыся, Яўтушык гладзіць сабаку.— Нялёгка, брат, цяпер выжыць. Але калі пашэнціла, дзяржы хвост абаранкам. Мы з табой, брат, яшчэ на зайцоў сходзім.

Увесь час, пакуль гаспадар, прыставіўшы да сцяны вінтоўку, разуваецца, развешвае на тыне анучы, лапці, мые ў выдзеўбленым з бервяна карыце ногі, сабака вішчыць і лашчыцца.

У хаце, хоць расчынены вокны, пахне палыном — яго летам раскідаюць ад блох.

— Дзве нормы вырабіў,— хваліцца жонцы Яўтушык.— Яшчэ заўтра пакашу, а там скідаю стажок. Сена будзе, як чай.

Жонка садзіцца за сталом насупроць. Яўтушык падсоўвае да сябе міску і ледзь не крычыць ад здзіўлення.

— Дзе ты бульбы ўзяла?

— Маладая. Яшчэ шкода нішчыць. Сама завязваецца, то я гіч не вырвала. Намацала знізу рукой, дзе большая. Праз тыдзджань можна капаць.

У жончыным голасе — радасць. Бульба — гэта жыццё.

Яўтушыку хочацца чым-небудзь аддзячыць жонцы, і ён гаворыць:

— Я табе, Мар'я, грабянец заказаў. З люмінію. Ёсць там у нас адзін штукар, майструе. На тым тыдні прынясу.

— Сам хоць жывы прыйдзі.

Начуе Яўтушык у хляве, на вышках. Хоць зона партызанская, але ўсё можа быць. Няма нічога страшнейшага, калі схопяць бацьку, павядуць на вачах у дзяцей.

Ён ужо засынае, праз сон ловіць ціхае парыпванне лесвіцы. Жонка лезе на вышкі, кладзецца побач. Яшчэ праз хвіліну чуе яе голас:

— Як прыдуць нашы, Панас, то ці будзе табе аддзяка? Ты ж так мучышся.

— Будзе, Мар'я. Мы з табой сама тады зажывём...

Назаўтра на балоце касцоў куды болей. То ў адным, то ў другім месцы варушацца мужчынскія, жаночыя постаці, чуецца звонкі шоргат мянташак.

Пагодка на дзіва. З-за лазнякоў уздымаецца сонца, блішчыць раса. Над канавамі, калектарамі вісяць зыбкія палоскі туману, растаючы на вачах.

Да паўдня Яўтушык шчыруе, косіць, а калі да намечанай мяжы, за якую наважыўся не пераходзіць, застаецца адзін прыхватак, хавае касу. Учарашняя трава добра прывяла, мясцінамі нават высахла. Ён пераварочвае пракосы, каб пасля полудня згрэбці ў копы.

Сонца сама прыпякае. Цень ад постаці зусім знік. Яўтушык бярэ вінтоўку, сякеру, ідзе насекчы на адзёнак лазін.

У лазняку, хоць невялікі, а цянёк. Скачуць, перагукваюцца дробныя пташкі. Яўтушык закурвае, адчуваючы, як прыемна кружыцца галава, дранцвеюць ногі. Па сцяблінцы паўзе казюрка. Ён знімае яе, кладзе на далонь, і тады чорны жучок прыкідваецца мёртвым. Не варушыць нават лапкамі. Але калі ён хоча ўзяць яго ў пальцы, жучок, напружыніўшыся цельцам, пстрыкае, знікае з далоні. Пасміхаецца Яўтушык: непрыкметнае стварэнне, а мае свае сакрэты, хоча жыць.

Нечакана да слыху даносіцца незразумелы гул. Яўтушык прыўзнімае галаву, нямеючы ад жаху: нізка, над самым балотам, якраз на лазнякі, ляціць самалёт.

Здранцвенне працягваецца адзін момант. У наступны міг Яўтушык хапае вінтоўку, становіцца на калені. І калі чэрава самалёта з крыжамі-разводамі на крылах праносіцца крыху наўзбоч ад таго месца, дзе ён сядзіць, ён, цэлячы ў кружок прапелера, раз-пораз страляе.

Дзікая радасць ахоплівае Яўтушыка: на носе самалёта паказаўся дымок. Ён шырэе, распаўзаецца, і вось ўжо шуганула полымя. Самалёт зніжаецца, збіраецца сесці. Ён, аднак, далекавата, за дарогай. Штосілы Яўтушык бяжыць услед.

Самалёт нарэшце кранаецца долу, падскоквае, торкаецца носам у торф. Ад яго аддзяляецца цёмная постаць, адразу знікаючы ў траве.

Яўтушык нарэшце дабег. Самалёт палае, як вялікае вогнішча. Нешта трашчыць у ім, свішча. Нават страшна падыходзіць.

Наставіўшы вінтоўку, Яўтушык асцярожна крадзецца па траве. Сам ён бачыў, як выскачыў лётчык. Ён недзе тут. Думкі скачуць, мітусяцца. Калі ён прывядзе лётчыка, будзе смеху. Толькі чаму самалёт паляцеў над балотам? Звычайна ляцяць над чыгункай, хоць няма яе, расцягнулі, адзін насып астаўся.

На краі канавы Яўтушык выразна бачыць след. Вада ўскаламучаная, чорная. Цяпер яму ясна, дзе мог схавацца лётчык. Пад насыпам дарогі вада цячэ праз цэментавую трубу. Фашыст хутчэй за ўсё там.

Стаўшы на дарозе, над месцам, дзе закапана труба, Яўтушык бабахае з вінтоўкі. Проста так, каб прыстрашыць. Праз хвіліну з трубы вылазіць лётчык. Ён немалады, без шапкі, мундзір запэцканы ў гразь. Але між каўнерам у яго вісіць чорны з бліскучымі кантамі крыж і яшчэ два падобныя крыжы — на крысе мундзіра. Са здзіўленнем, страхам, нянавісцю глядзіць лётчык на неахайнага, валюхаватага селяніна, які перамог яго, праслаўленага аса.

Праз тры дні звяно фашысцкіх бамбардзіроўшчыкаў, знізіўшыся над Буйкамі, знішчае іх ушчэнт. Спачатку з паветра, кулямётнымі чэргамі, самалёты падпальваюць хаты, хлявы, а потым, зрабіўшы другі і трэці заход, наўсцяж закідваюць вёсачку бомбамі.

(Заканчэнне ў наступным нумары).

кастусь цвірка

ПАЭЗІЯ

Хадыка

А між бароў, сярод імшары дзікай,
Дасюль вядзецца пасека лясная.
Багата дзіў аб ёй апавядаюць
І называюць гэтак жа — Хадыка.

(Ул. Сыракомля. 1847 г.)

Вёска Хадыка (Нова-Цярушкаўскі сельсавет Салігорскага раёна), якая ўзнікла на месцы легендарнага ўрочышча, у часе вайны была разам з людзьмі спалена нямецка-фашысцкімі захопнікамі.

Дубы ды сосны. Хвошч ды вязель.
Жывіцы выстаялай хмель.
Я думаў: стрэне, даўгавязы,
Ля звонкай студні жуaравель.

Я думаў: сонечную казку
Раскажуць ліштвы, а ў акне
Адчыняць вейкі — калі ласка! —
Блакіт нябесны ў сэрца мне.

Я думаў: ля прысад рабінавых,
На вуліцы, дзе мурава,

Акружыць стайкай вераб'інай
Мяне вясковая дзятва...

Дарэмна: у вянку яловым —
Вуглі ды некалькі цаглін.
Дыміць на печышчах вясковых
Расліна горкая — палын.

Той чорны дзень — як цень далёкі,
Ды ўсё запомніў гэты кут.
Па сёння — ледзь ступі — сарокі
Спалохана стракочуць тут.

■

Зноў вярнуўся я ў бацькаў свет
палявы —
У першабытнасць дрэў і травы.
Авяваюць мяне
вольныя крылы радзімы —
Вёсны ды зімы.

О як хораша — толькі з парога — піць
Маладыя настоі раніц!
Аб галінку шыпшыны лясной
(Як матылі, яе кветкі абселі) палец
раніць!

Ціха грае шмаструнны бор —
Я пайду без дарог, як вецер.
Можа, ўбачу,
як ладзіць бабёр
Свой рыштунак
на гэтай планеце.

Можа, стрэну казуль чараду
На забытай палянцы расянай
Ці ў няходжаных далях знайду
Дзіўнай птушкі пяро нечакана.

Там з-за хвоек — сядзібы лася,
З-за галін вербалозу,
здалёку
Мне, як радасць, адчыніцца ўся
Азярына — зборнік аблокаў.

Будзе плёхаць хваля ў трысці,
Асыпаць пялёсткі каліна...
Гэта шчасце, што ёсць у жыцці
Родны бацькаўскі свет каляінны!

■

За Стоўбцамі, дзе, як паданне, ноч,
Каціў мне Нёман серабро да ног.
У яснай, як пяць пальцаў, глыбіні
Тапіў ён, не хаваючы ані,
Змяю, Пегаса, Рыб, Вялікі Воз
І пастуха двурогага нябёс.
Якая прыгажосць!
Ды ў дзіўнай той цішы
Чагосьці не хапала ўсё ж душы...

Раптоўна збоку, там, дзе белы плёс,—
Як нож у ноч, застылай хвалі ўсплёск!
Ды гэта ж, ледзь не побач, паўз кусты
Ішлі, гнучыся у дугу, плыты —
Па Млечным Шляху, па маладзіку,
Па неба скінутага цаліку!
Агонь пабліскваў на плытах. Пры ім
Стаяў хлапец з цыгаркаю і пхаў
У бераг жэрдкай; дзядзька на спіне
Ляжаў і хроп — між зор відаць быў
нос!
І сэрца тут маё, якое штось гняло,
Устрапянулася умомант, ажыло.
Я зразумеў, прырэчных плёсаў госць:
Найлепшы той пейзаж, дзе людзі ёсць!

Жураўліныя ягады

За лесам сінім, на градцы нязнанай
Спялілі ягады журавы.
А ўвосень сабралі і ўсім караванам
Панеслі ў кошыках да сінявы.

Хацелі данесці да цёплага поўдня
Роднага краю дары,
Ды свіснула бура і з дзюбаў раптоўна
Сарвала кошыкі угары.

Як сонцы маленькія, на імшары
Скаціліся ягады з вышыні.
Ад той пары журавы і зараз
Шукаюць, шукаюць іх дзень пры дні.

Знайшлі іх і людзі, аблюбавалі,
І ўвосень, калі загарацца кляны,
Ідуць на балота і, нібы каралі,
Збіраюць у кошыкі ды ў збаны
Чырвоныя ягады жураўліныя —
Журавіны.

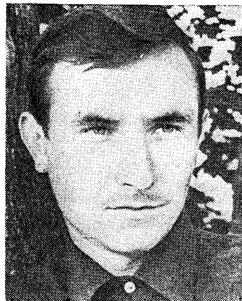

алег салтук

*

паэзія

*

Равесніку

Пра ўсё падумаць мы павінны:
Як мы жывём і для чаго?
Цяжкая выпадзе гадзіна —
Прыйсці адзін да аднаго.

Нам многа дадзена з табою:
Бясхмарнасць заўтрашняга дня...
Ды не заўжды пасля адбою
Стаіць ў казармах цішыня.

Нашчадкі з нас спытаюць строга,
Ці так, як трэба, мы жылі...
Ракеты ўздыбіла трывога
Дзеля спакою на зямлі!

■

Аднавясковец наш даўно ў далечы.
На месцы хаты печ, зламаны тын,
А мой сусед — гарэзлівы малеча —
На печы вывеў вугальком: «Хатын».

Яшчэ не знае ён, белагаловы,
Што не заліць вадой пажар вайны,
Што слова гэта на вядомых мовах
Набатам скаланула шар зямны.

Пры слове гэтым аж званы цішэюць,
Што звоняць ад зары і да зары...
Я слова сцёр суседа-«грамацея»,
Ды што з таго — Хатынь ў грудзях
гарыць!

■

Калі і быў, то пройдзе боль,
Адступіць чэрствасць прад спагадай,
Бо ўсё ж на свеце значна больш
Святое вернасці, чым здрады.

А калі здрадзіць чалавек,
Якому ты бясконца верыў,—
Не варта клясці лёс і век
І зачыняць у сэрца дзверы.
Жыві адкрытым для людзей,
Хоць у што-небудзь, ды ўлюбёным...
Злачынца ў дом ідзе часцей,
Які на сто замкоў замкнёны.

■

Зноў восень кінула вясло
У хвалі ціхае Ушачы.
Не зразумець — там, за сялом,
Смяюцца кнігаўкі ці плачуць?

«Кігі, кігі!» Колькі тугі
І колькі радасці ў крылатых...
Больш не хаваюць мурагі
Чубатых іхніх птушанятак.

Зямля шпульнула тых увысь,
Даволі быць для іх калыскай.
Пад крылы леглі паплавы,
І да аблок, здаецца, блізка.

Бацькі ж трывожацца яшчэ,
Пад імі лётаць век гатовы,
Каб не разбіцца ім ушчэнт,
Калі закружацца галовы.

МУЖНАСЦЬ

ДА 60-ГОДДЗЯ ВІСАРЫЁНА ГАРБУКА

У Пяцігорску, каля самага падножжа славутай гары Машук, у новым прыгожым доме жыве наш беларускі пісьменнік Вісарыён Сцяпанавіч Гарбук. Жыццёвы лёс не вельмі песціў яго. Яшчэ ў дзіцячыя гады ён застаўся без бацькоў і выхоўваўся ў сям'і свайго дзядзькі Іосіфа Ключонка — настаўніка Дварэцкай школы на Віцебшчыне. Скончыўшы школу сялянскай моладзі, а пасля Лепельскі педтэхнікум, Вісарыён Гарбук вучыўся ў Мінскім педагагічным інстытуце. Гэта былі трыццатыя гады, поўныя радасных хваляванняў і вялікіх трывог. Разам з многімі паэтамі-пачаткоўцамі таго часу Гарбук наведвае паэтычную студыю пры Саюзе пісьменнікаў БССР, кіраўнікамі якой былі Міхась Чарот, Пятро Глебка і я.

Я не толькі кансультаваў яго вершы, але і падоўгу гутарыў з Гарбуком, які ўжо ў той час здзіўляў мяне сваёй эрудыцыяй, дасціпнасцю.

Убачыць свае творы ў асобным выданні да вайны Гарбуку не давялося. Ён апынуўся на далёкай Поўначы, а вярнуўшыся перад самай вайной на радзіму, выкладаў мову і літаратуру ў Механскай сярэдняй школе. Вайна перарвала любімую яго працу. У складзе інжынерных войск ён удзельнічае ў абароне Масквы, а пасля — у вызваленні Беларусі, Польшчы і нарэшце разам з салдатамі сваёй часці ставіць аўтограф на абгарэлых сценах рэйхстага.

Цяжкія франтавыя дарогі нагадалі пра сябе: Вісарыён Гарбук на многа гадоў застаўся прыкуты да пасцелі. Больш дванаццаці гадоў вялося змаганне за жыццё, і чалавек выйшаў пераможцам — цяжкая хвароба не зламала яго. Ненавісць да вайны і радасць мірнай працы — вось тэмы яго творчасці. Героі яго апавяданняў — часцей за ўсё дзеці, наша будучыня і надзея. Многія школы і піянерскія арганізацыі Беларусі трымаюць сталую сувязь з Гарбуком. Багатую пошту атрымлівае штодня пісьменнік. Яму пішуць з Ташкента, Нальчыка, Рыгі, Вільнюса, Махачкалы. Гэта дадае мужнаму чалавеку новых сіл, акрыляе яго і натхняе на працу.

Мікола ХВЕДАРОВІЧ.

ПРОЗА

вісарыён гарбук

СТАРОНКІ З ДЗЁННІКА

Мал. **У. Конаша**

ДАСКАНАЛАСЦЬ

Адпалымнеў над Пяцігорскам заход сонца. Велічны Эльбрус аддаліўся ад горада і, ідучы ў ноч, стаў фіялетава-попельным. Толькі ля самага небакраю на заходзе вузенькая палоска засталася ад асляпляльнага вясенняга дня.

Стаю ля падножжа Машука на выхадзе з гаю вязаў і соснаў, цешуся цішынёй, любуюся бесперапыннаю зменай фарбаў неба.

Нада мной бясшумна мільгануў першы вястун ночы — невялічкі кажан. Які імклівы яго палёт, нечаканыя зломы паваротаў, лёгкія і прыгожыя ўзлёты і бясстрашныя падзенні ўніз, у самую гушчыню галля! Як здзіўляе ягоная неверагодная хуткасць лёту ў гэтай гушчыні галля!

Паволі спускаюся па схіле гары. У небе зазіхацелі першыя зорачкі. Хутка іх заслоняць агні горада. Спыняюся, углядаючыся ў неба. І о нечаканасць! Толькі паспеў заўважыць: дзве цені мільганулі нада мной, і тут жа пачуўся нібы лёгкі пляск рачной хвалі ці дзіцячых далоняў. Сутыкнуліся два кажанчыкі! Пляснулі скрыдламі і разляцеліся.

Што іх прымусіла памкнуцца адзін да аднаго? Радасць сустрэчы? Варожасць ці свавольства ад шчасця быцця ў палёце? Ці нешта другое? Не дазнацца мне пра гэта ніколі.

Нехта скажа: і няма чаго! Толькі ці так? Ці не занадта мы збеднілі сябе ў сваім імкненні пазіраць на прыроду, як на сваю наймічку, наступаць на яе і старанна выпраўляць нібыта яе памылкі?! Хіба мы можам

сказаць, што ўжо ўсё ведаем і гатовы «падправіць» прыроду, стаць над ёю? Або дасягнулі яе дасканаласці? Хоць бы такой, як вось у гэтых кажанчыкаў у часе палёту?

Толькі цяпер чалавек зразумеў, што ён — дзіця прыроды, біясферы, што ён неадлучны ад сваіх малодшых сясцёр, братоў і павінен нястомна выхоўваць у сябе адчуванне гэтага сяброўства.

НУ І НЯХАЙ!

Трынаццацігадовая Іра, худзенькая, жвавая дзяўчынка, прыбегла да сябровак. Клікала іх доўга, але з расчыненых дзвярэй балконаў і другога, і трэцяга паверхаў ніхто не азваўся, не выйшаў. Я ўспомніў: з паўгадзіны таму назад яе сяброўкі кудысьці пайшлі, і сказаў Іры пра гэта.

Мы стаялі ля хмызняку з незвычайнай назвай — спірэя Ван-Гута. Яго галінкі, да якіх не дакраналіся нажніцы, падняліся вышэй чалавечага росту і непраходнай сцяной акружылі дом, дзе я жыў. Пад цяжарам суцэльных белых суквеццяў голле хілілася да самай зямлі. Сярод яркай зеляніны лісцяў пад промнямі пякучага майскага сонца гэтыя суквецці здаваліся гурбамі сляпуча белага снегу. Асвяжальны водар ліўся ў паветра.

Але раззлаваная дзяўчынка нібыта нічога гэтага не заўважала. Нечакана яна схапіла за вяршок галінку, сашмаргнула з яе кветкі, кінула на асфальт і пачала таптаць.

— Кветкі не вінаватыя,— спакойна заўважыў я.

— Ведаю! — адрэзала Іра.

Магчыма, яна цяпер прыдумвала, што ёй зрабіць або як адпомсціць сяброўкам, якія не дачакаліся яе. У гэты момант у паветры нешта мільганула, абляцела вакол твару дзяўчынкі і — здараецца ж такое!— апусцілася на асфальт перад ёю.

Гэта была незвычайна вялікая божая кароўка з аксамітна-чорнымі кропкамі на ярка-чырвоным паўшар'і спіны.

Іра загледзелася на кароўку. Твар яе раптам пасвятлеў, пахарашэў. І мне падумалася, што вось-вось дзяўчынка прысядзе на кукішкі, асцярожна стуліць далоні вакол гэтай любімай дзецьмі істоты. Насякомае перабярэцца да яе на руку, а Іра, зусім забыўшыся пра сваю крыўду, выпрастаецца, падніме руку ўгору і звернецца да кароўкі з цудоўнай па сваёй злітнасці з прыродаю просьбай:

Кароўка, кароўка,
Узляці на неба,
Дай нам дожджыку,
Прынясі нам хлеба!

Або скажа нешта сваё, гэткае ж наіўнае, пяшчотнае.

Але кароўка разамкнула паўшар'е і выпрастала празрыстыя крыллі, каб узляцець. Ірын твар чамусьці зноў перакрывіла грымаса прыкрасці. Наском басаножкі дзяўчынка раптам раструшчыла кароўку і расцёрла па асфальце.

— Ты загубіла сваю сястрычку...

— Ведаю! — паўтарыла дзяўчынка.

— Навошта?

— Проста так!

— А ты можаш уявіць сабе нешта адваротнае?— спытаўся я.

Незадаволена пазіраючы на мяне, Іра слухала.

— Ты божая кароўка —цяперашняя Іра, якая стаіць перада мной. І хтосьці аграмадны, страшэнны, у парыве злосці або проста так, бо няма чаго рабіць, бязлітасна раструшчвае нас, цябе і мяне...

Яна стукнула аб асфальт нагою.

— Ну і няхай!

Сказаўшы гэта, Іра павярнулася і, ганарыста падняўшы галаву, пайшла.

Мне верылася, што дзесьці ў глыбіні свае душы дзяўчынка адчула шкадаванне і да знішчанай істоты, і да растаптаных кветак, шкадаванне ці нават злосць на самую сябе, але перамагла гэтыя пачуцці, заглушыла іх у сабе, бо ёй здалося, што яны зневажаюць яе годнасць.

Я стаяў і думаў: чаму Іра, увогуле і ветлівая, і чулая дзяўчынка, кажа: «Ведаю!», а робіць насуперак гэтаму? Ці не таму, што вадаспад самых розных уражанняў і гатовых ісцін, які кожны дзень абрушваецца на дзіцячую памяць і пачуцці, не замацоўваюцца творчым спазнаннем жыцця? Без гэтага падмурку лёгка зблытаць дабро са злом, прыгожае з пачварным.

А самае галоўнае: гэтыя веды не сталі неаддымнай часткай яе душы і сэрца. І тут вінаватая не так яна сама, як мы, дарослыя. А ўжо далейшае фарміраванне яе асобы хутчэй за ўсё будзе залежаць ад яе самой.

А ДАРМА!

Кропля дажджавой вады скацілася з верхняга вінаграднага ліста на ніжні, абвалакла сабой маленькую мурашку. Муравейка доўга кідаўся ў ёй, то атакуючы сцены кроплі, то заціхаючы, але праврваць вонкавага нацяжэння вады так і не змог — сцішыўся, скурчыўся і загінуў.

І нас замыкаюць у сябе розныя адчуваемыя і неадчуваемыя, бачныя і нябачныя сферы быцця, у каторых мы сноўдаемся, сноўдаемся ды і часам сцішымся: трацім волю да перамогі.

А дарма! Мы ж не насякомыя...

ПАРАЎНАННЕ

Скрозь лістоту ліпы, з якой, не сціхаючы, гуляў ветрык, на імгненне праврваўся прамень паўднёвага сонца, і не бачная да гэтага ся-

род высокай цімафееўкі павучынка ператварылася ў імклівую вясёлкавую лінію. Нібыта перад вачыма прамільгнула невядомая мікрачасцінка. Яшчэ імгненне — ні промня, ні вясёлкі, ні павучынкі.

Ці не так праносяцца і хвіліны жыцця чалавека? Яны нібыта павучынкі, працягнутыя ў часе. Вясёлка ж ад промення сонца — інтэлект чалавека, яго душэўная чысціня. А ці засвеціцца гэтае жыццё ўсімі фарбамі вясёлкі, ці ніколі нікога не парадуе,— залежыць ужо не ад выпадку, а ад самога чалавека.

ЗМЕНЛІВАСЦЬ

Было гэта ў Гагры ў канцы верасня. Прынесла мая жонка з парку і паклала перада мной на стол калекцыю апалых з дрэў лісцяў, а сярод іх некалькі невядомых, якія нагадвалі лісты нашай таполі. Пад іх трывалай і нібы адпаліраванай паверхняй у нечакана чароўным спалучэнні адлюстравалася ўся багатая палітра асенніх фарбаў.

Уздоўж зялёнай ножкі-прожылкі ліста ішлі эліпсоідныя палоскі жоўтага колеру, потым гэтыя палоскі пераходзілі ў аранжавае, а аранжавае — у малінавае, затым у колер пунсовай крыві і чырвонага золата, а колер золата змяняўся ружовым і каштанавым. Далей эліпс усіх гэтых таноў і паўтонаў на дзіва дакладна паўтараўся ў адваротным парадку. Толькі знешні край ліста не аблямоўваўся зялёным, а заканчваўся жоўтым колерам. Такое паўтарэнне здавалася проста казачным. Не верылася, што гэта зрабіла сама прырода.

Налюбаваўшыся нечаканым падарункам восені, я рашыў напісаць у Пяцігорск ліст да свайго юнага сябра — пачынаючай паэткі, каб адаслаць ёй гэты неверагодны феерверк восені. Няхай і яна, такая ўражлівая, падзеліць з намі гэта замілаванне.

Лісце засталося ляжаць на стале. Назаўтра яго было не пазнаць. Тое, што ўчора здавалася асветленым з сярэдзіны развітальнай успышкай чыстых і радасных агнёў восені, сёння пакрылася бурымі плямамі з брудным попельна-шэрым налётам на паверхні ліста.

Маё сэрца сціснулася. Дык вось што дайшло б з берагоў блаславёнай Абхазіі да той зачараванай душы, у якой я ўбачыў водбліск свайго далёкага юнацтва...

Я задумаўся. Няўжо чалавек не можа перадаць другім свае лепшыя парыванні?!. Не! Гэта толькі хвілёвая разгубленасць і душэўная слабасць. Хто вельмі захоча,— таму не перашкодзяць ні час, ні прастора, ні іншыя акалічнасці. Сапраўднае натхненне здольна рабіць вялікія цуды.

таіса бондар

паэзія

■

Зямля бацькоў, зямля Радзімы,
Бясконцая сівая даль!
О, колькі б сцежкі ні вадзілі
Мяне па днях і па гадах —
Ты застанешся таямніцай
Даччынай шчырае любві.
Здаецца, нейкая драбніца:
Па моху — іскры журавін,
Снягір на снезе, пах аеру, —
А з трапятаннем у душы
Стаіш і верыш, прагна верыш
Такой унутранай цішы,
Такому чыстаму здзіўленню,
Што толькі шчасцю і здрадні,
Гатовая ад хмарных ценяў
Усё сабою засланіць
І да цябе прыпасці тварам,
І дужай стаць, і смелай стаць,
Каб тваю сілу, твае чары
У песні людзям перадаць.

Захапленне

Гучаць акорды імгненняў —
У іх зноў вясне паўтарыцца!
Уздымае сонца на крыльцах
Вышэй і вышэй жаўрук.
І чэзнуць чорныя цені.
І шчасце рэха гукае.
Зямля размякла, чакае
Пяшчотнага дотыку рук,
Каб стаць шчадрэй
і багаццем
Аддзячыць працы увосень.
Наўкол усё шматгалоссе
Услаўляе веліч жыцця.
Не, нельга нічога страціць,
Калі ва ўсім — твая радасць,
І сцежка, выбегшы з саду,
Сабой адмыкае прасцяг.
І раніца мае права
На ярасны выбух сіні,
На першы выпруб ласіны
І першы нясмелы след,
Калі на лісце і травы
Асыплюцца звонам песні
І ў промнях святла ўваскрэсне
Абмыты расою свет.

Вясновая раніца

Сад квеценню ўпрыгожыў сарамліва
Пакрыўленае голле. У двары
Шчабеча ластаўкаю раніца ўгары,
І свет наўкол прасветлены,
шчаслівы.
Калі і засумуе недзе песня, —
Не аб мінулым, аб нястрэтым шчэ...
Жыццё святкуе новы дзень. Званчэй,
Вятры, трубіце! Няхай стане цесна
На лузе — травам, каласам — у полі!
Няхай нясуць на крылах навальніц
Дажджы зямную сілу, і з крыніц
Туманы прахалоду п'юць уволю!
Час абнаўлення.
І ўва мне спявае,
Трывожыцца, пакутуе вясна.
Ўначы заблытваюцца ў каляровых
снах
Сузор'і, і кветы, і птушак зграі.
Бы толькі і жыла сваёй любоўю,
Няўмелай, нешчаслівай, я дасюль,
Каб сёння, зараз — радасць гэту ўсю
Адчуць сваёй, у заўтра ўзяць з сабою.

сяргей панізнік

ПАЭЗІЯ

Пры развітанні

І першы снег, і боль апошні
Убяры, зіма, ў сваю красу.
Я не ўзыду на тыя пожні,
Дзе салаўі дзяўбуць расу,
Таму, што ў доўгім я паходзе,
Дзе з ціпынёй мяжуе гром,
Адкуль нялёгка ўжо знаходзіць
Цераз Дзвіну маю паром.

Ільняная балада

У кужэльнай кашулі —
як даўнейшы мужык —
я звычайна-нясмешны
і прасторна-дужы.
Нашы рупныя ткалі
ў палатно уvялі
ільняную аснову
роду,
племя,
зямлі...
І у моднай кашулі
уяўляю на міг
нескантцоную нітку
аж да продкаў маіх.

Не на пугі і путы,
а ў надзею вясны...
...Зацвітуць, як світанні,
маладыя ільны!
І заткуцца палотны
у натхнёны пасад —
на кашулі унукам,
на абрус для бясед...
У наш век усёможны,
у жалезныя дні —
улягаецца нітка
ільняной дабрыні.
І не сорам прызнацца,
што з адвечнай пары
мы — трывалыя людзі
і з душой — без кастры.

Парада

Ў такую ноч не ходзіць нават звер,
калі жыве яшчэ ён у дуброве
у сённяшняй прыроды напавер.

Яму цяпер баяцца удвая,
бо меншаюць яго закон і сіла,
дзе сіла і улада ўжо мая.

Мне сытна, цёпла, светла мне цяпер...
А ты не спі, далёкі дзікі звер, —
і проці ночы сам сабе не вер.

■

Даўжэй жывіце, добрыя паэты!
Паэты з усяе мае планеты.
Ну дзе той бог, каб напрасіць вам
годаў?
Вунь зноў трапеча над магілай голуб...
А у газетах — чорныя партрэты.
Даўжэй жывіце, добрыя паэты!
І каб імя — святыня і цяпло —
у пантэонах нацыі жыло —
не замаўкайце з першага вянца,
дапісвайце, паэты, да канца.

ПУБЛІЦЫСТЫКА

● Аляксандр ХУДАВЕЦ ● Васіль ДРАГАВЕЦ

● Сцяпан КУХАРАЎ ● Варлен БЕЧЫК ● Іван ДЗЯДЗЮЛЯ

● Генадзь ЗОТАЎ ● Уладзімір ПРАВАСУД

■

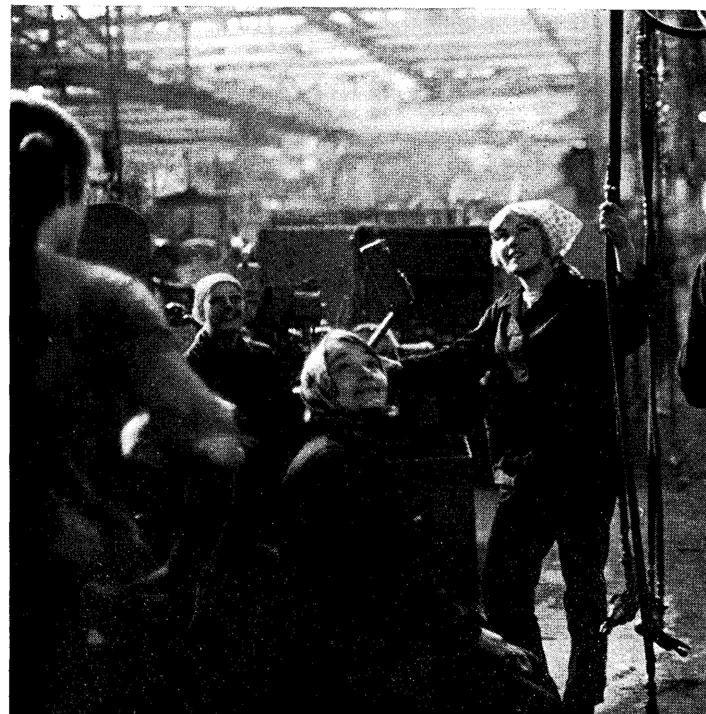

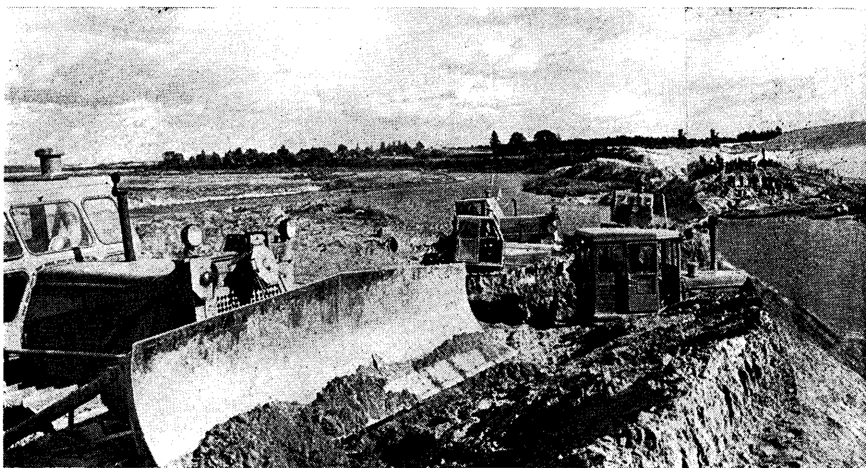

ЛЕТА НА ГІДРАВУЗЛЕ

Важнейшым аб'ектам Вілейска-Мінскай воднай сістэмы, ударнай камсамольскай будоўлі, з'яўляецца галаўны гідравузел — комплекс складаных збудаванняў. Што ж тут зроблена, чым быў для яго знамянальны сёлетні год?..

НАРАДЖЭННЕ МОРА

Яно яшчэ не нанесена ні на адну карту, нават буйнамаштабную. Яму ад роду ўсяго два месяцы. Але яно ўжо існуе, з кожным днём пашырае свае граніцы і ўздоўж, і ўпоперак.

Не марылі і не снілі жыхары Слабады, Касуты, Малмыгі, Пахомава і многіх іншых прырэчных вёсак Вілейшчыны, што на іх сядзібах разальецца вада і ім давядзецца стаць паморамі, жыць, як гаворыцца ў той казцы, ля самага сіняга мора. Так ужо здарылася, што ім прыйшлося пакінуць абжытыя з незапомных часоў мясціны і перасяліцца ў больш перспектыўныя паселішчы. Вядома, што ўсе затраты, звязаныя з гэтым, дзяржава цалкам узяла на сябе. Усё было ўлічана: і хаты, і хлявы, і калодзежы, і садовыя дрэвы, і нават кожны кусцік ягаднікаў. Ніхто не застаўся ў крыўдзе. І там, дзе яшчэ зусім нядаўна шумелі гаі, дзе на прырэчных лугах пасвіліся статкі, дзе ўранку спявалі пеўні і гергеталі гусі, рыпелі калодзежныя жураўлі, цяпер плешчуцца хвалі новага мора. Каб яно нарадзілася, амаль дзве тысячы дзён людзі, узброеныя магутнай сучаснай тэхнікай, штурмавалі лясныя гушчары, балоты, пяскі...

Ніколі раней чалавек не ўмешваўся ў жыццё Віліі. Пачаўшыся ў лясах Бярэзінскага запаведніка, рака стагоддзямі не мяняла свайго шляху, па абжытай дарозе несла празрыстыя воды да бацькі Нёмана. І вось цяпер Вілія становіцца «донарам» сваёй далёкай суседкі Свіслачы, каб дапамагчы ёй вылечыцца ад цяжкай хваробы і стаць, як у даўніну, паўнаводнай, хуткаплыннай і чыстай.

Гэтага дня чакалі ўсе. Праекціроўшчыкі, якія першымі наносілі на ватман контуры будучай воднай сістэмы; геадэзісты, тапографы, рабочыя буравых установак з Беларускага інстытута інжынерных пошукаў; механізатары, што ўклалі мільёны кубаметраў грунту ў збудаванні; электразваршчыкі і цесляры, ізаліроўшчыкі і мантажнікі, арматуршчыкі і бетоншчыкі, якія апраналі аб'екты ў звыштрывалы панцыр; майстры і прарабы; дзяўчаты з рабочай сталовай...

І вось, нарэшце, гэты дзень настаў. Ён выдаўся на дзіва сонечны, ціхі і цёплы. З самай раніцы да месца, дзе ўзнялося магутнае цела жалезабетоннага вадаскіду, сталі прыбываць аўтобусы і легкавушкі, па лясных і палявых дарогах ішлі ва ўсім святочным жыхары навакольных вёсак, прыехалі госці з Мінска і Маладзечна, Вілейкі і іншых гарадоў і суседніх раёнаў. У руках многіх — партрэты кіраўнікоў партыі і савецкага ўрада, сцягі, транспаранты...

На галаўны гідравузел прыбылі кандыдат у члены Палітбюро ЦК КПСС, першы сакратар ЦК Кампартыі Беларусі П. М. Машэраў, старшыня Савета Міністраў БССР Ц. Я. Кісялёў, сакратар ЦК КПБ У. Ф. Міцкевіч, першы сакратар Мінскага абкома партыі І. Я. Палякоў.

Урачысты мітынг адкрыў першы сакратар Вілейскага райкома партыі В. А. Рудакоўскі. Ад імя Цэнтральнага Камітэта Кампартыі Беларусі і ўрада рэспублікі міністр меліярацыі і воднай гаспадаркі БССР У. І. Паўлючук горача віншуе будаўнікоў галаўнога гідравузла з працоўнымі поспехамі, расказвае аб вялікім народнагаспадарчым значэнні Вілейска-Мінскай воднай сістэмы. Ад імя калектыву першага будаўнічага ўпраўлення «Віліямінскводбуда», які ўзводзіць галаўны гідравузел, на мітынгу выступіў кіраўнік брыгады цесляроў камуніст Я. П. Сільвановіч, ад імя пятага ўпраўлення механізацыі — лепшы бульдазерыст камуніст І. І. Жыхараў, ад імя генеральнага заказчыка — Мінскага гарвыканкома — намеснік старшыні І. Р. Шкрэбнеў.

Піянеры, камсамольцы Вілейшчыны ўручылі будаўнікам букеты кветак.

І вось самы хвалюючы момант. З каманднага пункту падаецца сігнал аб пачатку перакрыцця ракі. Усе бягуць да берага, да таго месца, дзе з

абодвух бакоў узвышаюцца горы загадзя падрыхтаванага суглінку, пяску і камення, дзе на старце выстраіліся магутныя бульдозеры, упрыгожаныя лозунгамі і сцягамі. Нібы гром, загрукаталі маторы, здрыганулася зямля, і ў ваду пасыпаўся грунт. Штурмаваць Вілію выпаў гонар лепшым механізатарам УМ-5 упраўлення «Віліямінскводбуда», тым, хто паклаў першыя кубаметры зямлі ў збудаванне і на працягу пяці гадоў самаадданa нёс вахту за штурваламі сталёвых волатаў. Гэта — машыністы бульдозераў М. С. Сташэўскі, В. І. Венцлаўскас, А. І. Бабарыка, П. Ф. Глінскі, экскаватаршчыкі У. К. Ярашэвіч і С. С. Куляшоў, вадзіцелі «МАЗаў» У. М. Каркоцкі, П. А. Дубовік, У. У. Наркевіч і іншыя.

Заход, яшчэ заход, — і ўсё вузее і вузее праран. Рака пеніцца, вірыць, змывае грунт, не хоча саступаць са свайго старога рэчышча. Але хіба ўстоіш супраць сталёвых волатаў! І яна вымушана скарыцца. Усяго пяцьдзесят мінут спатрэбілася для таго, каб закрыць праран. І Вілія, шукаючы выйсця, хлынула да падножжа вадаскіду. Ды так хутка, што сотні людзей апынуліся на астраўку. З яго давялося перапраўляцца па пантонных трубах.

Не прайшло і паўгадзіны, як вілейская вада ў абход пайшла праз донныя галерэі і трапіла на другі бок вадаскіду ў спецыяльна пракапаны 700-метровы канал, які злучаны са старажытным рэчышчам Віліі. Але донныя галерэі маглі прапусціць толькі палову вады, якую несла рака. І яна на вачах у прысутных павольна пачала выходзіць з берагоў. Ужо на другі дзень вада затапіла найбольш нізінныя месцы будучага мора.

8 верасня 1973 года ўвойдзе ў гісторыю як дзень нараджэння самага вялікага ў Беларусі штучнага вадасховішча, якое па праве можна назваць Вілейскім морам. У недалёкім будучым, калі будзе гатовая другая чарга галаўнога гідравузла, яно стане па плошчы большае за Нарач.

Нагадаем, што Вілейскае мора разальецца ўдоўжкі аж на трыццаць кіламетраў, яго сярэдняя шырыня будзе тры кіламетры, глыбіня ў асобных месцах перавысіць пятнаццаць метраў. Калі яно дасягне праектнай адзнакі, у ім будзе каля трохсот мільёнаў кубаметраў вады.

Гэты басейн з'явіцца гарантаваным пастаўшчыком вады для беларускай сталіцы, удосталь забяспечыць патрэбу мінскіх прадпрыемстваў у тэхнічнай вадзе, а падземная вада, якую цяпер яны спажываюць, пойдзе толькі на пітныя і гаспадарча-бытавыя патрэбы.

У маляўнічых прыбярэжных лясных мясцінах, багатых ягадамі, грыбамі, арэхамі, будзе створана зона адпачынку, своеасаблівая беларуская Рыўера. Тут вырастуць санаторыі, піянерскія лагеры, турысцкія і спартыўныя базы, дзе адначасова змогуць адпачываць дзесяткі тысяч людзей.

ЯК УСЁ ПАЧЫНАЛАСЯ...

Вілейска-Мінская водная сістэма — самая вялікая ў Беларусі. Яе даўжыня звыш двухсот кіламетраў. Сістэма праходзіць праз Вілейскі, Маладзечанскі, Мінскі раён і заканчваецца там, дзе рэчка Волма ўпадае ў Свіслач, што ў Пухавіцкім раёне.

Будаўніцтва сістэмы пачалося вясной 1968 года.

— Тады, — успамінае начальнік БУ І. В. Лузік, — у толькі што створаным будаўнічым участку налічвалася ўсяго некалькі інжынерна-тэхнічных работнікаў ды каля дзесятка механізатараў. З тэхнікі мы мелі чатыры трактары. У наша распараджэнне выдзелілі на ўскраіне вёскі Халапы зямельны ўчастак пад вытворчую базу. Тут, у перасоўным вагончыку, і размясцілася кантора — невялікі штаб будоўлі. Лічыце, на голым месцы, пачынаючы ўсё з нуля, разгортвалі будаўніцтва. Клопатаў хапала. Набіралі рабочых, вывучалі чарцяжы, знаёміліся з месцамі, дзе было запраектавана збудаванне аб'ектаў. Адначасова павялічваўся машынны парк: прыбывалі экскаватары, бульдозеры, скрэперы, аўтамашыны...

Першым аб'ектам галаўнога гідравузла была левабярэжная агараджальная дамба. Але перад тым, як пачаць яе адсыпку, давялося пракласці сюды дарогу. Яна прайшла праз стары лясны прасёлак, дзе раней можна было праехаць толькі конна. Па новай гравійцы ў пачатку мая і была перакінута землекапальная і іншая тэхніка. Тут, у лесе, каля вёскі Сенішча, размясціўся палявы стан будаўнікоў. Цішыня некранутых бароў і лугоў абудзілася магутным рокатам матораў.

Мінула пяць з паловай гадоў. За гэты час калектыў першага будаўнічага ўпраўлення асвоіў звыш 18 мільёнаў рублёў.

Вельмі напружаны быў сёлетні, трэці, рашаючы год пяцігодкі. Дастаткова сказаць, што за тры кварталы будаўнікі выканалі работ больш як на шэсць мільёнаў рублёў. Гэта трэцяя частка ўсіх сродкаў, якія выдаткаваны на ўзвядзенне галаўнога гідравузла з пачатку яго будаўніцтва.

У калектыве будаўнікоў выдатных поспехаў дасягнулі механізатары пятага ўпраўлення «Віліямінскводбуда», што працавалі на будаўніцтве галаўнога гідравузла. Яны выканалі ўвесь аб'ём земляных работ. Ачысцілі дно вадасховішча ад пнёў і хмызнякоў. Яны ж перакрылі і старое рэчышча Віліі.

ІХ СЛЕД НА ЗЯМЛІ

На будаўніцтве галаўнога гідравузла звыш тысячы чалавек. Больш паловы калектыву — маладыя людзі. Кожны пяты з іх — камсамолец.

У летнія месяцы на Вілію прыязджалі студэнцкія атрады. Гэтым летам пяць атрадаў з вышэйшых навучальных устаноў Мінска працавалі на галаўным гідравузле. Студэнты ўкладвалі бетон на пліце і правабярэжнай агараджальнай дамбе, на вадаскідзе, ачышчалі дно вадасховішча ад хмызняку.

Студэнцкае працоўнае лета — гэта аб'ём работ амаль на дзвесце тысяч рублёў.

Калі гаварыць пра перадавікоў вытворчасці, то можна назваць дзесяткі ветэранаў, якія маюць званне ўдарніка камуністычнай працы.

Вось адзін з іх — машыніст экскаватара Міхаіл Хоміч. Працуе

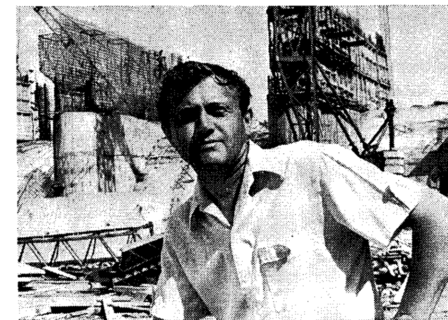

Яны ўзводзілі галаўны гідравузел. Зверху ўніз — брыгадзір ізаліроўшчыц Марыя Рынг, начальнік участка БУ-І Сцяпан Снітко і электрык БУ-І Леанід Барташэвіч.

ў зоне галаўнога гідравузла з вясны 1968 года. Кубаметры грунту Хоміча ёсць ва ўсіх збудаваннях. Іх нямала — звыш мільёна! Доблесная праца экскаватаршчыка адзначана высокай узнагародай — ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга.

Васемнаццацігадовым юнаком прыйшоў на будоўлю камсамолец Тадэвуш Валковіч, выпускнік Друйскага вучылішча механізацыі меліярацыйных работ. Яго прызначылі памочнікам машыніста экскаватара. Першыя працоўныя крокі Тадэвуша прайшлі на гідравузле. Потым яго прызвалі ў армію, дзе ён удасканаліў механізатарскія веды. Сёлета дэмабілізаваўся і зноў вярнуўся на будоўлю, узначаліў экіпаж экскаватара, які крочыць у першых шэрагах спаборніцтва. У ліку лепшых імя Тадэвуша Валковіча занесена на Дошку гонару пятага ўпраўлення.

Камуніст Іван Жыхараў разам са сваім калегам Міхаілам Сташэўскім улетку абаранялі гонар беларускіх меліяратараў на Усесаюзным спаборніцтве мацнейшых бульдазерыстаў краіны і паказалі высокі клас. Іх партрэты таксама ўпрыгожваюць Дошку гонару УМ-5.

Будаўнічае ўпраўленне № 1 — буйнейшае на «Віліямінскводбудзе». У гэтым калектыве добра наладжана спаборніцтва як паміж брыгадамі, так і ўнутры іх. Усе брыгады комплексныя. Людзі трымаюцца прынцыпу: адзін за ўсіх, усе за аднаго. Невыпадкова, што ўсе брыгады, як правіла, перавыконваюць зменныя заданні пры высокай якасці работ.

Будоўля — добрая школа для маладых. Да прыкладу, камсамолец Аляксандр Буйніцкі яшчэ студэнтам Мінскага політэхнічнага інстытута прыехаў сюды на пераддыпломную практыку і праходзіў яе на аб'ектах галаўнога гідравузла. Пасля заканчэння інстытута малады інжынер у жніўні 1970 года прыехаў на работу ў БУ-1, узначаліў работы па будаўніцтве левабярэжнай і правабярэжнай агараджальных дамбаў. Цяпер ён стаў начальнікам участка, калектыў якога ўзводзіць на канале помпавую станцыю першага пад'ёму.

Любоў Максімовіч прыйшла ў БУ-1 без спецыяльнасці. Яна хутка авалодала прафесіяй электразваршчыцы і цяпер працуе не горш, як яе калегі. Яна ўдарнік камуністычнай працы, яе партрэт на Дошцы гонару.

Заслужаным аўтарытэтам у калектыве БУ-1 карыстаецца малады інжынер Сцяпан Снітко. Энергічны, сталы думкай. Ягоныя гэтыя якасці гартаваліся яшчэ на будаўніцтве Крымскага канала, дзе ён пачаў сваю працоўную дарогу. Калі на галаўным гідравузле пачалася гарачая пара — узвядзенне вадаскіду, Сцяпана прызначылі на гэты ўчастак начальнікам. Малады інжынер справіўся з адказным даручэннем.

Пра ўсіх перадавікоў будоўлі расказаць немагчыма. Іх — многія дзесяткі, сотні. Каго з іх ні вазьмі, кожны мае права з гонарам заявіць: усё, што зроблена, — справа і маіх рук. Так, гэта яны, маладыя энтузіясты, узвялі і плаціну, і вадаскід, і агараджальныя дамбы, і дрэнажныя помпавыя станцыі, і магутную вытворчую базу з чыгуначнай веткай, бетонным заводам, майстэрнямі і іншымі аб'ектамі...

Адольваючы цяжкасці, будаўнікі напружваюць сілы з тым, каб з гонарам выканаць задачу XXIV з'езда КПСС — да канца пяцігодкі ўвесці ў дзеянне ўсе аб'екты Вілейска-Мінскай воднай сістэмы, а галаўны гідравузел здаць у эксплуатацыю ў снежні гэтага года.

Аляксандр ХУДАВЕЦ.

Фота **У. Марцыёнкі.**

■ ■ ■

Дзесяты Сусветны

ПОЛЫМЯ ДРУЖБЫ НЕ АДШУГАЛА

СТАРОНКІ ФЕСТЫВАЛЬНАГА ДЗЁННІКА

Адзвінела павуціннем «бабіна лета», адшалясцела лісцвяная пазалота — лістападаўскі вецер, нібы ўзлаваўшыся на прахожага з непакрытай галавой, шпурляе ў твар яму калючую марозную жарству. Не за гарамі зімовыя завірухі, а я ўсё ўспамінаю і ўспамінаю спякотны ліпень і Берлін. Стрэну каго, пачую знаёмае прозвішча ці знаёмую мелодыю — і перад вачыма зноў і зноў гасцінная сталіца Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі, дзе мне давялося правесці мінулым летам некалькі незабыўных і шчаслівых дзён.

У складзе дэлегацыі савецкай моладзі я быў удзельнікам X Сусветнага фестывалю моладзі і студэнтаў у Берліне. Раскажу пра тое, што засталося не толькі ў маім журналісцкім блакноце, але — найперш — у сэрцы...

НАПЯРЭДАДНІ

Упершыню мы сустрэліся на прэс-канферэнцыі ў памяшканні ЦК ЛКСМБ. Мы — гэта члены дэлегацыі моладзі нашай рэспублікі на X Сусветны фестываль моладзі і студэнтаў. Настрой ва ўсіх — выключна радасны, бадзёры. Праз тыдзень-другі кожны на ўсю глыбіню розуму і сэрца адчуе, зразумее адказнасць і

Перад ад'ездам у Берлін—ля музея Брэсцкай крэпасці-героя. Ганаровыя госці фестывалю Валянціна Нікалаева-Церашкова, генерал арміі Павел Іванавіч Батаў і кіраўнік дэлегацыі савецкай моладзі, першы сакратар ЦК ВЛКСМ Яўген Міхайлавіч Цяжэльнікаў.

гонар, што выпалі нам—прадстаўляць нашу цудоўную Радзіму на грандыёзным форуме юнацтва планеты. А пакуль што... Мы, як і журналісты маладзёжных газет, радыё і тэлебачання, з цікавасцю слухаем старшыню Камітэта маладзёжных арганізацый БССР Уладзіміра Ягорава, які прадстаўляе нас карэспандэнтам. Гэта было наша першае знаёмства, першая сустрэча, з якой пачынаўся шлях у Берлін, пачыналася наша сяброўства. Хоць, калі гаварыць дакладней, шлях на фестываль для кожнага члена дэлегацыі пачынаўся, вядома ж, не тут, у зале ЦК ЛКСМБ.

Для Барыса Юзафовіча, слесара Брэсцкага электрамеханічнага завода, шлях гэты пачаўся, магчыма, тады, калі Барыс выступіў з пачынам «Пяць—за чатыры», альбо тады, калі просты рабочы хлопец стаў лаўрэатам прэміі Ленінскага камсамола рэспублікі.

Сябар Барыса Леанід Дзяцел, токар Брэсцкага электралямпавага завода, пуцёўку на фестываль здабыў таксама сваёй сумленнай, старраннай працай. У Берлін ён вёз свой асабісты сувенір—ювелірнай работы вінтовачны патрон, напоўнены свяшчэннай зямлёй з Брэсцкай крэпасці.

*Вітольд Грыц і Леанід Чабатарэнка—механізатары. Лаўрэат прэміі Ленінска*га камсамола Вітольд Грыц працуе ў калгасе «Ясная Паляна» Ашмянскага раёна, а кавалер ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга Леанід Чабатарэнка—у калгасе «17-га верасня» Нясвіжскага раёна. Абодва добра вядомыя ўсёй рэспубліцы.

Моладзь Гомельшчыны паслала ў Берлін свайго важака—першага сакратара абкома камсамола Уладзіміра Казлоўскага і свідравальшчыцу «Гомсельмаша» Валянціну Літвіненку...

Пра кожнага з членаў дэлегацыі можна шмат расказаць, бо мандаты дэлегатаў атрымалі сапраўды лепшыя з лепшых. Сярод пасланцоў беларускай моладзі—лаўрэат прэміі Ленінскага камсамола кампазітар Ігар Лучанок, начальнік вытворчага ўчастка калгаса «Перамога» Глыбоцкага раёна Ядзя Ляшонак, вядомая ўсяму свету Вольга Корбут, першы сакратар Расонскага райкома камсамола Роза Цвяцінская, прасаўшчык-вулканізатар з Бабруйска Яўген Круглікаў...

Прэс-канферэнцыя скончылася, але ніхто не разыходзіцца. Разам з журналістамі выходзім на вуліцу, крочым знаёмым усім мінчанам скверыкам, пасярод якога бронзавы хлопчык абнімае за шыю лебедзя, а расстацца ніяк не можам. Гамонка, з жартамі і смехам, вяртаецца і вяртаецца ўсё да аднаго—да фестывалю.

— Шчаслівчыкі,—уздыхае карэспандэнт «Знамени юности» Слава Сівакоў.— Глядзіце, каб хоць усё добра было... Запамінайце і занатоўвайце ўсё-ўсё...

Не заўважылі, як дайшлі да вакзала. Да адыходу цягніка на Маскву (у сталіцы збіраліся дэлегацыі ўсіх рэспублік) заставаліся лічаныя хвіліны, а мы ўсё яшчэ давалі інтэрв'ю, дзякавалі за парады, за шчырыя пажаданні.

... Масква сустрэла нас чыстай раніцай і новымі справамі. Кожны дзень, покуль збіраліся ў Маскву дэлегацыі, прыносіў нам новыя знаёмствы, цікавыя сустрэчы. У адзін з вечароў гасцямі дэлегатаў былі кампазітары Аляксандра Пахмутава і Уладзімір Шаінскі, паэты Леў Ашанін і Мікалай Дабранраваў, славуты на ўвесь свет Аляксандр Мядзведзь, спявак Леанід Смятаннікаў. Былі ў нас у гасцях і ўдзельнікі VIII Міжнароднага кінафестывалю, які праходзіў у тыя дні ў сталіцы. На сустрэчу прыйшлі Вітаўтас Жалакявічус—пастаноўшчык фільмаў «Ніхто не хацеў паміраць» і «Гэта салодкае слова—свабода», актрыса Ірына Мірашнічэнка, якая выконвала галоўную ролю ў апошнім фільме, а таксама Данііл Храбравіцкі—аўтар фільмаў «Дзевяць дзён аднаго года», «Утаймаванне агню» і інш...

Найбольш значнай падзеяй маскоўскіх дзён была ўрачыстая маніфестацыя камсамольцаў і моладзі Краіны Саветаў на стадыёне «Дынама». Яна праходзіла пад дэвізам «Мы справе Леніна і партыі верныя» і з'явілася фінальным акордам Усесаюзнага фестывалю савецкай моладзі. Юнацтва савецкай краіны рапартавала партыі, народу аб сваіх працоўных, культурных, спартыўных дасягненнях.

Запомнілася ўрачыстае пасяджэнне ў Цэнтральным тэатры Савецкай Арміі, на якім праходчык Метрабуда, дэпутат Массавета Леў Кудзінаў зачытаў наказ дэлегацыі савецкай моладзі на Берлінскім фестывалі. У адказ ад імя дэлегатаў выступіў член бюро ЦК ВЛКСМ, рабочы Ленінградскага завода «Электрасіла» Уладзімір Цалуеў. Усхвалявана гучыць яго голас:

— Мы з гонарам выканаем наказ з годнасцю прадстаўляць нашу краіну на маладзёжным форуме ў Берліне...

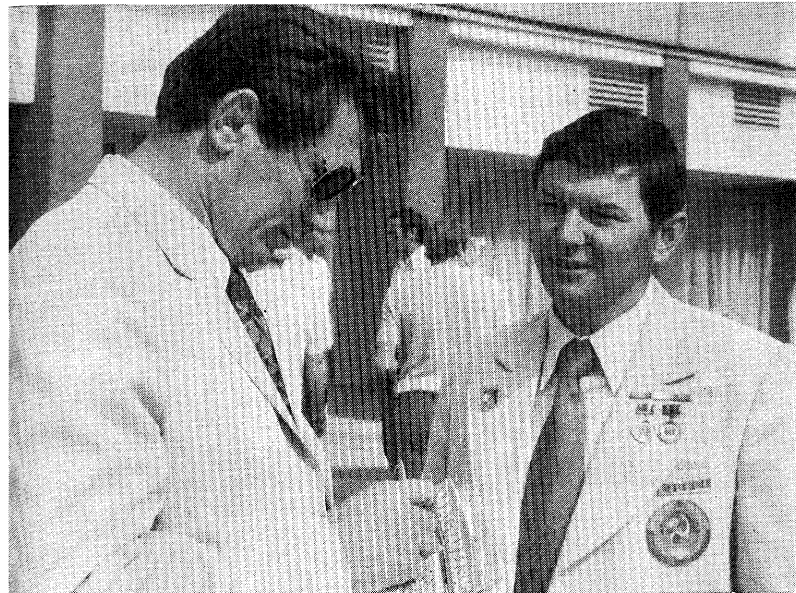

Трохразовы алімпійскі чэмпіён Аляксандр Мядзведзь і першы сакратар ЦК ЛКСМБ Уладзімір Падрэз.

Апошнія словы патанаюць у гуле авацый.
Урачыстае пасяджэнне закончылася канцэртам. Гэта быў агляд-справаздача ўсяго лепшага, што падрыхтавала савецкая дэлегацыя да фестывалю ў сталіцы ГДР...
24 ліпеня, напярэдадні ад'езду ў Берлін, усе члены дэлегацыі пайшлі на Красную плошчу—да Леніна. Мы моўчкі стаялі ля Маўзалея, мы, зусім розныя і не падобныя адзін да аднаго і, разам з тым,—адно вялікае цэлае, аб'яднаныя непарушнай адданасцю камуністычным ідэалам, жаданнем прысвяціць сваё жыццё справе, пачатай Леніным.

ДОБРЫ ДЗЕНЬ, БЕРЛІН! ДОБРЫ ДЗЕНЬ, ФЕСТЫВАЛЬ!

...Лістапад 1945 года. Газеты яшчэ поўняцца каментарыямі ваенных аглядальнікаў, яшчэ не аціхлі залпы пераможных салютаў, яшчэ не пакараны злачынцы супраць чалавецтва—верхаводы фашысцкай Германіі, а ў туманным Лондане праходзіць Сусветная канферэнцыя моладзі. Юнакі і дзяўчаты Краіны Саветаў, не паспеўшы зняць з плячэй вайсковае абмундзіраванне, разам са сваімі аднагодкамі з усіх кантынентаў прынялі сумесную заяву, у якой абвяшчалі аб імкненні да адзінства моладзі ўсяго свету, усіх рас, усіх колераў скуры, усіх нацыянальнасцяў, кляліся знішчыць на зямлі рэшткі фашызму, змагацца за справядлівы і трывалы мір, пакончыць з галечай і беспрацоўем, жыць у дружбе і сяброўстве. Ад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі ў канферэнцыі ўдзельнічалі Пётр Машэраў, Міхась Зімянін, Тамара Яршова, Надзея Траян, Віктар Лівенцаў, Міхась Парахневіч, Аркадзь Куляшоў.
Тады ж, лістападаўскім днём сорак пятага, моладзь свету вырашыла рэгулярна праводзіць сусветныя сустрэчы моладзі. Так нарадзілася ідэя фестываляў. Першы з іх быў праведзены ў 1947 годзе ў Празе. Пазней сталіцамі сусветных форумаў моладзі і студэнтаў былі Будапешт, Берлін, Бухарэст, Варшава, Масква, Вена, Хельсінкі, Сафія. І вось сёлета месцам дзесятага фестывалю моладзі зноў выпаў гонар быць Берліну—сталіцы першай дзяржавы рабочых і сялян на нямецкай зямлі.
...Раніцой 25 ліпеня Масква праводзіла з Беларускага вакзала ў Берлін савецкую дэлегацыю. Моцныя поціскі рук, сяброўскія абдымкі, сардэчныя пажаданні, букеты кветак.
І так—на кожнай станцыі. У пагранічны Брэст прыехалі а чацвёртай гадзіне раніцы, а на пероне—сотні людзей. Невялікі мітынг. Затым на аўтобусах—у Брэсцкую крэпасць. Ля палітых крывёю свяшчэнных камянёў легендарнай цытадэлі кожны з нас яшчэ раз усім сэрцам адчуў непарыўную сувязь з тымі, хто стаяў тут насмерць у вогненным сорак першым, еднасць з роднай зямлёй, з роднай краінай...
А неўзабаве была Варшава—горад, як і наш родны Мінск, зруйнаваны ў гады вайны дашчэнту... З вышыні чыгуначнага насыпу відаць шырокія вуліцы, высотныя будынкі.
На пероне—тлумна. Ступаю на зямлю і адразу трапляю ў абдымкі. Праз момант у мяне на шыі завязана касынка, а да грудзей прышпілены значок.
— Сябры, мы вітаем вас у Варшаве! — гаворыць па-руску прыгожая варшавянка.
Знаёмімся. Барбара—студэнтка філалагічнага факультэта Варшаўскага ўніверсітэта. Вывучае рускую мову і літаратуру. Была ў Мінску. Пакуль размаўляем, ліхаманкава абмацваю кішэні: як знарок, усе мае сувеніры—у вагоне. Выручае кінаактрыса Валянціна Цялічкіна. Яна дорыць Барбары свой фотаздымак, на якім мы ўдваіх пішам самыя шчырыя пажаданні.
Кароткая сустрэча, але развітваемся сябрамі...
І зноў грукочуць колы цягніка. Польская зямля засталася ззаду. Мы на тэрыторыі Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі. Пагладаю на сяброў. Пільна ўзіраецца ў акно Валеры Бударын, час ад часу штосьці занатоўваючы ў блакноце. Засяроджана аб нечым сваім думае Уладзімір Дураўкін. Гартае даведнік пра ГДР Рашыд Джаваншыр з Баку...
Хутка імчыцца цягнік. Праехалі Франкфурт-на-Одэры. Якой цёплай і сардэчнай была сустрэча з моладдзю гэтага нямецкага горада! Засыпалі нас кветкамі, сувенірамі, закідалі адрасамі. Так страчаюць сапраўдных сяброў.
— Валерыя, я закахаўся ў цябе. З таго самага моманту, калі ты заспявала «Бандэра Роса». Ты—гераіня сустрэчы ў Франкфурце,—жартуе Артак Удумян.
— Я ж цябе выручала. Калі б не песня, табе ніколі б не выбрацца з абдымкаў дзяўчат,—у тон яму адказвае Валерыя Калмык.
— Хлопцы, Берлін!—раптам гукае хтосьці ў глыбіні вагона.

Урачыстае адкрыццё сусветнага форуму моладзі. У фестывальнай калоне—дэлегацыя Кубы.

Прыпадаем да вокнаў. Змрок рассейваецца святлом вялікага горада. Разбягаюцца ў розныя канцы шырокія вуліцы, праплываюць высокія дамы, мільгае вясёлка рэкламы. Усё павольней коцяцца па рэйках вагоны. Урэшце, здрыгануўшыся ў апошні раз, застываюць на месцы. І раптам усё патанае ў шуме авацый, у громе аркестраў, у шматтысячным «ура!»
Узбуджаныя, усхваляваныя, выходзім з вагонаў. Нас сустракаюць члены дэлегацыі Саюза свабоднай нямецкай моладзі (ССНМ) на X Сусветным фестывалі. Ларысу Бабій і Алену Буртонаву, якія першымі паказаліся ў дзвярах вагона, адразу ж падхапілі два юнакі, уручылі кветкі. Нас, хлопцаў, страчаюць дзяўчаты.
— Добры вечар, дарагі таварыш!—гаворыць мне высокая чарнявая дзяўчына і падае букецік гваздзікаў.
Праз вузенькі жывы калідор мінаем вакзал «Остбангоф» і выходзім на вялікую плошчу, залітую святлом пражэктараў, шумную і рухлівую ад тысяч і тысяч людзей. Нас вітаюць адусюль — поціскамі рук, усмешкамі, воклічамі «Ленін!», «Камсамол!», «Дружба!»
Да мікрафона падыходзіць юнак з гітарай, ён спявае вясёлую, жыццярадасную песню.
— Дзін Рыд,— гаворыць мне мая нямецкая сяброўка, студэнтка Лейпцыгскага ўніверсітэта.
— Наш шлях на фестываль пралёг праз Красную плошчу, ад Маўзалея Уладзіміра Ільіча Леніна. На гэтым святым месцы для кожнага савецкага чалавека мы, адпраўляючыся на фестываль, пакляліся берагчы і ўмацоўваць дружбу і адзінства з моладдзю ГДР, усіх братніх сацыялістычных краін, умацоўваць рэвалюцыйную салідарнасць з нашымі братамі па класу з капіталістычных краін,— гаворыць першы сакратар ЦК ВЛКСМ Яўген Цяжэльнікаў.
На трыбуне—члены ўрада ГДР, першы сакратар ССНМ Гюнтар Ян, ганаровыя госці фестывалю, артысты. Гюнтара Яна я раней бачыў на фотаздымках, але не здагадваўся, што ён на дзіва вясёлы і прыемны чалавек. Сярод юнакоў і дзяўчат нямецкай рэспублікі рабочых і сялян ён карыстаецца асаблівым аўтарытэтам—гэта сапраўдны важак моладзі.

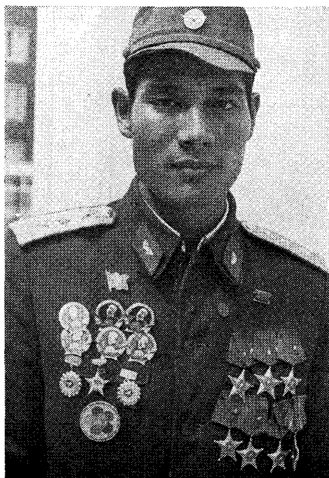

Герой барацьбы супраць агрэсіі ЗША, 27-гадовы лётчык з ДРВ Нгуен Дук Саат, які збіў сем амерыканскіх «Фантомаў».

Такія вочы могуць быць толькі ў парыжанкі...

Магутныя пражэктары высвечваюць кожны куточак велізарнай плошчы. Раз-пораз яе скаланаюць авацыі, рускае «ура!» і нямецкае «гох!».

Мітынг заканчваецца. Пачынаецца канцэрт. Адкрывае яго нацыянальны карацкі ансамбль «Мэнга». А затым ля мікрафона—Эдуард Хіль, Іосіф Кабзон, Леанід Смятаннікаў, Валеры Кучынскі. Песня ўзлятае над плошчай. Праз момант яе спяваюць усе:

Дружба—фройндшафт,
Дружба—фройндшафт!
Всегда мы вместе,
Всегда мы вместе,
ГДР и Советский Союз...

БЕРЛІН, ДЗЕНЬ ПЕРШЫ

Прачнуўся ў дзіўным настроі. Гэта ж трэба: у першую ноч у фестывальным Берліне мне прыснілася родная вёска на Нясвіжчыне, бацька, маці, малодшы брат... Зірнуў на гадзіннік: палова шостай. Мо ранавата ўставаць? Якое там рана! Давай хутчэй да вакна—ты ж у Берліне!..

Горад з акна—як на далоні. Праглядваецца ў ранішняй смузе славутая тэлевізійная вежа, уражвае каскадамі высотных дамоў цэнтр сталіцы. І паўсюль—фестывальная рамонкі: на вокнах, на сценах, на аўтамабілях.

Неўзабаве з рэпрадуктара пачулася:

— Гаворыць штаб! Таварышы дэлегаты, аб'яўляем праграму на 27 ліпеня...

Першы наш дзень у Берліне пачаўся. Адразу пасля снедання (для эканоміі часу сняданак быў пададзены нам у спецыяльных фестывальных пакетах) едзем у новенькіх, толькі што з завода аўтобусах у Панкаў-парк, каб ускласці гірлянды жывых кветак да помніка савецкім воінам, якія загінулі тут вясною сорак пятага. Потым нямецкія сябры паказваюць нам горад, знаёмяць з помнікамі дойлідства, памятнымі мясцінамі. Горад на дзіва прыгожы, чысты, святочны. І зноў жа, на кожным кроку страчаеш сімвал фестывалю — рамонак.

Дзіўнае пачуццё ахоплівае цябе на берлінскіх вуліцах, на славутай Аляксандр-пляц. Берлін—гэта Германія, якая дала свету геніяў Маркса і Энгельса, гэта бяссмерце Карла Лібкнехта і Розы Люксембург, гэта грамавы покліч «Рот фронт!» і непераможнасць батальёна Тэльмана на подступах да Мадрыда. Берлін—гэта Германія, якая падаравала свету веліч думкі і таленту Гегеля і Дзюрэра, Бетховена і Гётэ. Ды раптам...

Прывітанне з Паўночнай Ірландыі!

Ён прыехаў у Берлін з Марселя.

— Дарагія сябры, мы знаходзімся ля Брандэнбургскай брамы,—кажа наш гід, і нібыта токам цябе працяло.

Брандэнбургская брама... Дваццаць восем гадоў назад мой бацька пакінуў на ёй свой подпіс. На момант заплюшчаны вочы—і нібы сам бачыш той радасны вясновы дзень, што прынёс свету, усяму спакутаванаму чалавецтву доўгачаканую вестку аб міры. Якім нялёгкім быў шлях сюды, да Брандэнбургскай брамы, тых, хто ў маі сорак пятага пакідалі тут свае пераможныя аўтографы...

— Гэтая вуліца названа ў гонар першага каменданта Берліна імем генерала Бярзарына,—гаворыць між тым гід.

Заўважаю, як хвалюецца пасля гэтых слоў Коля Курцаў—маскоўскі школьнік: Герой Савецкага Саюза, генерал-палкоўнік Бярзарын—яго дзед...

Дваццаць восем гадоў назад савецкі чалавек вярнуў Берліну права быць горадам людзей. Берлін стаў сталіцай краіны стваральнікаў, сталіцай Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі.

Увечары нямецкія сябры запрасілі савецкую дэлегацыю на сустрэчу ў Кангрэс-хале. Напачатку—невялікі мітынг. Першы сакратар ЦК ВЛКСМ Яўген Цяжэльнікаў уручыў Саюзу свабоднай нямецкай моладзі сцяг Ленінскага камсамола і гравюру па сталі з партрэтам любімага сына чалавецтва Юрыя Гагарына. Першы сакратар ЦК ССНМ Ян Гюнтар перадае савецкай дэлегацыі сцяг Саюза свабоднай нямецкай моладзі. А затым—баль. Поруч са мной—нямецкі юнак. Знаёмімся. Яго завуць Петар Саўэр. Металург з Дрэздэна. Вучыўся ў Савецкім Саюзе. Зараз—адзін з перадавых металургаў рэспублікі. У складзе дзяржаўнай дэлегацыі ГДР прымаў удзел ва ўрачыстым святкаванні 50-годдзя СССР. Міністр чорнай металургіі СССР узнагародзіў Петара імянным гадзіннікам. Я не ведаю нямецкай мовы, Петар амаль не гаворыць па руску, але, як ні дзіўна, мы цудоўна разумеем адзін аднаго.

Да нас падбягаюць дзяўчаты, запрашаюць на вальс.

— Мяне завуць Таня, а як завуць вас?—на добрай рускай мове пытаецца ў мяне мая партнёрка, прыгожая светлавалосая дзяўчына з блакітнымі вачыма.

— Таня? А па-нямецку як?—здзіўляюся я.

— І па-нямецку Таня,—адказвае дзяўчына.—Мама назвала так мяне ў гонар Зоі Касмадзям'янскай...

Гучыць і гучыць пад скляпеннямі Кангрэс-хале вальс дружбы.

ДЗЕНЬ ДРУГІ

З усяго свету ў Берлін прыбывалі дэлегацыі моладзі. Побач з намі жывуць венгры, в'етнамцы, арабы, афганцы. Пры сустрэчы вітаюць нас па-руску: «Здравствуйте! Добры дзень! Ленін! Масква!»

Самыя вялікія прадстаўнічыя дэлегацыі, па тысячы чалавек, прыехалі з Савецкага Саюза, Італіі, Францыі. Самая маленькая дэлегацыя астравоў Фіджы— адзін чалавек. У нашай дэлегацыі прадстаўлены ўсе катэгорыі савецкай моладзі: маладыя рабочыя і калгаснікі, студэнты, навучэнцы, школьнікі, маладыя вучоныя, прадстаўнікі навуковай і творчай інтэлігенцыі. Акрамя гэтага, у Берлін прыехала вялікая мастацкая група—250 чалавек—і спартыўная—116 юнакоў і дзяўчат. Пяцёра юнакоў прадстаўлялі нашы Узброеныя Сілы. Каля 97 працэнтаў дэлегатаў мелі вышэйшую, незакончаную вышэйшую і сярэднюю адукацыю. У дэлегацыі—прадстаўнікі 43 нацыянальнасцяў нашай краіны. Сярод дэлегатаў—17 дэпутатаў Вярхоўнага Савета СССР, 34 дэпутаты Вярхоўных Саветаў саюзных рэспублік, 64 камсамольскія работнікі, 4 Героі Сацыялістычнай Працы. 297 чалавек маюць урадавыя ўзнагароды, у тым ліку 15—ордэн Леніна...

Праграма на 28 ліпеня была, бадай, самая кароткая—адкрыццё X Сусветнага фестывалю моладзі і студэнтаў.

Пасля невялікай трэніроўкі—шэсця калонай вакол інтэрната—едзем да стадыёна. Гадзіннік паказвае поўдзень. Быццам спецыяльна ў гонар вялікага свята з самай раніцы на небе—ні воблачка. Берлін заліты сонцам, радасцю, усмешкамі.

Калона нашых аўтобусаў паволі рухаецца праз цэнтр Берліна на вуліцу Унтэр-дэн-Ліндэн, адкуль пачнецца фестывальнае шэсце.

Роўна ў дзве гадзіны яго адкрывае дэлегацыя Балгарскай Народнай Рэспублікі, якая была гаспадыняй IX Сусветнага. За ёй ідуць дэлегацыі Дэмакратычнай Рэспублікі В'етнам і Рэспублікі Паўднёвы В'етнам—моладзь В'етнама заваявала гэтае ганаровае права сваёй мужнасцю і непахіснасцю ў барацьбе за свабоду і незалежнасць сваёй радзімы. Астатнія дэлегацыі ідуць згодна нямецкага алфавіту.

Цяжка падабраць удалае параўнанне, каб перадаць тое, як выглядаў Берлін у тыя незабыўныя хвіліны. 25640 юнакоў і дзяўчат са 140 краін сабраліся ў сталіцы ГДР. Толькі адна думка пра тое, што перад табой моладзь усёй планеты Зямля, прымушае хваляваўца незвычайна. Хіба магчыма такое ўявіць?! А тут і ўяўляць не трэба. Вось яны, пасланцы планеты, перад табою! Мае сябры сашчоўкалі ўжо не па адной плёнцы. Ды і сам я здымаю ўсё, што трапляецца ў аб'ектыў—стрымацца немагчыма.

Адна за адной праходзяць дэлегацыі. Ідуць маладыя карэянкі ў белых сукенках з веерамі ў руках, танцуюць свой пяшчотны танец. Ідзе Лацінская Амерыка, і ўся калона—рытм, энергія, запал. Ідуць маладыя, на дзіва жыццярадасныя кубінцы, і ў такт іхняе славутае «Пачангі» пускаюцца ў скокі іншыя калоны і гледачы. Сваё народнае мастацтва танца паказваюць маладыя сенегальцы, пасланцы іншых краін афрыканскага кантыненту. Усё вакол зліваецца ў незвычайны эмацыянальны кругаварот гукаў, музыкі, рухаў, колераў.

Невялікая затрымка. Каля нас прыпыняецца дэлегацыя моладзі Італіі.

— Советика! Ленин! Комсомол! Здравствуйте, друзья!—колькі шчырых слоў, колькі асляпляльных белазубых усмешак!

— Я і мой сябар—з Балонні. Мы былі ў Савецкім Саюзе. Мы назаўсёды запомнім убачанае. Запомнім Кіеў, Ленінград, Маскву. Мы—камуністы,—гаворыць сур'ёзны юнак у акулярах.

Мы фатаграфуемся на памяць. Чарнявая Джавана, блытаючы рускія і італьянскія словы, гаворыць:

— Я нарадзілася і жыву ў Вероне. Студэнтка. Праз год буду інжынерам-хімікам. Бацька таксама інжынер. Нам даводзіцца нялёгка. Але мы не падаем духам, змагаемся... Змагаемся супраць фашызму. Фашызм—гэта страшна...

Джавана ўсміхаецца і бяжыць даганяць сваю калону.

Шэсце працягваецца. Нарэшце і наша калона накіроўваецца да стадыёна «Маладосць свету». Уперадзе, лёгка трымаючы ў адной руцэ сцяг Краіны Саветаў, наш праслаўлены зямляк Аляксандр Мядзведзь. Калі мы ступілі на дарожку стадыёна, неба, здавалася, раскалецца ад буры авацый і прывітальных воклічаў, якімі сустрэла юнацтва планеты пасланцоў савецкай моладзі. Усе падняліся са сваіх месцаў, з аднаго боку грымела шматгалосая «Кацюша», з другога—«Падмаскоўныя вечары»...

Апошняй на стадыёне дэлегацыя Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі. Я пільна ўзіраюся ў сцяганосца—штосьці знаёмае ў яго абліччы. Так і ёсць: дзяржаўны сцяг ГДР нясе Петар Саўэр, металург з Дрэздэна. Якая прыемная сустрэча!

Полымя фестывалю запальвае чэмпіён Алімпійскіх гульняў 1972 года, трохразовы чэмпіён Еўропы па скачках у вышыню з шастом Вольфганг Нордвіг. У суправаджэнні 18-гадовай Біргіт Рункэ і 24-гадовай Ранаты Лаўш Нордвіг бяжыць па дарожцы, а затым па доўгай, амаль бясконцай лесвіцы да велізарнай чашы. Натоўп рэпарцёраў кінуўся за ім, каб зняць урачысты момант. Чалавек сто, а мо і болей, абліваючыся потам, абвешаныя сумкамі і фотаапаратамі, беглі навыперадкі, не горш, чым стаеры на Алімпійскіх гульнях...

X Сусветны—адкрыты! Палае яго полымя, у неба ўзлятаюць тысячы галубоў, 2500 барабаншчыкаў і фанфарыстаў пачынаюць музычную і спартыўную праграму свята адкрыцця.

ДЗЕНЬ ТРЭЦІ

Плошча Аляксандр-пляц. З першага дня «Алекс», як завуць плошчу берлінцы, стала месцам фестывальных сустрэч. Ля падножжа тэлевышкі працуе Міжнародны цэнтр салідарнасці, тут жа запрашае на дыскусіі «Свабодная трыбуна». У другім канцы плошчы на адкрытай сцэне пачалася Міжнародная мастацкая праграма. Хочаш—можаш далучыцца да групы юнакоў з гітарамі і развучыць песню, хочаш паспрачацца па тых ці іншых пытаннях—калі ласка, на «Алексе»—тысячы, дзесяткі тысяч людзей. Знаёмяцца, гутараць, спяваюць, танцуюць. Аляксандр-пляц—гэта фестываль у неафіцыйнай, калі так можна сказаць, атмасферы. «Увесь цэнтр горада зусім стыхійна ператварыўся ў галоўны цэнтр таго, што звычайна прынята называць адкрытым абменам думак. Гавораць там вельмі шмат і з вялікім натхненнем, прычым можна адзначыць, што моладзь ГДР з невера-

— Глядзіце, мы ж сапраўдныя хіпі!
Сярод турыстаў, якія прыехалі на фестываль, былі і такія...

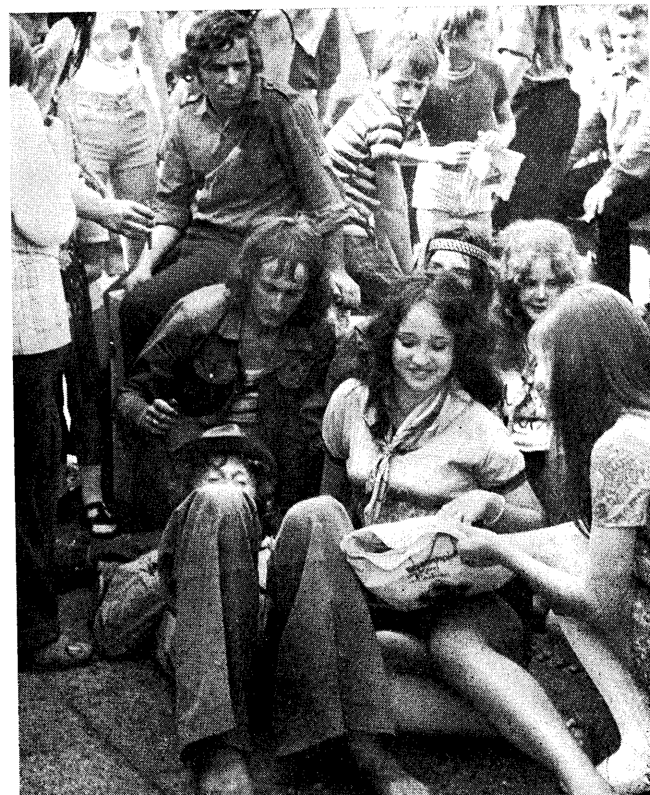

годнай упэўненасцю карыстаецца сваімі аргументамі»,—адзначала радыё Заходняга Берліна. А пражская газета «Праце» пісала: «Праходжаму на вуліцах Берліна здавалася, што ва ўсім свеце існуе толькі адна мова моладзі,—не паспееш загаварыць з кім-небудзь з маладых людзей, як вакол адразу ж збіраюцца юнакі і дзяўчаты розных краін. І звычайная размова ператвараецца ў трыбуну пытанняў і адказаў. Глыбокага ведання моў тут не патрабуецца, бо моладзь яднае адна і тая ж ідэя, адна і тая ж мэта».

Сапраўды, юнакі і дзяўчаты з усіх краін свету праяўлялі зайздроснае адзінства ў барацьбе супраць імперыялізму, прыгнечання, эксплуатацыі, у барацьбе за мір і сацыяльны прагрэс. Памятаю поўны гневу і рашучасці твар маладога мазамбікца, чую яго ўсхваляваны голас, калі ён расказваў пра злачынствы партугальскіх каланізатараў на яго радзіме. Памятаю пуэртарыканцаў, якія расказвалі моладзі свету аб гаротным лёсе сваёй краіны. Памятаю маладога калумбійца, яго ўсхваляваны расказ пра тое, у якіх цяжкіх умовах жыве народ гэтай лацінаамерыканскай краіны...

Не, не вялікі баль сабраў моладзь свету ў Берліне, як спрабавалі сцвярджаць некаторыя заходнія газеты, а брацкая салідарнасць, адзінства ідэй, адзінства мэт, гуманістычны дэвіз фестывалю: «За антыімперыялістычную салідарнасць, мір і дружбу».

ДЗЕНЬ ЧАЦВЁРТЫ

Мы сядзім у студыі Берлінскага радыё—прадстаўнікі нацыянальных дэлегацый. Савецкую дэлегацыю выпаў гонар прадстаўляць мне. Неўпрыкмет азіраюся. Не, нікога не ведаю, акрамя Нордвіга—таго самага, што запаліў агонь X Сусветнага. Звяртае на сябе ўвагу вясёлы, непаседлівы таўстун—крэсла пад ім так і ходзіць. Урэшце, чуецца:

— Увага, пачынаем!

У нас, дэлегатаў, бяруць інтэрв'ю. Перадача ідзе проста ў эфір, таму журналісты хвалююцца. Хвалюемся і мы. Ды не, памыляюся: радыёрэпарцёры—на ўзроўні. Працуюць здорава, нічога не скажаш. Цікава, а хто ж гэты бадзёры таўстун? Аказваецца, ён мае самае непасрэднае дачыненне да фестывалю. Год назад ён ажаніўся і даў жонцы слова, што ў яго павінен нарадзіцца сын, прытым абавязкова ў дні фестывалю. І вось зараз ён перапоўнены шчасцем: на другі дзень фестывалю жонка нарадзіла сына. Шчаслівы бацька цвёрда вырашыў назваць свайго нашчадка Фесці і ніяк інакш.

МАСТАКІ ЭКРАНА

Юры Альбіцкі, Вячаслаў Кубараў і Уладзімір Чарнышоў — маладыя мастакі беларускага кіно. Найбольш значны «паслуговы» спіс у Вячаслава Кубарава. Ён рыхтаваў фільмы «Не плач, Аленка», «Масква — Генуя», «Альпійская балада», «Крокі па зямлі», «Паланез Агінскага», «Залаты ганак», «Воблакі» і іншыя. Юры Альбіцкі вядомы па кінастужках «Пісьмы да жывых», «Крушэнне імперыі», «Рудабельская рэспубліка», «Ідучыя за гарызонт». Уладзімір Чарнышоў на студыі «Беларусьфільм» паставіў фільмы «Чырвоны агітатар Трахім Глушакоў», «Бераг прынцэсы Люські», «Спяшайся будаваць дом», «Вялікія перагоны» і іншыя.

Мастак-пастаноўшчык кіно чымсьці падобны на тэатральнага мастака-дэкаратара. Паводле сцэнарыя ён распрацоўвае эскізы дэкарацый, але ж кіношныя дэкарацыі робяцца з большым размахам, часам будуюцца з рэчаў натуральных, манціруюцца не на сцэне, а на натуры, з шырокім выкарыстаннем краявіду. Пейзажны фон мастак шукае разам з рэжысёрам, а пасля дапаўняе яго патрэбнымі дэталямі і элементамі. Можа, напрыклад, «пасадзіць» дзе-небудзь над Бярэзінай трапічны лес або вярнуць гродзенскай вуліцы каларыт XVI стагоддзя. Піратэхнікі па яго загадзе з дымавых шашак зробяць туман, цесляры і сталяры ператвораць легкавушку ў бранявік.

З мастаком-пастаноўшчыкам абавязкова раяцца грымёры і касцюмеры. Галоўны аператар працуе з ім у самым цесным кантакце. І самы таленавіты рэжысёр вырашае выяўленчыя праблемы з яго дапамогай.

Адным словам, мастак-пастаноўшчык — тая самая фігура ў кіно, без якой сапраўднае кіно немагчыма.

Пасля перадачы гутару з журналістам Фолькерам Хемпелам з выдавецтва «Юнге Вельт». Ён паказвае мне Дошку ганаровых наведвальнікаў.

— Апошні з савецкіх таварышаў у нас быў касманаўт Севасцьянаў. Вось яго подпіс.

Фолькер пакідае мне свой тэлефон. Дамаўляемся сустрэцца.

Пасля абеду іду на прэс-канферэнцыю. Міністр вышэйшай адукацыі ГДР запрасіў да сябе студэнтаў СССР, Даніі, Францыі, Арабскай Рэспублікі Егіпет, Перу, Чылі, Аўстрыі.

У зале—сяброўская атмасфера. Міністр расказвае аб сістэме вышэйшай адукацыі ў рэспубліцы, *аб поспехах вышэйшай школы*. Зараз у ГДР на кожную тысячу насельніцтва—126 чалавек з вышэйшай адукацыяй. Маладых спецыялістаў рыхтуюць 7 універсітэтаў, 18 вышэйшых тэхнічных вучылішчаў, 3 медыцынскія, 3 эканамічныя, 9 педагагічных інстытутаў. Усяго ў ВНУ займаецца 133 *тысячы студэнтаў*, 68 працэнтаў з іх—дзеці рабочых і сялян!

Калі для нас, савецкіх студэнтаў, усё гэта знаёмае і блізкае, дык для большасці прысутных нямала дзіўнага і незразумелага. Поруч са мной штосьці старанна занатоўвае ў блакнот перуанец. У яго да міністра шмат пытанняў, бо праблемы вышэйшай адукацыі набываюць вельмі важнае значэнне для перуанцаў.

— Мы ў Перу хочам знайсці найбольш удалае спалучэнне тэорыі і практыкі. Раскажыце, калі ласка, як студэнты ГДР удзельнічаюць у вытворчым працэсе?

— Данія мае ліберальнае заканадаўства для вучобы ва ўніверсітэтах. Гэта вынік упартай барацьбы студэнтаў. А ці маюць права студэнты ГДР самі вырашаць пытанні кіравання навучальнай установай, ці яны толькі дыскутуюць?

— А я з Аўстрыі. Хачу ведаць, якім чынам малады спецыяліст уключаецца ў вас у работу пасля заканчэння вучобы.

— У Егіпце востра стаіць праблема падрыхтоўкі маладых спецыялістаў. На якую падтрымку ГДР мы можам разлічваць у бліжэйшыя гады?

Пытанні, пытанні... Яны гавораць самі за сябе.

ДЗЕНЬ ПЯТЫ

Кожны ранак пачынаецца з газеты «Фестываль». Яна выходзіць штодня на васьмі палосах і на шасці мовах. Газету выдае Міжнародны падрыхтоўчы камітэт X Сусветнага фестывалю.

Разгортваю «Фестываль». Адна з заметак пачынаецца так: «Вялікай папулярнасцю карыстаецца савецкі фестывальны клуб у Доме германа-савецкай дружбы на вуліцы Унтэр-дэн-Ліндэн». Сапраўды, клуб наш—у цэнтры ўвагі ўсіх удзельнікаў фестывалю. Я прыехаў туды раніцой, а наведвальнікаў—паўнюткa. У шахматна-шашачным клубе Анатоль Карпаў даваў сеанс адначасовай гульні. У зале сустрэч касманаўт Віталь Севасцьянаў расказваў аб сваёй прафесіі, дзяліўся ўражаннямі ад палёту ў космас. У кіназале дэманстраваліся фільмы маладых савецкіх кінематаграфістаў. У пакоі дружбы ішла дыскусія на тэму «Моладзь і грамадства». Ну, а найбольш тлумна—у кафэ «Калінка», на верандзе якога спяваюць нашы славутыя «Песняры».

Дарэчы, пра ансамблі і асобных выканаўцаў. Іх удзельнічала ў фестывалі надзвычай шмат. Найбольш вядомыя з іх—ленінградская група «Гранада», «Вавеле» і «Трубадуры» з Польшчы, «Аванціс» з Чэхаславакіі, берлінскі «Актобер-клуб». Сярод салістаў запомніліся Дзітар Зюверкруп і Франц Дагенгард з ФРГ, Марыям Малеба з Гвінеі, Перы Фрыдман з Канады, Бупен Хазарыка з Індыі, Марыс Паньён з Францыі. Усе яны ўдзельнічалі ў конкурсе палітычнай песні X Сусветнага, а таксама ў шматлікіх гала-канцэртах. Кожны вечар у Міжнародным клубе студэнтаў выступалі самыя разнастайныя ансамблі з самай разнастайнай праграмай. Надаралася і такое. Адзін даведзены да экстазу грывасты юнак выскачыў на сцэну з пісталетам і пачаў «страляць» у слухачоў. Добра яшчэ, што са ствала выляталі не кулі, а струмені вады...

Вечарам гэтага дня сустрэўся з Фолькерам Хемпелам. Разам падняліся на берлінскую тэлевежу. Вышыня яе—365 метраў. На ўзроўні 207 метраў знаходзіцца славутае тэлекафэ. Шар дыяметрам 32 метры, у якім месціцца кафэ, паварочваецца, за гадзіну робіць поўны абарот.

Вяртаючыся ў электрычцы ў інтэрнат, трапіў у палон да берлінскіх юнакоў і дзяўчат. Разам спявалі «Кацюшу».

Уладзімір ЧАРНЫШОЎ. Эскіз да кінафільма **«Чырвоны агітатар Трафім Глушкоў».**

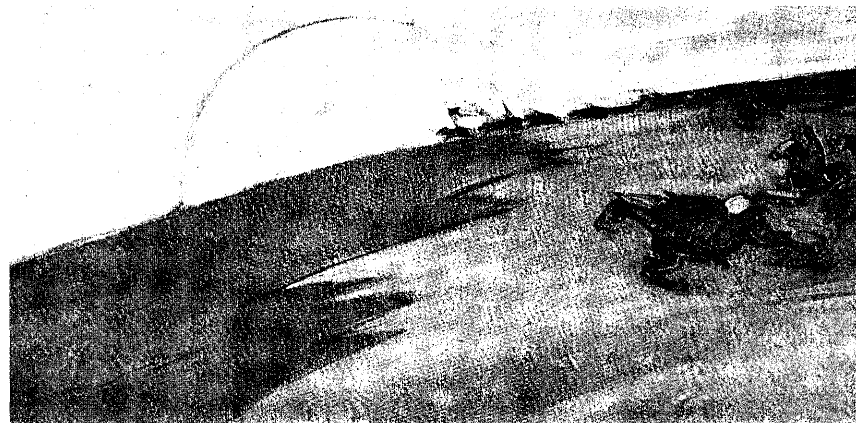

Юры АЛЬБІЦКІ. «Пралог». Эскіз да кінафільма **«Корцік».**

Юры АЛЬБІЦКІ. «Піянеры». Эскіз да кінафільма **«Корцік».**

Юры АЛЬБІЦКІ. «Рэўск. Пачатак». Эскіз да кінафільма **«Корцік».**

Уладзімір ЧАРНЫШОЎ. Эскіз да кінафільма **«Вялікі трамплін».**

Вячаслаў КУБАРАЎ. Эскіз да кінафільма пра мазырскіх нафтахімбудаўнікоў **«Індустрыяльная балада».**

ДЗЕНЬ ШОСТЫ

Сяджу ў Доме студэнтаў на дыскусіі «Планаванне і адукацыя». Гэта вельмі важная праблема. Справа ў тым, што неабходна дасканальная прапарцыянальнасць паміж эканамічным развіццём грамадства і сістэмай адукацыі. Напрыклад, дэлегат Венгрыі расказваў, што ў іх адзін рубель, затрачаны на падрыхтоўку спецыяліста, дае 1,4 рубля прыбытку ў нацыянальным здабытку краіны. У некаторых жа, пераважна маладых, краінах падобнай прапарцыянальнасці няма. Вось што гаварыў дэлегат С'ера-Леоне. У іх два напрамкі адукацыі. Адзін праводзіць дзяржава, другі—прадпрымальнікі. Аб сумесным планаванні не можа быць і гаворкі. У выніку ў краіне не хапае спецыялістаў-гуманітарнікаў і лішак фізікаў і матэматыкаў. Юнак з Англіі гаварыў аб сутнасці класавай сістэмы адукацыі ў яго краіне, якая закрывае дзверы ў ВНУ перад дзецьмі бяднейшых колаў насельніцтва. Удзельнікі дыскусіі аднадушна прыйшлі да высновы, што толькі сацыялістычная сістэма гаспадарання пазбаўлена падобных недарэчнасцяў і хібаў.

Вядома, нельга сказаць, што на фестывалі зусім не было ідэалагічных спрэчак. Сярод удзельнікаў і гасцей былі прадстаўнікі самых розных саюзаў і арганізацый. Напрыклад, Міжнародны саюз маладых спецыялістаў. Раней, у Вене і Хельсінкі, члены МСМС адкрыта выступалі супраць усялякіх кантактаў з моладдзю сацыялістычных краін. Зараз, у Берліне, прадстаўнікі гэтага саюза праводзілі больш рэалістычную лінію і выказваліся за супрацоўніцтва з сацыялістычнымі і камуністычнымі саюзамі моладзі.

Былі на фестывалі і адкрыта правыя, рэакцыйныя сілы. Сярод іх асаблівай актыўнасцю вылучаліся члены «Юнге Уніон»—маладзёжнай секцыі заходнегерманскай партыі «ХДС-ХСС». Прымыкалі да іх групоўкі трацкістаў і мааістаў, якія трапілі на фестываль у складзе дэлегацый Мексікі, Швецыі, Японіі, Карэі. Дзейнічалі яны па-рознаму: спалучалі выпады з трыбун з неафіцыйнымі гутаркамі на плошчах і вуліцах Берліна.

Адна такая «правая», апранутая амаль што ў рызманы дзяўчына пыталася ў мяне:

— Чаму ў Маскве няма піва? Чаму ў СССР у адной кватэры вымушаны жыць бацька, маці, дачка, сын і бабуля з дзедам?

Лухта, вядома, але стараюся быць спакойным, цярпліва тлумачу. Урэшце, пытаюся:

— Разумееш зараз, што гэта хлусня?

Ківае галавой, а сама—уся іронія.

— Вось і добра. А то я ўжо думаў, што галаву табе канчаткова затлумілі.

Не спадабалася. Пайшла да купкі гэткіх жа нямытых-нечасаных, нават не развітаўшыся.

Такія, мякка кажучы, «прадстаўнікі» аказваліся ў адзіноце. Бітву ідэй выйграла моладзь, што прадстаўляла сілы прагрэсу і сацыялізму.

ДЗЕНЬ СЁМЫ І ВОСЬМЫ

Два дні з раніцы да вечара мы правялі на семінарах аб задачах культурнай дзейнасці студэнтаў...

ДЗЕНЬ ДЗЕВЯТЫ

Сёння, 4 жніўня, наша студэнцкая група пабывала на экскурсіі ў Лейпцыгу, у горадзе слаўных рабочых традыцый. З якім хваляваннем заходзілі мы ў музей-друкарню ленінскай «Искры»! Нізкі мураваны будынак, некалькі маленькіх пакойчыкаў, наборная каса, друкарская машына, гектограф—вось і ўсё, што мелі натхнёныя выдаўцы нязгаснай «Искры».

Лейпцыг—горад Карла Лібкнехта, Клары Цэткін, Эрнста Тэльмана, Франца Мерынга. Лейпцыг—гэта мужнасць Георгія Дзімітрова. Сёння ён вядомы сваёй прамысловай прадукцыяй і славутым кірмашом. І яшчэ адна характэрная адзнака горада: кожны пяты студэнт ГДР вучыцца ў Лейпцыгу.

Пабывалі мы ў гасцях у сваіх калег, студэнтаў педагагічнага інстытута імя Клары Цэткін, знаёміліся з побытам, вучобай сяброў, гутарылі з рэктарам. Нямецкія калегі паказалі нам гістарычнае кафэ, у якім бавіў час юны Гётэ і дзе ён пачаў пісаць свайго «Фаўста».

Дадому вярталіся позна, хацелася спаць. Толькі хіба будзеш спаць, калі вакол вірыць фестываль? З першага дня мы выкінулі лозунг: «Адсыпацца будзем дома!» А раз так, то махнулі рукой на сон і пайшлі да югаслаўскіх і венгерскіх сяброў вадзіць іх народныя карагоды.

Ды, мусіць, дзевяты дзень запомніўся іншым. Ён праходзіў пад дэвізам—«Юнакі і дзяўчаты ГДР вітаюць моладзь свету». З самай раніцы ўся наша дэлегацыя накіравалася на галоўную вуліцу Берліна—Карл-Маркс-алею. Некалькі гадзін перад пасланцамі ўсіх кантынентаў зямлі бясконцым патокам ішлі юнакі і дзяўчаты Германскай Дэмакратычнай Рэспублікі—сто тысяч маладых рабочых, сялян, студэнтаў, школьнікаў. Завяршылася маніфестацыя вялікім карнавалам. Незабыўнае відовішча!

ДЗЕНЬ ДЗЕСЯТЫ

Пятага жніўня была нядзеля. Роўна дзевяць дзён назад успыхнула полымя фестывалю, полымя дружбы. Ды ўражанне такое, што не было гэтых доўгіх летніх дзён, а толькі адзін яркі, сонечны, радасны дзень, раніца якога пачалася 28 ліпеня, і вось зараз, 5 жніўня, надыходзіў вечар.

Берлін развітаўся з фестывалем. Урачыста закрываліся нацыянальныя клубы, кафэ, салоны, выстаўкі, цэнтры салідарнасці. На вуліцах і плошчах горада панавала такое ж ажыўленне, як і ў першыя дні. Многія ўдзельнікі фестывалю па-сапраўднаму пасябравалі між сабою, з нямецкімі юнакамі і дзяўчатамі, і было шкада, што сонечнаму святу моладзі прыходзіць канец.

Урачыстае закрыццё фестывалю трансліравалася па тэлебачанні, і таму я не буду гаварыць пра яго. Скажу толькі аб тым, што пасля пасланцы ўсіх кантынентаў, пабраўшыся за рукі, па-сяброўску абняўшыся, пайшлі па вуліцах Берліна—спявалі песні, танцавалі, жартавалі, абменьваліся на памяць сувенірамі, паштоўкамі, значкамі, адрасамі...

X Сусветны фестываль моладзі і студэнтаў закончыўся. Ён стаў магутнай дэманстрацыяй адзінства моладзі планеты ў барацьбе за мір і сацыяльны прагрэс, узняў дэмакратычны рух маладых людзей свету на новую ступень.

Назаўтра, 6 жніўня, нямецкія сябры сардэчна праводзілі нас дадому. Цяжка перадаць словамі тыя пачуцці і думкі, якія валодалі намі ў незабыўныя хвіліны развітання. Мора кветак, шчырыя абдымкі, усхваляваныя твары, радасныя ўсмешкі. І песні... Ужо крануўся цягнік, паплыў за вокнамі будынак вакзала «Остбангоф», а ў прасторы ўсё лунае магутная мелодыя «Гімну дэмакратычнай моладзі».

Полымя дружбы моладзі свету не адшугала і ніколі не адшугае.

Васіль ДРАГАВЕЦ,
студэнт БДУ імя У. І. Леніна, дэлегат
X Сусветнага фестывалю
моладзі і студэнтаў у Берліне.

Фота аўтара.

1973

СНЕЖАНЬ

5

Дзень Канстытуцыі СССР.

35 гадоў назад (1938) адбыўся І з'езд мастакоў БССР.

9

75 гадоў з дня нараджэння (1898) В. Ф. Валчанецкай, народнай артысткі БССР.

13

60 гадоў з дня нараджэння (1913) Я. Д. Нікалаева, народнага мастака БССР, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі БССР.

15

55 гадоў з дня стварэння (1918) першай камсамольскай арганізацыі ў Мінску.

16

70 гадоў з дня нараджэння І. О. Ахрэмчыка (1903—1971), жывапісца, народнага мастака БССР.

17

75 гадоў з дня нараджэння (1898) М. І. Аляксеева, пісьменніка.

90 гадоў з дня нараджэння Я. І. Барычэўскага (1883—1934), беларускага літаратуразнаўцы.

19

70 гадоў з дня нараджэння (1903) Т. Р. Цулукідзе, пісьменніцы.

20

55 гадоў назад (1918) у Маскве адбылася канферэнцыя беларусаў-камуністаў Петраградскай, Мінскай, Маскоўскай, Саратаўскай і Тамбоўскай беларускіх камуністычных секцый, на якой была прынята рашэнне аб неабходнасці ўтварэння Беларускай ССР і ўстанаўлення федэратыўных сувязяў з РСФСР.

22

15 гадоў назад (1958) Беларуская ССР узнагароджана другім ордэнам Леніна.

В. Ф. Валчанецкая.

Я. Д. Нікалаеў.

І. О. Ахрэмчык.

Я. І. Барычэўскі.

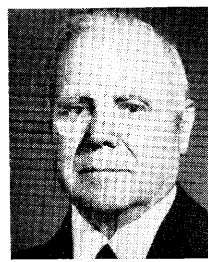

М. І. Аляксееў.

Т. Р. Цулукідзе.

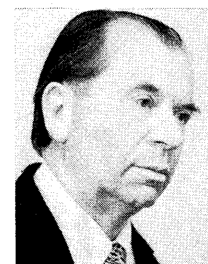

А. М. Кулакоўскі.

Я. К. Цікоцкі.

23

55 гадоў з дня прыняцця рашэння (1918) ЦК РКП(б) аб утварэнні БССР.

24

175 гадоў з дня нараджэння Адама Міцкевіча (1798—1855), выдатнага польскага паэта. Нарадзіўся на Навагрудчыне.

60 гадоў з дня нараджэння (1913) А. М. Кулакоўскага, беларускага пісьменніка.

60 гадоў з дня нараджэння (1913) М. Д. Чурабы, беларускага мастака-графіка.

50 гадоў назад (1923) СНК БССР прыняў пастанову аб абавязковай рэгістрацыі і ахове помнікаў мастацтва, старадаўнасці, народнага побыту і прыроды.

25

55 гадоў з дня пачатку работы (1918) І з'езда Камуністычнага Саюза Моладзі Заходняй Камуны, на якім быў пакладзены пачатак утварэнню камсамола Беларусі.

26

80 гадоў з дня нараджэння Я. К. Цікоцкага (1893—1970), беларускага кампазітара, народнага артыста СССР.

27

50 гадоў з дня нараджэння (1923) А. С. Вялюгіна, беларускага паэта.

5 гадоў назад (1968) у Мінску адкрылася пастаянная рэспубліканская выстаўка дасягненняў народнай гаспадаркі БССР.

29

60 гадоў з дня нараджэння (1913) З. А. Васільевай, народнай артысткі БССР.

30—31

55 гадоў назад (1918) адбылася VI Паўночна-Заходняя абласная канферэнцыя РКП(б) (Першы з'езд КП(б)Б).

31

55 гадоў назад (1918) ЦБ КП(б)Б і Часовы рэвалюцыйны рабоча-сялянскі ўрад БССР зацвердзілі Маніфест аб утварэнні Беларускай ССР, які быў абнародаваны 1 студзеня 1919 г.

А. С. Вялюгін.

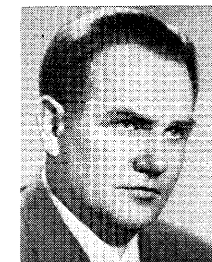

З. А. Васільева.

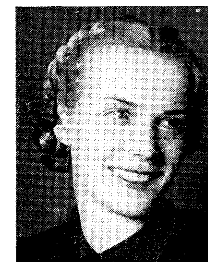

СВЯТЛО ДУШЫ

Да 70-годдзя з дня нараджэння Пiлiпа ПЕСТРАКА

«Што даты? Гэта толькі вехі Гісторыі».

Пімен Панчанка.

Думаецца, невыпадкова назваўся ён Звестуном—такі Пілiп Пестрак выбраў сабе псеўданім. Мастацтва, як зразумеў ён, нядаўні студэнт Самарскага універсітэта, які з бацькамі ў лістападзе 1921 года прыехаў на радзіму, у дзедаву хату ў Сакоўцах, на Косаўшчыне, павінна служыць народу. Паэзія заклікана актыўна ўздзейнічаць на людзей, на грамадства. А паэт і ёсць вястун лепшай будучыні для свайго прыгнечанага на той час народа.

Жахлівыя малюнкі галечы і беднасці адкрыліся перад будучым паэтам у роднай вёсцы, на Палессі. Голад і холад стаялі на парозе кожнай сялянскай хаты. Той жа зімою сям'ю Пестракоў напаткала бяда-гора. Памерлі ад тыфу бацька, сястра і брат, а Пiлiп ледзь адкараскаўся ад хваробы. Зімою 1922 года П. Пестрак пайшоў «у людзі»—стаў працаваць на лесапільні. Тут адкрылася для яго суровая школа жыцця. Служба ў купца-лесапрамыслоўца лесніком яшчэ больш пераканала вясковага хлопца, што ніколі не можа быць міру паміж прыгнятальнікамі і прыгнечанымі.

З першага верша «Наперад, гэй...», які быў змешчаны 20 чэрвеня 1926 года ў часопісе «Родныя гоні», Звястун выступае як выразнік думак і настрою прыгнечанага селяніна.

Звястун вялікай вясны—«сын прастораў неабнятых, радзімых гоняў, родных ніў», П. Пестрак шчыра, сыноўняй любоўю любіць свой край, выказвае гарачае жаданне бачыць яго свабодным. Гэты матыў свабоды гучыць выразна ў тым жа вершы: «Уставай, галодны беларус, служыць радзімай справе, скінь з плеч прыгоны і прымус, здабудзь дарогу к славе!»

Выходзячы на літаратурную дарогу, П. Пестрак рашуча і ўпэўнена пракладаў шлях новай рэвалюцыйнай паэзіі. Творчасць Я. Купалы, Я. Коласа, У. Маякоўскага была для паэта ўзорам высокапаэтычнага і праўдзівага адлюстравання рэчаіснасці. Прасякнутыя высакародным патрыятызмам, вялікай любоўю да чалавека працы, яго творы жывілі веру ў светлае будучае свайго краю, ва ўз'яднанне ўсяго беларускага народа ў адзінай дружнай сям'і.

Выпрабаванні і гарт змагара вызначылі ўвесь напрамак паэзіі П. Пестрака. Першы раз паэта арыштоўваюць 3 лютага 1927 года. Да 11 чэрвеня ён сядзеў у турме ў Пружанах і Гродне. А 14 студзеня 1929 года—другі арышт. Акруговы суд даў яму тры гады. Апеляцыя дала яшчэ два гады. Адбыў тэрмін у Гродне. У верасні 1933 года П. Петрак накіроўваецца ў Пінскую акругу інструктарам ЦК КПЗБ. 22 лютага 1934 года яго выдае правакатар, і П. Пестрак трапляе зноў за краты. Каля двух год сядзеў ён пад следствам у Пінскай турме. У лістападзе 1935 года яго асудзілі ў Вільні і далучылі да судовага працэсу беларускіх літаратараў. Паэт-рэвалюцыянер атрымаў шэсць гадоў зняволення. У лістападзе 1936 года П. Пестрака ў ліку іншых палітзняволеных пераводзяць у гродзенскі астрог, адкуль ён і быў вызвалены 22 верасня 1939 года Чырвонай Арміяй.

Адзінаццаць гадоў зняволення—адзіночкі, допыты, карцэры, галадоўкі, барацьба з астрожнай адміністрацыяй за правы палітзняволеных—гэта сапраўды цярністы шлях падпольшчыка-камуніста. Магутным сродкам барацьбы ў руках паэта стала паэзія. Звяртаючыся да яе, паэт усклiквае:

«Дай, паэзія, меч прамяністы,
Слова-гарт, слова-кліч, слова-бой!..»

Многія вершы паэта, напісаныя ў турме, на этапных дарогах на шматках паперы—«грыпсах», загублены беззваротна, у тым ліку і паэмы «Ганцы», «Закатаваныя», «Шум сасон».

У вершах і песнях П. Пестрака няма смутку, няма роспачы і адчаю, а ёсць жыццё, пераконанасць і сцвярджэнне рэвалюцыйных ідэалаў. Перапоўнены замілаванасцю да роднай зямлі, да роднага краю, паэт чуйна ловіць і пах грачаных палеткаў, і думны шум бору, і плёскат хваляў Нёмана...

Паэзія П. Пестрака тых палымяных гадоў была разам з яе аўтарам на барыкадах гневу. П. Пестрак разам з лепшымі змагарамі-літаратарамі і вершам пілаваў краты. Тры гады, з 1937 па 1939, у цяжкіх умовах гродзенскай турмы П. Пестрак быў сакратаром турэмнага камітэта, душою палітзняволеных, прыкладам змагарнай стойкасці і мужнасці. Яго вершы-заклікі, вершы-гімны запісваліся цвіком на сценах, перадаваліся з вуснаў у вусны, выходзілі на волю і дзейсна служылі рэвалюцыйнай барацьбе.

Ніколі не сумняваючыся, што вызваленне прыйдзе, паэт выказвае сваё жаданне стаць у шэрагі будаўнікоў новага жыцця. У вершы «Сон аб аграноме» ёсць такія радкі:

«Прыйду, праменны, я тады
З той падарожы барацьбянай
На свята трактарнае песні».

Пад вершам подпіс: «Гродзенскі астрог. Люты 1937 г.»

Праз два гады—верасень 1939-га. Векапомныя дні вызвалення. Паэт гарача, натхнёнай песняй вітае прыход Чырвонай Арміі, якая прынесла вызваленне спакутаваным братам—працоўным Заходняй Беларусі. Верш «Заходняй Беларусі», напісаны ў тыя дні,—песня вызваленаму народу, што скінуў ланцужныя аковы і назаўсёды пазбавіўся ад спрадвечнага гора.

З уласцівай яму рэвалюцыйнай узнёсласцю паэт, перапоўнены пачуццём радасці і шчасця, усклікае: «Краіна родная! Вітай зару збаўлення!» Па гарачых слядах падзей складаюцца вершы «Маўзалей», «Армія Чырвоная» і інш. Паэт актыўна ўключаецца ў грамадскае жыццё. У першыя дні вызвалення П. Пестрак узначаліў у Гродне рэўком. На выбарах у Народны сход Заходняй Беларусі П. С. Пестрак быў абраны дэпутатам. У Беластоку на сходзе была вылучана паўнамоцная камісія на сесію Вярхоўнага Савета СССР у Маскву. У яе складзе быў і П. Пестрак. Працоўныя Гродна выбралі яго сваім пасланцом у Вярхоўны Савет СССР. У перадваенныя гады Пiлiп Пестрак узначальваў Беластоцкае аддзяленне Саюза пісьменнікаў БССР.

У першыя дні Айчыннай вайны П. Пестрак разам з сям'ёю пехатою ідзе на ўсход. Давялося спыніцца ў Лельчыцкім раёне, у невялікай лясной вёсачцы, дзе ён звязваецца з партызанамі. Сем месяцаў прабыў у злучэнні генерал-маёра Сабурава. У партызанах напісаны вершы «Першы май», «Пад зорным карагодам», «На варце», песня «Партызанская маршавая». Паэт ярка расказвае пра той трывожны час, адлюстроўвае настроі лясных салдат, сцвярджае веру савецкіх людзей у перамогу, жаданне ісці ў бой за справядлівую справу.

Пасляваенныя гады—самыя плённыя ў творчасці П. Пестрака. Ён піша многа, актыўна выступае ў перыядычным друку, часта сустракаецца з чытачамі, вядзе вялікую грамадскую работу.

Паэт захапляецца мірнай стваральнай працай савецкіх людзей, якія пераўтвараюць зямлю і прыроду і якія самі харашэюць у змаганні за красу жыцця, багацеюць душою, робяцца чысцейшымі ў думках і дзеяннях сваіх. Напісаныя ў вандроўках і на прыпынках, па гарачых слядах паездак і гасцявання ў новых мясцінах, у братніх краінах,—гэтыя творы прасякнуты любоўю да людзей працы.

Паэт з натхненнем, з жыццелюбнасцю зямною апявае дружбу і братэрства савецкіх народаў, з'яднаных пад сцягам ленінізму ў братнім Саюзе Саветаў.

Публіцыстычнасць, грамадскі тэмперамент—зайздросная сіла паэзіі П. Пестрака. У яго вершах жыве грамадзянскасць у самым высокім сэнсе, палітычны пафас—яркая адметнасць яго мужнага голасу.

— А цяпер вершы пішаце, Піліп Сямёнавіч?—неяк спытаў я, калі мы гутарылі з пісьменнікам пра яго творчасць.

— А як жа, пішу. І буду заўсёды пісаць,—я люблю вершы. Але ўжо ад гэтае вайны найбольш пішу прозу. Спытаеце, чаму? Вайна—найвялікшае з выпрабаванняў, дала столькі назіранняў, столькі было падзей і трывог, што ўсё пражытае не месцілася ў вершах і паэмах. Людзі і падзеі, з якімі я прайшоў віхурныя і агнявыя дарогі, прасіліся на паперу, і я ўзяўся за прозу. У апавяданнях і аповесцях, а пазней у раманах—«Сустрэнемся на барыкадах» і «Серадзібор» я адчуў, што і ў прозе можна выказаць тое, што цябе хвалюе, чым перапоўнена твая душа ў хвіліны найвышэйшага напружання-натхнення!..

Успомнілася з рамана «Серадзібор»: «Проза?—перапытаў Жарнавік.—Гм... Проза таксама паэзія, толькі для вока нябачная...»

У прозе пісьменнік праявіў зайздросную адметнасць свайго таленту—абвостранае адчуванне часу, веданне псіхалогіі і дыялектыкі душы чалавека, змагара і працаўніка, уменне заглыбляцца ў жыццё.

У адной з вячэрніх нашых гутарак Піліп Сямёнавіч сказаў пра сябе:

— Мы, людзі, заўсёды імкнемся да прыгажосці, красы. Красы жыцця!.. Красы адносін між людзьмі. Усё ў прыродзе ад прыгожага, ад гармоніі. Краса—вось да чаго і я імкнуся ў сваім жыцці, у сваёй рабоце. Прыгажосць—мая філасофія. І любоў да людзей. Дзеля гэтай любові, дзеля прыгажосці жыцця я і сядзеў адзінаццаць гадоў у турме. Прыгажосць чалавечая, прыгажосць сэрца чалавека і сіла яго рук—вось тое, чым я заўсёды захапляўся.

Задумліва памаўчаўшы, гаворыць:

— Такі ўжо чалавек. Яму заўсёды хочацца з некім падзяліцца сваімі думкамі, тым, што ў яго набалела. Вось і я з табою пагаварыў, і мне палягчэла на душы... І якая асалода пасля цікавай гутаркі з кім-небудзь,—часам нават з самім сабою.

Ёсць у П. Пестрака цыкл апавяданняў «Партызанскімі сцежкамі». У іх вобраз лесу—нібы пацвярджанне прышвінскага: «любіць прыроду—любіць Радзіму». Героі апавяданняў—партызаны—жывуць сярод лесу, а лес—іх перадавая, іх фронт.

Вызначаюцца сваёй народнай прастатой, замілаваннем да чалавека—творцы і гаспадара зямлі—апавяданні «Гумно без варот», «Куфэрачак».

Цыкл апавяданняў «Сярод чаротаў» (1963 г.)—новы крок пісьменніка да майстэрства, да паказу і выяўлення лепшых рыс чалавека. Пісьменніка захапляе мірная праца людзей, якія зведалі ліхалецце вайны і адчулі радасць перамогі над ворагам.

«Хочацца стаяць і слухаць гэтую прасветленую скупым святлом месяца цішыню, у якую затаіўся лес, з яго жыццём—дыханнем». Чытачу, як і пісьменніку, дарагія і блізкія і старшыня-генерал, які спачатку «рабіў уражанне поўнай непрыступнасці», «крэпасць нейкая, дый годзе», і ляснічы, «скупы на словы», мітуслівы, але шчыры чалавек, і генеральскі шафёр Ваня, яго старыя бацькі... Разам з пісьменнікам мы пранікаемся павагай да гэтых людзей, знешне суровых, зацятых, але прыгожых душою. Яны жывуць у мясцінах, дзе нялёгка даецца ім хлеб. Усе яны, як і партызанскі генерал, што згадзіўся паехаць сюды, у глухія балоты, і ўзначаліў у родных мясцінах калгас, працай замацоўваюць сваю вернасць партыі, роднай Савецкай уладзе.

Апавяданні Пестрака ваеннага і пасляваеннага часу, аповесць «Пачатак», як зазначылі крытыкі, з'явіліся адпаведнай падрыхтоўкай да стварэння рамана-эпапеі «Сустрэнемся на барыкадах», які «ўвайшоў у беларускую савецкую літаратуру як шырокае мастацкае палатно аб адным з векапомных перыядаў жыцця беларускага народа».

Гутарым пра тое, як стваралася эпапея «Сустрэнемся на барыкадах», якой пісьменінк аддаў пяць гадоў (1948—1952) працы. Піліп Сямёнавіч расказвае:

— Спачатку была задумана аповесць пра барацьбяны шлях падпольшчыка-рэвалюцыянера, а потым твор разросся, у ім сяліліся ўсё новыя і новыя героі.

— У якой ступені раман «Сустрэнемся на барыкадах» дакументальны, калі можна так сказаць? З каго пісаліся яго галоўныя і не галоўныя героі?

Піліп Сямёнавіч, як звычайна, пачынае з жарту:

— Ат, якая там дакументальнасць. Твор пісаўся лёгка, бо з імі, з людзьмі, якія насяляюць раман, з героямі, як вы называеце іх, я жыў, хадзіў аднымі сцежкамі і з імі ў турмах сядзеў, і галадаў, і зведаў карцары і адзіночкі, і быў

з імі на мітынгах, і ўдзельнічаў у тых забастоўках, што адбываліся ў родных мясцінах, на Палессі...

І ўжо сур'ёзна, задумліва:

— Ведаеце, што сказаў Вісарыён Бялінскі? А ён сказаў наконт гэтага такое: «Твор уяўляе не што іншае, як пафас душы яго аўтара».

Не трэба быць даследчыкам, каб упэўніцца, чытаючы эпапею «Сустрэнемся на барыкадах», што ў ёй цэлая гістарычная эпоха, перыяд жыцця і барацьбы працоўных Заходняй Беларусі ў часы белапольскай акупацыі. Грунтуючыся на сваім, пражытым, пісьменнік скарыстаў багаты фактычны матэрыял—шматлікія эпізоды рэвалюцыйна-вызваленчага руху народа, дзейнасць КПЗБ. Мастацкасць і гістарызм, як адзначала крытыка, удала спалучаюцца ў рамане. Пад пяром мастака жыццёвыя факты, якія мелі месца ў сапраўднасці, асэнсоўваюцца ў адпаведнасці з ідэйнай задумай, з логікай развіцця сюжэту, лёсу герояў.

Пісьменнік скарыстаў у рамане гісторыю нападу партызан на цягнік ваяводы Даўнаровіча, забастоўкі рабочых дрэваапрацоўчых заводаў, якія адбываліся ў Гайнаўцы і Белавежы ў 1931 годзе, дэманстрацыю пратэсту супраць разгрому Грамады ў Косаве 3 лютага 1927 года. Кобрынскае паўстанне супраць карнікаў і паліцыі і суд над паўстанцамі ў Кобрыне...

— За многімі вобразамі,— сказаў Піліп Сямёнавіч,— стаяць рэальныя жывыя асобы. Але гэта не азначае, што яны—копія рэальна існуючага чалавека, якога ведаў аўтар. Яны і плён мастацкага мыслення.

Адзін з любімых герояў самога Пестрака—Андрэй Касцевіч. Яго лёс і яго дарогі ў многім сугучныя, адэкватныя жыццю і выпрабаванням самаго аўтара. Гэтак жа, як і аўтар, Андрэй вяртаецца з бацькамі з Паволжа, дзе ён вучыўся і імкнуўся стаць аграномам, і дзе засталася ў яго каханая дзяўчына, і ў роднай Запалянцы, а затым на лесапілцы праходзіць школу жыцця, якая прывядзе яго на барыкады рэвалюцыйнага змагання. Аўтабіяграфічнасць тут відавочная. У вобразе Сцяпана Касцевіча, бацькі Андрэя, мы ўгадваем рысы бацькі аўтара, чалавека пісьменнага і аўтарытэтнага ў вёсцы.

Сваіх прататыпаў, вядома, маюць і Дзям'ян Гарагляд, і Даніла Перагуд, і Сцяпан Каваль—партызанскі камандзір, які з'яўляецца адным з лепшых вобразаў рамана.

Вобразы рэвалюцыянераў, падпольшчыкаў заўсёды эмацыянальна-узнёслыя—увасабленне мужнасці і гераізму народа. Разам з тым гэта і рэальныя, са сваімі адметнымі рысамі людзі. Такія і Іван Паддубны, і той жа Сцяпан Каваль, у вобразе якога ўгадваюцца рысы Кірылы Пракопавіча Арлоўскага, што дзейнічаў у той час на Палессі.

А. Фадзееў у лісце да П. Пестрака ад 21 лютага 1955 года вельмі станоўча ацэньвае вобраз Надзі Харашэвіч. Ён, між іншым, піша: «...Каханне Андрэя і Надзі чыстае на гэтай высокай аснове чалавечых адносін і ў той жа час зямное—упрыгожвае гэтыя старонкі рамана цудоўнай лірычнай акварэллю, што так адцяняе суровасць барацьбы, у якой абое ўдзельнічаюць».

У рамане цудоўныя, поўныя чароўных гукаў і святла, апісанні прыроды. Самастойны, аб'ёмны вобраз набываюць лес, лясное возера—увасабленне сілы і непераможнасці народу, моц векавую.

«Сустрэнемся на барыкадах»—сапраўды народны твор, у якім створаны калектыўны вобраз народа, змагара за сваю шчаслівую будучыню на сваёй роднай зямлі.

Раман «Серадзібор» (1959—1962)—першы буйны твор пісьменніка, у якім малююцца падзеі мірнага пасляваеннага жыцця ў заходніх абласцях Беларусі. Як зазначае сам аўтар, гэта твор пра родную зямлю, пра людзей, што абнаўляюць і ўпрыгожваюць яе. Як і ў папярэдніх творах, у рамане моцная фактычная, можна сказаць, канкрэтная аснова; пісьменнік, відавочна, знаходзіў сваіх герояў між рэальных людзей, у палескіх калгасах. Яны, героі рамана, вельмі цікавыя і праўдзівыя, бо ўзяты з нашай рэчаіснасці, з глыбінь жыцця. Пісьменнік не прыхарошвае жыццё, не спрашчае сацыяльных працэсаў, што адбываліся ў першыя пасляваенныя гады ў заходнебеларускай вёсцы і калектыўным будаўніцтве.

Адзін з герояў рамана, вучоны аграном Кляновіч так гаворыць пра сваю лінію жыцця Платону Грушку, свайму настаўніку, прафесару сельскагаспадарчай акадэміі: «Жыць—значыць ісці глыбей у жыццё. А ісці глыбей—значыць змагацца».

Яркія, сапраўды мастацкія сцэны, якіх шмат у творы, сведчаць пра талент і глыбокае веданне пісьменнікам вясковага побыту і вясковых людзей, майстэрства асэнсоўваць і падпарадкаваць ідэйнай задуме жыццёвыя факты, рэальныя падзеі.

Героі рамана—актыўныя і дзейныя характары, валявыя натуры. Асабліва ўдаўся аўтару вобраз старога калгасніка Несцера Падковы—увасабленне працавітасці, чалавечнасці і душэўнай прыгажосці. Тое ж можна сказаць і пра вобраз вясковай жанчыны—жывёлаводкі Тацяны Карпец. Сцэна, дзе Тацяна выступае на

трыбуне рэспубліканскай нарады, і старонкі яе падарожжа па праспекце Мінска, уражанні ад горада і думкі пра родны Серадзібор—усё гэта напісана хораша і цікава.

Зайздросціш аўтару, яго здольнасці захапляцца сваімі героямі, уменню выяўляць іх лепшыя чалавечыя якасці. Нярэдка гэтае захапленне ў П. Пестрака пераходзіць у рамантызацыю і самую высокую паэтыку. Пачытайце хоць бы сцэну, як вучоны аграном Кляновіч, гасцюючы ў Несцера Падковы, сінім летнім ранкам аглядае палі, і вы адчуеце гэтую асаблівую ўлюбёнасць героя і аўтара ў зямлі адвечную красу.

«Серадзібор»—маё любімае дзіця»,—сказаў неяк пра свой раман Піліп Сямёнавіч...

На стале ў Піліпа Сямёнавіча рукапіс новага рамана. Першая кніга, можна сказаць, напісана. Над ёю пісьменнік працуе апошнія тры гады.

— Пра што новы твор?—перапытвае Піліп Сямёнавіч і, як заўсёды, жартуе:—Трэба спытаць, не пра што, а пра каго мая «Лесавічанка»—так я назваў раман,—пра народ, пра нашых гераічных працавітых людзей, якіх я люблю і якім служу шчыра і аддана. Тэма майго рамана, я сказаў бы, не гераічная ў сэнсе нейкага там баявога подзвігу. Героі рамана—простыя людзі з народа—вясковыя змагары за ўсталяванне сацыялізму як самага справядлівага ладу жыцця для працоўных. Я хачу сказаць, як сыны і дочкі з народа, вясковыя інтэлігенты, ідуць у сацыялізм і камунізм, як яны адстойваюць яго, змагаюцца за яго. У цэнтры—цудоўная дачка вёскі Лена Лясовіч, Лесавічанка. Ідэал жаночай красы. Яна нарадзілася ў сялянскай сям'і, скончыла гімназію ў Вільні. Перад прыхода Чырвонай Арміі сядзела ў турме, яна—камсамолка, падпольшчыца.

Піліп Сямёнавіч нечакана змаўкае, паглыбляецца ў свае думкі. Затым, схамянуўшыся, кажа далей:

— Яна памрэ, загіне, мая Лесавічанка. Яе павядуць на катаванне фашысты, бо яна была на чале падпольнай арганізацыі ў сваёй вёсцы над Нёманам. І яе, як іншых дзяўчат, расстраляюць. Лена толькі і паспела крыкнуць: «Ма-ма!» Як яна любіла сваю маму!.. Лесавічанка любіла народ, любіла вёску...

Піліп Сямёнавіч—дэпутат Вярхоўнага Савета БССР, турбуецца, што ніяк не можа з-за сваіх творчых клопатаў выехаць у родныя мясціны, на Косаўшчыну. Ён хоча зноў наведацца да сваіх выбаршчыкаў, у Драгічын, пахадзіць па даўніх знаёмых сцежках.

— Там, на Драгічыншчыне, мая падпольшчына трохі праходзіла,— успамінае Піліп Сямёнавіч.— Ёсць людзі, якія тое ўсё памятаюць. І калі я выступаў там, то прыгадалася. Не хочацца ўспамінаць тое ўсё—як мы ўсе жылі, які цяжар неслі... А цяпер, вызваленыя, маем свабоду. Я і кажу ім, палешукам сваім: «Беражыце гэтае наша вызваленне. Стойка беражыце». Так я гутару з людзьмі. Думаю, што так і трэба гаварыць з народам...

— А вершы хочацца пісаць,— лагодна ўсміхаецца круглявы твар Піліпа Сямёнавіча.—Мне каб цішыня і ніхто не перашкаджаў. Толькі каб цішыня... Можа, я і заўтра напішу. Такое, напрыклад. Іду па дарозе. Думаю, што я недзе некаму не дапамог, не выслухаў яго да канца. І раптам бачу: расцвіла бярозка свежасцю зялёнай. А насустрач ідзе дзяўчына. Прыгожая, стройная, як бярозка... Што, хопіць для верша?..

Ці праўда, слухаючы такое, хіба паверыш, што паэту—семдзесят?

«Вы разумеете, справа не ў даўгалецці,—сказала неяк М. Шагінян у інтэрв'ю карэспандэнту «Недели»,—а ў захаванні памяці, працаздольнасці, свежасці думкі, маладосці духу, маладосці адчування свету».

У Піліпа Сямёнавіча ўсё гэта ёсць. Няхай жа не стамляецца думка, не праходзіць гэтае цудоўнае адчуванне маладосці свету! Няхай маладзее душа творцы, выпраменьваючы людзям і радасць, і цеплыню.

Сцяпан КУХАРАЎ.

■ ■ ■

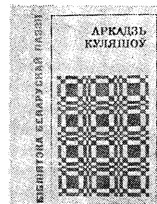

Аркадзь КУЛЯШОЎ. «МАЯ БЕСЯДЗЬ». Лірыка. «Бібліятэка беларускай паэзіі». Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1973

«З ВЕЧНАЙ ПРАГАЮ Ў ВАЧАХ...»

Пачынаеш чытаць першыя старонкі кнігі выбранай лірыкі Аркадзя Куляшова «Мая Бесядзь», што нядаўна пабачыла свет у серыі «Бібліятэка беларускай паэзіі», і міжволі згадваюцца цютчаўскія словы: «Как скоро Музы под крылом его созрели годы...»

Сапраўды, хіба не вабіць сваёй ціхай гармоніяй такія, напрыклад, простыя і «звычайныя» радкі:

Гінуць дажджыстыя хмар валаконцы,
Дыхае свежасцю сіняя гладзь.
Хочацца шыры, паветра і сонца,
Хочацца з лісцяў расінкі страсаць...

Простыя? Так. Звычайныя? Так. Але з-пад знешняй някідкасці павявае такой прасторнасцю і лёгкасцю, такім суладдзем вялікага і малога (шыры і расінак), такой свабодай выяўлення, што звычайна даюцца толькі аўтару, які спакушаны ўжо ў сакрэтах паэзіі.

А колькі ж было Куляшову ў 1927 годзе, калі нарадзіліся гэтыя радкі? Трынаццаць, толькі трынаццаць! І хоць далёка не заўсёды дасягаў юны паэт на пачатку творчага шляху такога ўзроўню паэтычнай спеласці, аднак цытаваныя радкі, мы ведаем, не былі ў яго адзінкавай шчаслівай выпадковасцю.

Вось лаканічна стрыманы малюнак вечаровай цішы, на якую чуйна адгукаецца юная душа («Гармонік новы, басовы рып...», 1927). Вось пяшчотна-трывожны, авеяны светлай самотай верш «Бывай...» (1928), у якім з юнацкай шчымлівасцю так многа сказана аб нясмелым прызнанні, летуценным каханні і балючай ростані; душэўны смутак увабраў у сябе гоман жоўтых соснаў, шум жытнёвых хваль, жаўрукі майскі блакіт:

Пайшла ты, любая, пад гоман жоўтых
сосен,
Пайшла, маўклівая, пад хваль
жытнёвых шум,
Туды, дзе гойдала зялёнае калоссе
На сцежках ростані мой адзінокі сум.

Дарэчы, многія чытачы ўпершыню прачытаюць у кнізе гэты верш. Надрукаваны ў 1928 годзе ў «Полымі» (№ 5), ён надоўга застаўся на часопіснай старонцы. Цяпер, пасля перапрацоўкі (аднак цытаваныя радкі засталіся амаль не зменены), ён атрымаў новае жыццё, стаў цудоўнай песняй, якая заняла пачэснае месца ў рэпертуары «Песняроў».

Вось верш «Дарогі» (1930). Паэту яшчэ тольні шаснаццаць, ён нават набаўляе сабе год—не іначай як для саліднасці: «На гэтай вышыні мяне трымаюць усе мае семнаццаць год жыцця». Верш гэты—вельмі юначы сваім пафасам і зместам, характарам пачуццяў, нават самой структурай паэтычных формул. У ім хораша яднаюцца шчырасць і непасрэднасць і—як непадробная адзнака ўзросту—амаль дзіцячая наіўнасць, з якою ўпершыню падсумоўваецца той пачатковы вопыт, што здаецца ўжо маладому аўтару значным не толькі сваім пачуццёвым і духоўным зместам, але і пройдзенай адлегласцю. Але як даліся шаснаццацігадоваму юнаку гэтая ўстойлівая лірычная сіла і мастацкая выразнасць, душэўная змястоўнасць, што забяспечваюць вершу гэтакае доўгае жыццё ў нашай свядомасці?..

Ужо гэтыя вершы—пераконлівыя і неаспрэчныя сведчанні надзвычай ранняга лірычна-творчага самавызначэння паэта. Патрэбны быў глыбокі і самастойны талент, неабходны былі напружанае асваенне паэтычнай культуры, засяроджанасць і інтэнсіўнасць унутранай працы душы, каб гэтак рана выспеліць у сабе здольнасць духоўна значных перажыванняў і ўмельства творча ўзняцца над імі, вылучыць тое важнае ў іх, што ў паэзіі становіцца істотным і жывым тады, калі захоўвае сувязь з аўтарам, з яго непаўторным душэўна-чалавечым абліччам.

Беларуская паэзія не ведае, здаецца, другога такога ранняга і крутога творчага ўзыходу. У шаснаццаць гадоў—першая кніга («Росквіт зямлі», 1930), у васемнаццаць—яшчэ дзве («Па песню, па сонца!..» і «Медзі

дождж», 1932). Неўзабаве—некалькі цікавых, смелых у мастацкіх рашэннях і значных ідэйна-эстэтычнымі вартасцямі паэм, лірычных цыклаў, пазначаных інтэнсіўнасцю ідэйна-мастацкага развіцця, настойлівасцю і шырынёй ідэйна-тэматычных і фарматворчых пошукаў.

Юнацкі свет, адкрыты маладым паэтам, дыхаў атмасферай часу, поўніўся тым, чым жыла краіна,—гераікай Кастрычніка і грамадзянскай вайны, пафасам грамадскіх перамен, усталяваннем новых прынцыпаў і формаў чалавечых узаемаадносін. У творах маладога Куляшова суладна лучыліся будзённасць і акрыленасць, аб'ектыўныя малюнкі жыцця і асабістыя перажыванні, рамантыка пакалення і працоўны будзень краіны. Малады паэт лёгка, проста і хораша выходзіў да людзей («Гэтыя людзі: Анісы, Алесі, Вольгі—жывыя, блізкія, свае...»), далучаўся душой да іх, да з'яў і фактаў іхняга жыцця. Вершы яго шырока, свабодна і поўна ўвасобілі гэты душэўны кантакт паэта з жыццёвай явай і саму гэтую яву—маладую, сонечную, працоўную, па-новаму «перакроеную» і памкнёную ў «сонечнае заўтра». У іх прачула раскрылася і душэўна дакладна выявілася ўнутранае жыццё юнака, прасякнутае і гэтай явай—яе справамі, клопатамі, мэтамі, і сваімі маладымі летуценнямі, трывогамі, зносінамі з шырокім светам працы і кахання.

Непераходнай красой і дзівоснай свежасцю палоняць і сёння вершы, што склалі ў свой час слынны куляшоўскі цыкл «Юнацкі свет» (1938—1941). «Бюро даведак», «Воблака», «Ельнік», «Карусель», «На сотай вярсце»... Тут—той шчаслівы і рэдкі выпадак, калі само юнацтва так поўна расказала аб сабе, калі яно з творчай сталасцю і юнай непасрэднасцю раскрыла, разгарнула свой унутраны свет, паведала лірычна-пранікліва—то са смуткам, то ўсмешліва, то ў складаным перапляценні розных настрояў—аб сваім каханні, аб сустрэчах і развітаннях, аб першым жыццёвым вопыце з яго прыемнай самотнасцю і аб радасным адчуванні ўласнай маладосці. І расказала з такім даверам да часу, рэчаіснасці, з такім упэўненым і смелым позіркам у далягляд.

Куляшоў-паэт вельмі хутка рос як чалавек і грамадзянін. Юнацкае летуценне не засланіла яго ад суровых подыхаў часу. Ён з усё большай лірычнай праніклівасцю ўсведамляў сваю адказнасць перад Радзімай і народам. Прачулым і палымяным словам—вынашана, а не рытарычна—ён загаварыў аб пагрозе новай вайны і сустрэў яе ўнутрана змабілізаваны, гатовы да змагання.

Творамі ўсенароднага гучання, незвычайнай лірычнай сілы і духоўнай ёмістасці сталі яго ваенныя вершы, балады і паэма «Сцяг брыгады». Драматычныя, нават трагічныя—як і час, у якім яны ствараліся,—яны валодалі велізарнай «духапад'ёмнасцю», яны вельмі і вельмі шмат гаварылі нашым душам, што такое Радзіма, свабода, родны краявід і матчына мова, з чым жыць і як паміраць, як змагаца...

У «Бібліятэкі беларускай паэзіі» для творчасці Куляшова—занадта сціслыя рамкі, дужа абмежаваны памер. Пяць няпоўных аркушаў. Не даводзіцца разлічваць на поўны і паслядоўны паказ творчага шляху паэта. Прапушчаны такія этапныя вехі, як нізка «Сонечнае заўтра» (1931) і лірычная паэма «Хлопцы апошняй вайны» (1940). Не ўключаны «Дзённік брыгадзіра», «Глушцы», «За дваіх» і многія іншыя добра памятныя даваенныя вершы. Не ўвайшлі нават творы такой паэтычнай вартасці, як лірычная жамчужына «Мне сніўся сон: ты адляцела ў вечнасць...» (1962), дзе вечнасць, зоры і нябёсы становяцца сведкамі і ўдзельнікамі драмы чалавечага сэрца, увасобленай у гарманічна-светлае і пакутнае перажыванне. Станаўленне і развіццё, пошукі і здзяйсненні Куляшова-лірыка былі заўсёды цесна звязаны з яго шуканнямі ў вялікіх жанравых формах, аднак у невялікай кніжцы немагчыма было знайсці месца для паэм.

І ўсё ж дастаткова і таго, што ў кнізе ёсць, каб у душы зноў нарадзілася шматгалосае рэха ад куляшоўскай паэзіі. Новыя пачуцці, новыя ўражанні, новыя думкі доўжаць і моцняць тое пачуццё, пашыраюць тое настраёвае поле, якое здаўна ўзнікае ў душы пры чытанні паэта. У Куляшова вельмі многія вершы вызначаюцца высокай дасканаласцю, мастацкай цэласнасцю і завершанасцю. Яны могуць жыць у свядомасці чытача і паасобку, безадносна да ўсёй астатняй творчасці. «Ранак», «Ліст з палону», «Над брацкай магілай», «Крылы», «Зямля...» У кожнага з гэтых вершаў (а пералік мог быць вялікім, асабліва калі падключыць творы апошніх гадоў)—свая лірычная гушчыня, свая адметнасць, свой шлях да сэрца, па-свойму створаная пачуццёвая рэальнасць. Гаварыць пра гэта можна шмат, і цяперашняе перачытванне вершаў з кнігі «Мая Бесядзь», аплодненае новымі назіраннямі, ужо спакушае да цытавання і канкрэтна-тэкставага аналізу.

Аднак адмовімся ад такога павароту гаворкі. Хочацца падзяліцца некаторымі больш агульнымі разважаннямі і меркаваннямі аб творчых уроках Куляшова, аб рысах і заканамернасцях яго лірычнага свету, характары творчай асобы.

Добра вядома выказванне Блока: «Першай і галоўнай прыкметаю таго, што дадзены пісьменнік не ёсць велічыня выпадковая і часовая, з'яўляецца адчуванне шляху». Яно вельмі стасуецца да ўсёй куляшоўскай паэзіі, яе няспыннага і ўнутрана звязанага з пройдзеным шляхам руху і развіцця і да яе сённяшняга выяўлення, якое трывала абапіраецца на ўвесь духоўны і творчы вопыт і жыццёвы лёс паэта. Яго сённяшнія шляхі з іх імклівымі хуткасцямі («ляціць за шляхам шлях») у драматычна-маштабным перажыванні часу не губляюць пераемнай сувязі са сцежкамі юнацтва («як ручай, сцяжынка палявая пераліласся хвалямі пяску у сталасці шырокую раку...»). І без гэтага, мабыць, не было б той пераканаўчасці, той пранізлівай душэўнасці, якія надаюць сённяшняй філасофскай лірыцы Куляшова такую пачуццёвую сілу, такую асабістасць перажывання.

Мы гартаем старонкі куляшоўскай кнігі і яшчэ раз пераконваемся ў гэтым, бачым і адчуваем лінію паслядоўнага духоўнага развіцця, фармавання і сталення грамадзянскага, паэтычнага і мастацкага светапогляду, бачым пераемнасць і глыбінную сувязь між усім тым, аб чым пісаў і чым жыў паэт у розныя часы сваёй творчай дарогі.

Ад сённяшніх твораў ужо так далёка і быццам асобна свецяць яго юнацкія вершы, на немалой адлеглласці ад нас ужо і густы морак ваеннага трагізму. Паэтава душа бярэ сёння духоўныя вышыні філасофскага шматабдымнага асэнсавання сучаснасці, яе вызначальных гістарычных і сацыяльна-палітычных вектараў, яе новых прасторава-часавых уяўленняў, навукова-тэхнічных і гуманістычных перспектыў. А між тым і ў самым апошнім слове паэта прысутнічаюць і дзейна жывуць, шматплынна зліваюцца і ўзаемадзейнічаюць матывы, водгаласы, настроі перажытага і ўвасобленага ў творы раней, узятага ў свой душэўны вопыт з юнацтва, вайны, пасляваенных шляхоў.

Філасофскія разважанні і лірычныя высновы паэта выяўляюцца сёння ў сумарна абагуленым перажыванні, у якім жывуць, паводле слоў А. Твардоўскага, адразу «все дни и дали». Аднак яны амаль ніколі не абстрагуюцца ў адцягненыя слоўныя формулы. Мы адчуваем: усё тут пакладзена на чуйныя шалі душы, якая многа зведала ў жыцці, але не разгубіла ранейшых пачуццяў і знайшла ім яшчэ болей высокую і сталую меру: «Спакойнага шчасця не зычу нікому; навошта грымотам маланка без грому, сцюдзёны ручай без пякучае смагі, халодная ўвага, не вартая ўвагі, жаданні, што прагныя крылы згарнулі, зязюля без лесу і лес без зязюлі?».

Вынашанае слова паэта, выконваючы складаныя функцыі лірыка-філасофскага абагульнення, не страчвае выразнасці канкрэтнага і непасрэднага чалавечага перажывання. Яно чуйна і праўдзіва рэзаніруе на штуршкі і перабоі паэтавага пачуцця, якое выпраменьваецца з душы то з пафасным напружаннем, то з імправізацыйнай лёгкасцю і з заўсёднай унутранай засяроджанасцю. Таму, нягледзячы на вялікую ролю інтэлектуальнага пачатку ў куляшоўскай паэзіі, яго рацыяналістычны груз не паслабляе пачуццёвага ўздзеяння твораў. Яны перажыты ўсёй істотай, усім вопытам і вынесены з душы «наверх» так, быццам самі выніклі з нейкай жыццёвай, духоўнай сітуацыі і знайшлі сябе, склаўшыся ў самы мэтазгодны і паэтычна-паслядоўны, жывы і арганічна цэласны выклад яе:

Зайшоўшы ў векавыя нетры,
Стаю, зачараваны ім,
На паўмільярдным кіламетры,
Паміж наступным і былым.
Пакліч—былое адгукнецца
Жалейкаю за хваіной;
Скраніся—і важкой хадой
Наступнае ў паход кранецца.

Лепшыя творы сённяшняга Куляшова—выдатны ўзор спалучэння душэўнай непасрэднасці з канцэптуальна-філасофскай абагуленасцю, узор узаемапранікнення і зліцця агульных катэгорый быцця (вечнасці, часу, глабальнага зместу эпохі) з душэўным існеннем канкрэтнай асобы.

Вершы паэта гучаць, як адзін маналог, зрастаюцца ў адну споведзь, лірычнае рэчышча якой захоплівае велізарны аб'ём свядомасці сучаснага чалавека («усе свае шумлівыя патокі збіраць ашчадна ў рэчышчы адным»).

Непамерна вырасла ў паэтавым слове ўмяшчальнасць грамадскага ў асабістым. Праблемы сацыяльнага жыцця і будучыні чалавецтва, пагроза новых войнаў, супрацьстаянне двух светаў, барацьба прагрэсу і цемрашальства набываюць у Куляшова першаступеннае значэнне для яго асабістага жыцця і грамадзянскага самавызначэння, кладуць свой драматычны водсвет на ўсё, што хвалюе паэта, аб чым ён думае і чым жыве.

І калі паэт гаворыць аб вартасці і сэнсе чалавечага жыцця, аб сваёй працоўнай самааддачы («аддаю, з календаром у згодзе, свой час сяўбе гарачай і жніву»), аб прызначэнні і гуманістычнай службе паэзіі («каб словам боль загаіць людскі хаця адзін»);

калі думае аб прошласці і аб заўтрашнім дні чалавецтва, аб шляхах і прынцыпах пераемнасці ідэалаў і ведаў у сучасным свеце («тваіх стагоддзяў цёмныя сляды хто адаб'е на камені суровым? Хто сцвердзіць справай і засведчыць словам, што ў свеце існуеш ты сапраўды?»);

калі разважае аб саміх асновах асабістай і грамадскай сутнасці чалавека—аб сумленні («камандзір мой адзіны—сумленне»), праўдзівасці, мужнай жыццетрываласці і высокай годнасці:

калі, нарэшце, ён аддаецца нялёгкаму і няпростаму перажыванню той узроставай пары, якая пачынае ўжо ціснуць на плечы грузам пражытага і цяжкім роздумам аб межах чалавечага жыцця,—

мы ўвесь час бачым і адчуваем, як важна і істотна гэта для паэта, для яго ўнутранага развіцця і руху наперад, для дасягнення душэўнага і духоўнага адзінства з людзьмі і светам, жывой і ўсвядомлена мэтаскіраванай кантактнасці з усім існым быццём, з яго простымі і складанымі праявамі.

Узнятае да вышынь духоўнасці, нагружанае важкім вопытам («пішу: я сведка ўсіх падзей, сірочых слёз, вайны, разлукі, жадаю шчасця для людзей... Я знаю, што такое мукі...»), паэтава слова не становіцца халодна-адцягненым. Яно то радаснае, то гнеўнае, то пранізанае святлом, то напоўненае гаркотай. Яно проста, ясна і непасрэдна кантактуе і ўзаемадзейнічае з навакольным светам і прыходзіць да чытача «ракою чыстай і люстранай»—як трапяткое, шчырае і празрыстае, моцнае і глыбокае пачуццё.

Паэзія Куляшова, калі браць яе ўсю ад пачатку да канца, вызначаецца асаблівай гарманічнасцю ўзаемадзеяння і з'яднання жыццёвага і творчага, канкрэтна-чалавечага і гістарычнага. Лепшыя творы паэта палоняць узаемапераходным адзінствам «ширококрылых вдохновений» і «мудрости расчета», страснасці і стрыманасці, напружанасці і нязмушанасці, суадпаведнасцю, сувымернасцю жыццёвых з'яў і душэўных парыванняў, агульнага і прыватнага.

Усё гэта, як відаць, ідзе ад гарманічнасці аўтарскага лірычнага характару і ўласцівых яму лірычных павадзін, ад самой сутнасці светаадчування паэта. Куляшоў нідзе не тоіць, што менавіта паэзія з'яўляецца яго адзінай і самай сутнаснай жыццёвай справай. Ён змоладу ўсведамляе сябе паэтам, часта гаворыць пра вершы, натхненне, славу, аднак гаворыць без позы і не збіваецца на літаратуршчыну. Ён знаходзіць сваё месца сярод людзей як іх паплечнік і аднадумца, выказнік іхніх пачуццяў і думак. Ён імкнецца да такога лірыка-філасофскага погляду на паэзію, які ахопліваў бы ўсё галоўнае ў сучаснасці, раскрываў бы глыбіннае ў часе, у яго агульна-чалавечым змесце і канкрэтна-чалавечым успрыняцці.

Дарогі жыцця і душы акрэсліваюцца ў маштабным адзінстве асобы і эпохі, часу і народа. На сённяшняй жыццёвай вышыні ў паэта збліжаюцца адлегласці, паскараюцца шляхі ў будучыню, ушчыльняюцца адрэзкі жыцця, павялічваюцца маштабы («...я руку гарачую працягваю прыродзе—з дваццатага ў трыццатае стагоддзе»; «жыву, і пачуццё ў мяне такое, як быццам мне не пяцьдзесят гадоў, а пяць стагоддзяў—самае малое...»).

Уяўленне паэта трансфармуе жыццёвыя ўражанні ў духоўнае адзінства асаблівай значнасці, нараджае свае прасторава-часавыя вымярэнні. Праз іх набываюць глыбокі вобразна-пачуццёвы змест словы і пра «той парог, дзе векавечны сон», і пра векавыя нетры «на паўмільярдным кіламетры паміж наступным і былым», і пра «стагоддзяў цёмныя сляды», і пра будучыню «без войнаў, рабства і багоў». Гады, дзесяцігоддзі, увесь жыццёвы шлях паэта і кароткія моманты цяперашняй хуткаплыннасці зліваюцца разам, становяцца часткамі таго ўсеабдымнага і шматмернага, «шчыльнага» і «няспыннага» прасторава-часавага адзінства, якое філосафы называюць актуальнай бесканечнасцю.

Духоўныя калізіі сучаснасці ў касмічна-маштабным куляшоўскім падыходзе атрымліваюць новае, глыбокае ўнутранае напаўненне. На аснове сучасных уяўленняў аб свеце паэт пашырае інтэлектуальна-пачуццёвую пляцоўку для сваіх маральных і грамадскіх высноў.

Такія вершы, як «Калі з зямлі на белай хмары ў неба...», «Сама Зямля не вечна—час даводзіць...», «Адвечны час з нябачных нам дарог...», успрымаюцца не як асобная нізка са сваёй спецыфічнай праблематыкай (хоць пэўная спецыфіка ў падыходзе да праблем тут усё-такі ёсць), а як зусім арганічная частка агульнай жыццёвай і творчай канцэпцыі паэта, як натуральны працяг ягоных разваг аб жыцці, смерці і чалавечай пераемнасці, яго думак аб адказнасці чалавека перад грамадствам і грамадскай адказнасці перад будучыняй, аб сіле характару і бязмежнай велічы кахання. У іх жыве ўсё той жа пафас сцвярджэння чалавечнасці, дабраты, у шырокім плане раскрываецца сутнасць быцця, яшчэ больш абвострана выяўляецца драматызм грамадскіх супярэчнасцяў у сучасным свеце.

Паэтычнаму мысленню Куляшова ўласцівы тут той асаблівы паэтычны гістарызм, калі сучаснасць з яе праблемамі і супярэчнасцямі шматмерна праецыруецца на гістарычную прошласць і на асабіста перажытую і ўнутрана апасродкаваную часавую далячынь, калі пачуцці паэта набываюць гістарычны маштаб і значнасць як якасці светаўспрыняцця сучасніка, які ўсведамляе сваё месца ў гісторыі, у хадзе цывілізацыі, у чарговай стадыі чалавечага прагрэсу.

У гэтым сэнсе з творчасцю Куляшова добра суадносяцца глыбокія словы аднаго даследчыка паэзіі аб тым, што «вялікія лірычныя паэты пачыналі з эпахальнага, з агульнага і адпаведна агульнаму будавалі свой аўтарскі і чалавечы вобраз», што ў іх «эмпірычны характар з цягам часу ўсё больш паглынаецца гістарычным».

Мы не можам не сказаць і аб мужнасці як адной з галоўных рыс у чалавечым абліччы паэта. Паэт мужны ў адкрытым позірку на трагічныя супярэчнасці жыцця, у асабістым супрацьдзеянні мане і несумленнасці, у позірку «за той парог, дзе векавечны сон» і ў поўным драматызму жыццесцвярджэнні; ён мужны ў змаганні з уласнай немаччу і з усім крывадушшам.

Хай час незваротны, хай многа дзён «раскідана па свеце», хай «цяжкі з гадамі бой», але паэт застаецца верны жыццю з яго першароднай красой і яго духоўнымі багаццямі. У яго яшчэ «ёсць думак прагавітае насенне, у жменю назбіранае з дарог, што спелага чакае ўвасаблення, заліўшы хваляй жытняю аблог»; ёсць мужнае і чулае сэрца, якое нясе далей вялікую ношу радасцяў і трывог («Ад шчасця сэрца скача, як дзіця, ад бед яно, як млын, шуміць начамі, варочае цяжкімі камянямі, падлічваючы горычы жыцця»); ёсць вера і надзея; ёсць жывое адчуванне шляху і сам шлях—шлях да людзей, да будучыні, шлях цяжкі і адказны; ёсць і ідзе далей разам з паэтам яго Муза, якая, паводле слоў Куляшова, яго доля «з вечнай прагаю ў вачах»:

Сцяжынкі ўслед за ёй бягуць, як дзеці,
Насустрач ёй ляціць за шляхам шлях.

«Гадоў на марнасць не аддам...» Выклікае глыбокую павагу гэтая жыццёвая зацятасць, гэтая ўнутраная змабілізаванасць паэта, яго «вечная прага» актыўнага дзеяння.

Воля, характар, вопыт паэта, яго лірычнага героя выяўляюцца многімі, разнастайнымі гранямі. Але ўсе розныя праявы характару, усе душэўныя парыванні, жаданні, чаканні здужваюцца ў пачуццё вялікай маральнай і грамадскай вартасці менавіта гэтай свядомай і даведзенай да ўнутранай неабходнасці ўстаноўкай на нямарнасць жыцця. А яшчэ—на «адказнасць перад строгім вершам», паколькі Куляшоў-грамадзянін ніколі не забываецца пра сваё прызванне, а Куляшоў-паэт усюды і заўсёды адчувае сябе грамадзянінам, мерыць жыццё як вартасцю пражытага, так і вартасцю выказанага ў слове.

Куляшоў, па сутнасці, амаль у кожным сваім слове апошніх гадоў раз за разам, з розных бакоў і ў рознай настраёвасці правярае вартасць свайго жыцця, трываласць і значэнне сваіх жыццёвых і маральных крытэрыяў, пашырае аб'ём душэўна і паэтычна асвоенага праз актыўнае ўзаемадзеянне і зліццё асабістага з грамадскім. Ён увесь у светлым клопаце, каб пакінуць добры плён для патомкаў, каб не спыняўся рух зямлі і чалавецтва, каб былі вёсны, раслі дрэвы і чалавецтва не аддало ва ўладу «бязлюднай эры» свае набыткі рук і розуму, свае песні і ідэалы, каб яно жыло і лепшыла свет.

У творчасці Куляшова апошніх гадоў вельмі моцна адчуваецца гэтае суровае супрацьборства канфліктных пачаткаў, варожых сіл, супрацьлеглых стыхій, «зімовай цемры і святла». Паэт верны рэчаіснасці, верны свайму нялёгкаму вопыту: для яго няма і не можа быць ні спакойнага шчасця, ні ўтульнага зацішку ад жыццёвых бураў, ні вечнай маладосці, ні лёгкіх дарог, ні зручнай абывацельскай непамятлівасці. Толькі няспынная праца, напружанне душы і думкі, поўная самааддача, мэтаскіраваны рух. Насуперак усім слабасцям, перашкодам, немажлівасцям. («Лепш цяжка жыць, чым быць бадзёрым трупам...»). Для ажыццяўлення такой паэтычнай праграмы неабходныя і мужнасць, і ахвярная адданасць жыццю, людзям і паэзіі.

Менавіта гэтыя якасці і вызначаюць сённяшняе духоўнае аблічча і духоўна-чалавечыя вартасці куляшоўскай паэзіі.

У апошнія гады Куляшоў напісаў некалькі буйных твораў, у якіх уласна-эстэтычныя вартасці спалучаюцца з шырокім грамадска-гістарычным і філасофскім зместам. Гэтыя творы розныя, вельмі розныя ў сваёй унутрана-сюжэтнай будове і эмацыянальным выяўленні, але глыбінна звязаныя адзінай канцэпцыяй жыцця, творчасці і сучаснага быцця.

Гаркотна-палыновы «Маналог», які прысвечаны памяці сяброў-паэтаў З. Астапенкі і Ю. Таўбіна, напоўнены нялёгкім роздумам аб маральным абавязку чалавека перад асабістай і грамадскай памяццю, аб неперамож-

най сіле праўды, аб значэнні творчасці, аб адказнасці перад сябрамі і часам.

Паэма «Цунамі» — суровая размова аб тым, што «няма шляхоў да самазахавання, няма дарог да светазабыцця у час ліхі ўзаемапалявання сіл супрацьлеглых: смерці і жыцця», аб тым, што людзі — «жыцця людскога сувязныя» — не могуць і не маюць права ўхіляцца ад «агульнага мацерыка» сіл міру і справядлівасці, заставацца ў баку ад «чырвані сцягоў».

Ліра-эпічная паэма «Далёка да акіяна» — асобныя лёсы людзей, каханне, слава, асабістая памяць суадносяцца з ходой гісторыі, высвятляючы іхні гістарычны змест і агульна-чалавечае значэнне...

Паэт не запыняе і не запавольвае сваёй хады. У яго стае сілы перадольваць інерцыю ва ўласнай творчасці, змяняцца і расці. Ён дамогся зусім новай лірычнай якасці ў сваёй «Новай кнізе», якая стала падзеяй у паэзіі шасцідзесятых гадоў, аднак не задаволіўся знойдзенай формай. Ён адважыўся на новыя, адказныя і рызыкоўныя пошукі, калі ствараў спачатку паэму «Цунамі» з яе ўмоўна-абстрагаванай сюжэтнай калізіяй, а потым — «Далёка да акіяна», шмат у чым аўтабіяграфічную, канкрэтызаваную ў многіх бытавых і гістарычных момантах, маштабна ўзбуйненую філасофскім і маральна-грамадскім вопытам сучаснасці...

Творчасць Куляшова схіляе да засяроджанага роздуму і шырокага погляду на свет. У адрыве ад саміх твораў размова пра гэта набывае адцягнены характар. Калі ж чытач возьме ў рукі паэтаў томік, пройдзецца па яго старонках — ён атрымае яшчэ вельмі канкрэтную і непасрэдную радасць ад сустрэч з прыгожай, жыццеўмяшчальнай, пачуццёва напоўненай паэзіяй.

...Калісьці ў раннім зборніку Куляшова «Медзі дождж» пры ўпамінанні Бесядзі стаяла зноска: «рэчка на паўдзённым усходзе БССР». Сёння на карце савецкай паэзіі ў гэтай рацэ непараўнальна большая вядомасць і шырэйшае рэчышча. У вялікім акіяне жыцця і паэзіі яна жыве і рухаецца як самастойная шляхаводная плынь:

Стаю і з пачуццём неўтаймаваным
Гляджу на след блакітны за кармой,
Як быццам я плыву не акіянам,
А Бесяддзю — жаданаю ракой.

Куляшоў застаецца верным сваёй рацэ, сваёй жыццёвай дарозе, свайму прызванню. Рух не спынены, ён працягваецца...

Варлен БЕЧЫК.

Папытай у кнігарні ● Папытай у кнігарні

«РЭВАЛЮЦЫЙНЫ ТРЫМАЙЦЕ КРОК». Пяты па ліку выпуск расказаў бывалых людзей, удзельнікаў грамадзянскай і Айчыннай войнаў, герояў мірных будняў, адкрываецца ўспамінамі тройчы Героя Савецкага Саюза С. М. Будзённага — «Пра юнацтва бацькоў». Славуты маршал успамінае гады грамадзянскай вайны, баявы шлях легендарнага чырвонага камандзіра Мікалая Руднева.

У кнізе скарочана друкуюцца «Лісткі з календара» народнага паэта Беларусі Максіма Танка — своеасаблівы дзённік падпольнага змагання ў гады белапольскай акупацыі на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі. Эпізоды з часу Вялікай Айчыннай вайны ўзнаўляе ў сваіх нататках «Мост праз раку Случ» былы юны падрыўнік А. Калеснікаў.

Складальнік выпуску А. Халадкоў.

Выдавецтва «Молодая гвардия», Масква, 1973 г.

«МАРАЛЬНЫЯ ІДЭАЛЫ І ГЕРОІКА-ПАТРЫЯТЫЧНАЕ ВЫХАВАННЕ». Заўсёды будуць хваляваць і захапляць юначыя сэрцы гераічныя вобразы нашых папярэднікаў, а таксама нашых сучаснікаў — тых, хто ўсе свае сілы, веды, а калі спатрэбілася,— і само жыццё ахвяравалі дзеля шчасця народа. Героіка-патрыятычнае выхаванне маладога пакалення на высокіх узорах служэння Радзіме стала неад'емнай часткай выхаваўчай работы савецкай школы. Вопыт патрыятычнага выхавання вучняў у школах Брэсцкай вобласці і абагульняе ў сваёй кнізе С. Кацэвіч. Яе з цікавасцю сустрэнуць піянерважатыя, юныя следапыты, камсамольскія актывісты, культасветработнікі, настаўнікі.

Выдавецтва «Народная асвета», Мінск, 1973 г.

Папытай у кнігарні ● Папытай у кнігарні

«ВЫБРАНАЕ» Змітрака Бядулі, што выйшла ў серыі «Бібліятэка беларускай прозы», складаецца з лепшых твораў пісьменніка. Аповесць «Салавей», апавяданні «На каляды к сыну», «Малыя дрывасекі», «Пяць лыжак заціркі»... Каго змалку не захаплялі старонкі гэтых твораў, напоўненыя колерамі, фарбамі, гукамі роднай зямлі! Гэта старонкі і пра гаротны лёс занядбанага, але надзвычай таленавітага люду з дарэвалюцыйнай беларускай вёскі, які імкнецца да праўды, святла, мастацтва...

У кнігу ўвайшлі, акрамя названых твораў, аповесць «У дрымучых лясах», казка «Сярэбраная табакерка» і інш.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1973 г.

«ВЕРШЫ» Міколы Засіма — плён ягонай паэтычнай творчасці на працягу трох дзесяткаў гадоў.

Пачаўшы пісаць у 20-я гады ў жорсткіх умовах пілсудчыны, паэт і за кратамі дэфензівы, і ў дні партызанскага змагання з фашысцкай навалай сцвярджаў сваім радком непахісную веру ў сілы роднага народа, у ягоную шчаслівую будучыню. Таму вершы з жыцця былой Заходняй Беларусі і творы ваеннага часу займаюць у кнізе асноўнае месца.

Выдадзены ў серыі «Бібліятэка беларускай паэзіі», зборнік М. Засіма ўключае ўсё лепшае з творчай спадчыны самабытнага і арыгінальнага беларускага паэта.

Прадмову да кніжкі напісаў У. Калеснік.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1973 г.

«ІШОЎ НА ВАЙНУ ЧАЛАВЕК...» Да першага свайго рамана «Плач перапёлкі», які Іван Чыгрынаў не так даўно вынес на суд чытача, празаік плённа працаваў і ў «малым жанры». Ужо ў першых апавяданнях акрэслілася цікавасць маладога пісьменніка да тэмы Вялікай Айчыннай вайны, вызначылася ягонае імкненне да паглыбленага псіхалагічнага аналізу чалавечых характараў, учынкаў і паводзін герояў.

У кнігу (серыя «Бібліятэка беларускай прозы») увайшлі апавяданні І. Чыгрынава з першай ягонай кніжкі «Птушкі ляцяць на волю», са зборніка «Самы шчаслівы чалавек», а таксама паасобныя творы, якія друкаваліся ў розныя гады ў перыядычных выданнях.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1973 г.

«ЗЯЛЁНЫ ТРОХКУТНІК». Беларуская зямля здавён славілася сваёй бульбаю, садавінаю, мёдам. Гэты «трохкутнік» і акрэсліў змест кніжкі нарысаў Леаніда Левановіча. Сабраныя ў ёй нарысы «Бульба-бульбачка», «Сад ты наш, бацюхна», «Беларускі мёд» цікавыя экскурсамі ў гісторыю развіцця бульбаводства, садоўніцтва і пчалярства ў Беларусі. У іх багата роздуму пра надзённыя і перспектыўныя праблемы развіцця гэтых галін сельскай гаспадаркі ў нашай рэспубліцы. Нямала старонак прысвечана людзям — вядомым селекцыянерам і вучоным, бульбаводам, садоўнікам, пчалярам.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1973 г.

«ЗВАНЫ ХАТЫНІ». Гэтая паэма належыць пяру вядомага ўкраінскага паэта Міколы Нагнібяды — даўняга сябра Беларусі, перакладчыка твораў многіх нашых паэтаў на братнюю мову. У радках паэмы — боль і гнеў шматпакутнай беларускай зямлі, трагедыя вёскі, якая стала сімвалам трагедыі соцень нашых вёсак, што былі разам з жыхарамі спапелены фашысцкімі вылюдкамі.

Паэма «Званы Хатыні» друкуецца на трох мовах: беларускай, рускай і ўкраінскай. Пераклад яе на беларускую мову зрабіў Анатоль Вялюгін, на рускую — Юры Саенка.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1973 г.

Папытай у кнігарні ● Папытай у кнігарні

● Іван ДЗЯДЗЮЛЯ

ДАЎНІ РАХУНАК

У аснову нататак «Даўні рахунак» пакладзены сапраўдныя падзеі з жыцця і баявой дзейнасці партызанаў-разведчыкаў на тэрыторыі Беларусі ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны, а таксама чэкістаў сённяшніх дзён. Галоўныя героі — рэальныя людзі, хоць па вядомых прычынах іх прозвішчы зменены.

— Таварыш палкоўнік, прафесар Дуброва просіць яго прыняць па нейкай сур'ёзнай справе, — далажыў лейтэнант.

— Дуброва? — палкоўнік высока ўзняў яршыстыя сівыя бровы.

— Так, прафесар Дуброва. Ён гаварыў пра нейкія «ядавітыя паганкі».

— Прафесар успамінаў пра «ядавітыя паганкі»? Цікава. Нават вельмі цікава. Праводзьце яго ў мой кабінет.

Лейтэнант казырнуў, шчоўкнуў абцасамі і выйшаў.

Палкоўнік сабраў са стала паперы і склаў іх у рабочую папку: ён ведаў, што сёння будзе не да іх. Мае адбыцца сустрэча з баявым таварышам, былым разведчыкам, а цяпер вучоным. Яшчэ ў суровыя гады вайны чэкіст паважаў і высока цаніў камсамольца-разведчыка Дуброву. З таго часу яны сябруюць.

Неўзабаве ў кабінет зайшоў каржакаваты мужчына з сівой чупрынай і прыжмуранымі чорнымі вачыма.

— Сашка, дружа мой! — выдыхнуў палкоўнік і кінуўся насустрач.

Потым яны моўчкі селі ў мяккія крэслы, што стаялі ля акна каля невялікага круглага століка, і некаторы час моўчкі ўзіраліся адзін у аднаго.

— Ні многа ні мала, а больш за дваццаць гадоў, — парушыў маўчанне палкоўнік. — Мінуліся, як у казцы, хоць — чаго толькі ні было, чаго толькі ні здаралася за гэты час! А от жа ў памяці найбольш — сорак сёмы. Як зараз помню. Уляцеў у кабінет малады чалавек — і: «Таварыш маёр, лейтэнант Дуброва прыбыў на родную зямлю пасля выканання задання на чужыне. Якія будуць указанні?»

Прафесар усміхнуўся, кіўнуў галавой:

— Было, Яўген Міхайлавіч, было.

— А сёння той малады разведчык, — нібы сам сабе казаў палкоўнік далей, — паважаны вучоны, доктар медыцыны, прафесар...

Дуброва пачырванеў, замахаў рукамі:

— Не трэба, Яўген Міхайлавіч! Доктар, прафесар — бог мой, якая важнасць! Гэта вы, дарагі Яўген Міхайлавіч, — доктар дактароў. У рабоце чэкістаў што ні пытанне — то навука, глыбокае даследаванне, цэлая дысертацыя. А вы кажаце — прафесар... Гэты прафесар абавязаны ўсім камуністу Кастрову. Ён даў мне мужнасць і адвагу, дапамог убачыць, што добра, што блага, ён паставіў мяне на ногі. У цяжкі час ён не задумваючыся аддаў мне апошні сухар, хоць сам некалькі дзён запар жыў толькі яго пахам.

— Вось гэтага я штосьці і не памятаю...

— Затое я помню і ніколі не забудуся, шаноўны Яўген Міхайлавіч!

— Дзякую, Саша... Якім чынам у нашым горадзе? — палкоўнік наліў у кубкі каву.

— Спецыяльна да вас. Быў у Заходняй Германіі. Там прычапіўся да мяне наш агульны знаёмы. Маёр фон Ройбер. Памятаеце? — прафесар узяў кубак і адпіў глыток, запытальна гледзячы з-пад броваў на субяседніка.

— Як жа, памятаю. Добра памятаю! — Палкоўнік таксама глытнуў кавы і ўздыхнуў: — І што? Якую агіднасць падрыхтаваў вам гэты «фон»? Спрабаваў вербаваць?

Самалёт вырваўся з воблакаў і пайшоў на пасадку.

— Мюнхен, — аб'явіла сцюардэса.

Прафесар Дуброва міжволі зірнуў у ілюмінатар. Над горадам вісела густое аранжавае — да злавеснасці — воблака. «Мюнхен», — паўтарыў сам сабе Дуброва і ў задуменні апусціў пасівелую галаву.

Самалёт мякка гопнуўся на бетонку і падруліў да аэрапорта. Пасажыры заварушыліся, падаліся да выхаду.

Ліпеньскае сонца плавіла асфальт. Абліваючыся потам, прафесар падняўся па прыступках і стаў у чаргу ля століка пашпартнага кантролю. Чакаць давялося даволі доўга. Урэшце паліцэйскі ўважліва паглядзеў на Дуброву, прыдзірліва перагарнуў пашпарт ад першай да апошняй старонкі і — падалося — неахвотна паставіў на ім ярка-чырвоны штамп. Пасля пачаўся таможны агляд. Чыноўнікі таксама не спяшаліся. Рэчы прафесара вывалілі з чамадана на доўгі стол і з такой стараннасцю абмацвалі іх, быццам шукалі іголку. Затым прафесару прапанавалі вывернуць кішэні. Ён абурыўся, запратэставаў. Чыноўнік на хвіліну нібы разгубіўся, потым, ліслівa ўсміхнуўшыся, махнуў рукой: маўляў, не трэба, яму вераць. Упакаваўшы свае параскіданыя рэчы, Дуброва накіраваўся ў атэль — у той, дзе некалі правёў шмат неспакойных начэй, — тое было ў першыя пасляваенныя гады...

Нарэшце спякотлівае сонца схавалася за горы. Палягчэла. Вуліцы напоўніліся людскім шумам і гулам аўтамабіляў. Дуброве не сядзелася. З атэля яго пацягнула ў парк, да ракі Ізар, затым ён доўга хадзіў па горадзе. Дапытлівы позірк прафесара заўважаў нямала змен. Мюнхенскі бюргер, адкормлены і пыхлівы, ужо не раскланьваўся ліслівa направа і налева, як гэта было тады, адразу пасля вайны. Ён трымаўся цяпер з падкрэсленай годнасцю, паважна. Па вуліцах блукала шмат валасатых і неахайна апранутых людзей.

Мінаючы квартал за кварталам, прафесар апынуўся ля піўной «Бюргербройкелер», той самай піўной, у якой Гітлер калісьці пачынаў сваю кар'еру. Цікаўнасць перамагла — прафесар зазірнуў у гэты келер.

Прафесар расплаціўся і сабраўся быў ужо ўстаць, як да століка падышоў сутулаваты пажылы чалавек, цяжка плюхнуўся ў крэсла і, кінуўшы на Дуброву пільны позірк, нечакана сказаў:

— Адну хвілінку, гер. Я хацеў бы пагутарыць з вамі. Справа вельмі важная. — Папрасіўшы падаць дзве кварты піва, працягваў: — Вы чалавек інтэлігентны, таму прашу выпіць са мной кварту піва і пагаварыць аб сэнсе жыцця, няхай яно спрахне...

Па гаворцы і паводзінах Дуброва зразумеў, што перад ім не немец, а, пэўна, суайчыннік, што апынуўся на чужыне.

— Падобна, што зямляк чымсьці моцна засмучаны і з вялікага гора лішнюю чарку ўзяў? — усміхнуўся прафесар.

— Вы рускі? Адтуль? — незнаёмы сутаргава махнуў рукой.

— Так, — адказаў Дуброва.

Чалавек нейкі час бязгучна варушыў вуснамі, сілячыся штосьці вымавіць, урэшце прадыхнуў:

— Адтуль, значыць... Шчаслівец! Не тое, што мы тут. У пастцы! Вам не зразумець бяздомных і бязродных!

— Які ж вы бязродны? Вы ж рускі...

— О-о-о, калі б я зноў мог быць рускім... — Незнаёмы паглядзеў на Дуброву вачыма, поўнымі слёз. — Думаеце, мне не дарагія і не мілыя бацькоўскія прасторы, зялёныя лугі, духмяныя палі ды бяздоннае блакітнае неба! Роднае неба!.. Жыць бы ды жыць пад ім... Вайна праклятая! Гэта з яе пайшло ўсё шыварат-навыварат... Кашчавая не раз у вочы глядзела. Не вытрываў, задрыжаў і папоўз да ворага шукаць ратунку. Хай будзе пракляты той час!..

Ён памаўчаў, звесіўшы галаву, затым зноў загаварыў:

— Цяпер і я зразумеў свае грахі і гатовы плаціць за ўсё. Хацеў бы на сконе сваіх дзён пажыць і памерці пад родным небам. У сваёй зямлі, бо тут... Сёння пахаваюць, а заўтра бульдозер магілу зраўняе. А што з намі цацкацца? Хто мы? Ніхто! Спрацаваўся механізм — на звалку. Напэўна, позна спахапіўся?..

— Чалавекам стаць ніколі не позна. Страшней за ўсё застацца і памерці падлюгам. Падобна, ад тых, — прафесар кіўнуў у кут, — таксама Руссю пахне?

— Калісьці, магчыма, і пахла. Цяпер ад іх смярдзіць самай сапраўднай дрэнню. Гэтыя тут прыраслі пупавінай. Некаторыя з іх — змоўшчыкі супраць Савецкай Расіі са шматгадовым стажам. Адсюль выходзілі ў паход разам з фашыстамі, сюды ж і вярнуліся. Памянялі толькі гаспадара.

Дуброва не ведаў нікога з іх і, пэўна, па старой звычцы, спытаўся:

— Хто ж яны?

— Тузы амерыканскага філіяла разведкі пад шыльдай радыёстанцыі «Свабода». Я ведаю многіх землякоў, якія ўзяліся за розум, апамяталіся, а гэтыя застаюцца ў ярме і шкодзяць як толькі могуць. Такіх і магіла не выправіць. Той, што сядзіць на правым рагу стала — Краміадзі-Санін, кат лагераў у раёне Оршы, карнік і правакатар. Цяпер падбірае кадры для «Свабоды».

— Падбірае, відаць, такіх жа, як сам, — не стрымаўся Дуброва.

— Вядома! Побач з ім — Градабоеў-Дунін, эсэсавец, а потым амерыканскі шпік у Рэгенсбурзе. Насупраць — блізняты-даносчыкі гестапа Кабанавы, яны ж Каліноўскі і Калюжны. Пасярэдзіне — нацысцкі кат, былы бургамістр Барысава, удзельнік знішчэння яўрэяў, а цяпер дыверсант з пасведчаннем каментатара «Свабоды» Станкевіч. Побач — яго паплечнікі...

— Адзін аднаго варты! — зноў не сцерпеў Дуброва.

— Але, усе, як на падбор... Адваротны бок Мюнхена, горада страшных кантрастаў. Любуйся старадаўнімі вежамі, паркамі, музеямі, бляскам вітрын і паказной раскошай, але не капай глыбей — наткнешся на нечысць. Асцерагайцеся іх. Яны на ўсё пойдуць...

— Мне няма чаго іх баяцца, — спакойна адказаў Дуброва.

Яны падняліся і пад насцярожаныя позіркі захмялелых адшчапенцаў выйшлі з келера...

Вось і атэль. У цемнаватым холе як з-пад зямлі перад прафесарам вынырнуў раптам мажны, элегантна апрануты мужчына ў чорных акулярах з пазалочанай аправай. Дуброва аж уздрыгнуў ад нечаканасці.

— Рад вас бачыць, пан Тупрофа! Не чакалі?

— Не чакаў, — шчыра прызнаўся Дуброва, пазнаючы ў нечаканым госцю фон Ройбера, былога маёра абвера.

— Вы былі яшчэ ў паветры, а я ўжо ведаў, што прафесар медыцыны Тупрофа прыбывае ў Мюнхен, — фон Ройбер зрабіў націск на слове «прафесар», нібы жадаючы падкрэсліць сваю дасведчанасць. — Гм... Паважаным людзям непрыстойна таптацца на парозе. Ці не лепш нам пасядзець у бары?

Дуброва не сумняваўся ў тым, што абверавец паявіўся ў атэлі не проста так. Значыць, ад яго не адмахнешся. Прафесар усміхнуўся:

— Сам бог загадаў. Быў бы шчаслівы скарыстаць выпадак і пазнаёміцца з вашай жонкай, унукамі. Памятаецца, вы пра іх калісьці марылі...

— Са старымі калегамі лепш сустракацца адзін на адзін і гаварыць унтэр фір аўген *, — без лішняй дыпламатыі запярэчыў фон Ройбер.

Цяпер Дуброва ўжо зусім не сумняваўся, што фон Ройбер сустрэўся знарок, і насцярожыўся...

— Мы рады за вас, пан Тупрофа... Нам вядома пра вас амаль усё. Як кажуць, сяброў не забываем. Вы жанаты на дачцы вучонага з сусветным імем і маеце сына, які вучыцца ў 9-м класе. Ведаем, што пасля вяртання ў Расію вас дапытвалі ў НКВД. Вы неяк выкруціліся і потым вучыліся ў аспірантуры, скончылі яе і абаранілі дысертацыю... Цяпер вы прафесар. Цудоўна! — абверавец крыва ўсміхнуўся, зноў глынуў піва і, падкрэсліваючы важнасць кожнага сказанага ім слова, працягваў: — Простаму смертнаму і тым больш рэпатрыянту трэба нарадзіцца ў сарочцы для такога ўзлёту. Не ўтаю, гэта выклікае і радасць і трывогу, паважаны калега, — фон Ройбер зрабіў кіслую грымасу і, шырока раскрыўшы рот, пусціў перад сабою шызае колца дыму. — Што вы на гэта скажаце?

Пад элегантным светлым касцюмам субяседніка прафесар адчуў ранейшага маёра абвера. Што ж, трэба быць спакойным. Зусім спакойным. Прафесар абыякава паціснуў плячыма:

— Гэта што — допыт?

— Што вы. Я толькі хацеў бы ведаць...

— Вы ж усё ведаеце. Поспех — гэта праца. Тут выключэнняў не бывае. Яшчэ Леанарда да Вінчы сказаў, што шчасце дастаецца таму, хто шмат працуе... Як бачыце, НКВД тут ні пры чым. Дарэчы, па ўсім відаць, і вы сягота дамагліся.

— О, так, о так! — фон Ройбер выпрастаўся і пакруціў на пальцы залаты пярсцёнак з вялікім каменем.

Напускная важнасць абвераўца не зрабіла ўражання на Дуброву, а выклікала толькі ўсмешку. Фон Ройбер заўважыў яе і, успыхнуўшы, раздражнёна кінуў:

— Дарэмна смеяцеся, пан Тупрофа! У нашай карпарацыі людзі сур'ёзныя, ды і рука ў іх важкая. Калі што якое — жартаваць не любім. Як і тады...

Дуброва спакойна адказаў:

— Я не з баязліўцаў. А тое, што было ў мяне з вамі, сплыло. Разам з трэцім «рэйхам». На ўсім пастаўлен крыж. У вашай асобе сёння я бачу не маёра абвера, а пана фон Ройбера — і толькі. Ваша карпарацыя для мяне — нуль без палачкі!

Фон Ройбер гэтага не чакаў. Ён паглядзеў на прафесара з тупым здзіўленнем, пакоўзаўся ў крэсле, потым забарабаніў тоўстымі пальцамі па стале. Але прафесар ведаў, што гаворка на гэтым не скончана.

Сербануўшы колькі разоў піва, фон Ройбер зноў узняў позірк на прафесара і амаль спакойна загаварыў:

— Глыбока памыляецеся, дарагі калега. Дазволю напомніць вам, што капітуляваў вермахт, а не абвер. З генералам Геленам мы пераадолелі амаль без страт бездань паражэння. Гарачая вайна саступіла месца халоднай — для палітыкаў. А для нас яна заўсёды і халодная і гарачая, крывавая і бяскроўная. — Фон Ройбер гаварыў і не спускаў вачэй з прафесара. Яму вельмі важна было ведаць, якога берага трымаецца цяпер гэты рускі, як заарканіць яго на службу ў карпарацыю, пазбягаючы такіх слоў, як шпіянаж, дыверсія, антыкамунізм, хоць менавіта ўсё гэта і было яе справай. — Ад вас не ўтаю, што наша карпарацыя з'яўляецца пераемніцай той службы, дзе вы былі маім падначаленым. Калі не лічыць шыльды, дык у нашай канторы амаль усё, як і было раней. Ваш асабісты фармуляр з падпіскай — у маіх сейфах. Пытанне сёння стаіць так: аднаўленне ўзаемаразумення з намі або... Другога выйсця для вас няма. На Лубянку трапляць не раю, і вы ведаеце — чаму. У вас жонка, дзеці, салідная становішча...

Фон Ройбер памаўчаў, лена адкінуўшыся на спінку крэсла. Ён хваляваўся. На шурпатай лысіне блішчэлі кроплі поту.

* З вока на вока (ням.).

Дуброва адсунуў ад сябе амаль некрануты куфаль і падняўся:

— Я не чакаў, пан фон Ройбер, што вы будзеце размаўляць са мной мовай гестапа. Пагрозамі і шантажом мяне не возьмеш!

Ён выйшаў з бара.

Апамятаўшыся, абвералец падхапіўся з месца і пабег да тэлефона. З другога канца провада не без іроніі яму было сказана: «У сваім доме і не змаглі справіцца з адным рускім? Не чакаў! Загад застаецца ў сіле. Дакажыце, на што вы яшчэ здатныя».

Па крутой, дрэнна асветленай лесвіцы Дуброва падняўся ў свой нумар і замкнуў за сабой дзверы. У пакоі было духатліва. Не ўключаючы святла, падышоў да акна, расчыніў яго, сам цяжка апусціўся ў крэсла, задумаўся. Даўно рухнуў трэці рэйх, а абломкі рэйха — розныя фон ройберы — не склалі зброі. Нябачная бітва працягваецца...

Дуброва добра памятае, што фон Ройбер хітры і каварны. Падумаў быў, што, пакінуўшы бар, дапусціў памылку. Але адкінуў гэтую думку: гаспадары фон Ройбера ўсё роўна не адмовяцца ад сваёй задумы. Вельмі ўжо патрэбны ім людзі. Тым больш ён, прафесар Дуброва, якога яны дагэтуль лічаць сваім чалавекам. Дакараў сябе за тое, што перад ад'ездам не пагутарыў з патрэбнымі людзьмі. Ён не думаў, што сустрэнецца з абвераўцам, што ўзнікне такая складаная сітуацыя. Зараз трэба дзейнічаць самому. Праз чвэрць стагоддзя ўсё паўтарылася...

...Аціх крывавы няроўны бой. Вячэрні змрок апусціўся на акружаны ворагам лес. З Бярэзіны цягнула вільгаццю і прахаладай. Лес як бы праглынуў галасы карнікаў, крыкі дзяцей і роспачнае галашэнне жанчын.

Партызаны з нецярпеннем чакалі надыходу ночы: яны выбіліся з сіл, на зыходзе былі боепрыпасы. А свае былі ўжо блізка.

— Як хадуном усё ходзіць, — сказаў тады Аляксандр Дуброва начальніку разведкі капітану Кастрову, які падышоў да яго і стомлена сеў на камель паваленай бярозы.

— Нічога! — Кастроў чамусьці ўсміхнуўся. — Пад нагамі такога асілка не толькі зямля, але і ўвесь свет задрыжыць...

— Я сур'ёзна, таварыш капітан. Прыхініцеся да зямлі...

— Фронт дыхае... Разумееш, Саша, загаварыў наш фронт! Набліжаецца свята і на нашу вуліцу, дружа! Хутчэй радыста да мяне!..

Дуброву капітан разбудзіў яшчэ прыцемкам. Атрымаўшы баявы загад, разведчык у думках развітаўся з сябрамі, якія моцна спалі, падумаў: хутка хлопцы спахопяцца, пачнуць шукаць, а потым закляймяць яго самым страшным словам. А Соня? Кастроў, вядома, супакоіць яе, знойдзе, што сказаць... Ён цяжка ўздыхнуў і, чвякаючы ботамі па балотнай твані, знік сярод чэзлых дрэў.

Па яго слядах да ўзлеску прайшоў капітан Кастроў са службовым сабакам Барсам. Пераканаўшыся, што з Сашам усё ў парадку, вярнуўся назад.

А ў гэты час разведчык быў ужо сярод ворагаў. Там яго старанна абшукалі, адабралі гадзіннік і брытву, надавалі кухталёў і даставілі ў штаб батальёна. Пасля допыту, пад дулам аўтамата, Дуброва апынуўся ля плямістай палаткі, што стаяла пад разгалістым дубам.

— Так, так, так... Размалявалі цябе здарова, — сказаў унтэр-афіцэр па-руску з прыкметным акцэнтам. — Але і ты харош! Яфрэйтару Гнідке так даў па вуху, што той яшчэ ніяк не апрытомнее. Дзякуй богу, бо каб ён не асунуўся, табе быў бы капут.

— Гэты ваш Гнідке так разышоўся, што... Я яму кажу: не смей, а ён «га-га-га!» і цэліць у пераноссе. Я ўзяў і адмахнуўся...

— Бач, які горды! А калі б ён з аўтамата?

— Ну й няхай, — буркнуў Дуброва.

— Ідзі за мной, паглядзім, што ты за птушка, — загадаў унтэр і падаўся ў палатку.

У палатцы немец прысеў за столік, збіты з бярозавых жэрдак, закурыў, гледзячы прама ў вочы Дуброву, спытаўся:

— У батальёне цябе накармілі?

— Сыты па горла.

— Ну і добра. Курыш? І правільна, карысці мала. Такім чынам, бліжэй да справы. Мяне завуць Карл. Ты ёсць Аляксандр. Правільна? Добрае імя. У перакладзе з грэчаскага азначае Пераможца. М-да, пераможца, а рукі ўгору падняў? Відаць, дарэмна табе гэтае імя дасталося...

Дуброва слухаў унтэра, а сам стараўся прыпомніць усё пра Карла са школы абвера ў горадзе на Бярэзіне, звесткі аб якой былі ў партызанскай службы бяспекі.

— Па ўсім відаць, ты не дурань. Вось тут і загваздка. Не магу ўявіць, каб разумны і здаровы апынуўся тут без дай прычыны. У батальёне ты гаварыў няпраўду. Тут хлусіць не раю. Хто паслаў цябе з лесу?

Дуброва чакаў такога пытання. Як і ў батальёне, адказаў:

— Не было каму пасылаць. Усе разбегліся. Амаль два тыдні плюхаўся ў гразі адзін, між мін і снарадаў. Зглададаўся. Хоць зямлю грызі. Якраз і лістоўку падняў. Прачытаў і думаю: крыўдна загінуць у балоце ў дваццаць гадоў. Спачатку баяўся, а потым адважыўся, выйшаў з лесу... Ёсць тут яшчэ адна справа, але той чалавек гаварыў, што пра яго можна сказаць толькі афіцэру, які шпіёнаў да партызанаў засылае...

Унтэр насцярожыўся, пачаў слухаць уважліва. Потым падышоў бліжэй, паклаў руку Дуброве на плячо і важна загаварыў:

— Я ёсць той, пра каго ты гаварыў. Ты павінен сказаць мне пароль. Няма паролю? М-да, у нас так не бывае. Кепска прыдумаў. Не выкручвайся. Нам усё вядома, а чаго не ведаем сёння — уведаем заўтра, і тады табе не зайздрошчу. Пакуль не позна, выбірай, што да спадобы — альбо будзеш разарваны на кавалкі, альбо вісець на вяроўцы. — Унтэр балюча штурхануў Дуброву ў бок.

— Ні першае, ні другое. Хачу пераканацца, што вы ёсць той самы, хто мне патрэбен. Але вартавы побач, ён усё чуе...

Унтэр-афіцэр паглядзеў на Дуброву і, высунуўшы галаву праз акенца, загадаў вартавому прынесці абед на дваіх.

У гэтыя кароткія імгненні разведчык ліхаманкава ўспамінаў, параўноўваў гэтага Карла з тым Карлам, пра якога дэталёва расказваў у брыгадзе абяззброены агент абвера «Фігара»; сорак гадоў, бландзін, вышэй сярэдняга росту, вялікія дужыя рукі, гаворыць па-руску з прыкметным акцэнтам, цік левага вока... Падобна, што ён.

Калі салдат пайшоў, Дуброва ступіў да унтэр-афіцэра і спытаўся:

— Вы Карл Морген?

— Адкуль ведаеш? — не схаваў той здзіўлення.

— Хутка даведаецеся, а пакуль ад вас патрабуецца мецць развагу і слухаць.

Разведчык паведаміў Карлу Моргену, што савецкаму камандаванню вядома яго шахцёрская біяграфія ў Эсэне, вядома таксама пра тайнае членства ў сацыял-дэмакратычнай партыі Германіі і ўдзел у руху супраціўлення. Расказаў усё, што той рабіў на савецкай зямлі, зразумела, і ў школе абвера, у горадзе на Бярэзіне.

— Мы ведаем, што вы, як і ўсе сумленныя немцы, бачыце выйсце з бездані ў разгроме фашызму. Я маю паўнамоцтвы прапанаваць вам саюз па сумеснай барацьбе. Ваша слова...

Карл Морген маўчаў. Твар яго пакрыўся белымі плямамі, у руках дрыжэла цыгарэта. Ён узбуджана мітусіўся па палатцы, прагна глытаў цыгарэтны дум. Пасля крутнуўся ў кут, да паходнага чамадана, прапанаваў:

— Па чарцы шнапсу, смелы чалавек!..

— За перамогу справядлівай справы — з задавальненнем!..

У змроку Дуброву вывезлі на браневіку з раёна баявых дзеянняў у горад. На світанні прывялі ў кабінет капітана Крэбса. Той зірнуў на Дуброву і загадаў кінуць яго ў камеру-адзіночку. Сцены камеры, склеп і ўвесь дом, дзе гаспадарылі абвераўцы, здаліся разведчыку аж набраклымі чалавечай крывёю. У гэтых сценах рабілася такое, пра што ніхто не ўведае. Пра ўсё расказалі б толькі мёртвыя, але мёртвыя не гавораць.

Удзень у камеру завітаў унтэр-афіцэр Карл. Узняўшы сціснуты кулак над галавой, ён бязгучна прывітаў Дуброву і адразу ж выйшаў. Свайму шэфу Карл прадставіў разведчыка як памочніка лазутчыка «Дракона», які быў засланы ў партызанскую брыгаду на Міншчыне.

Двое сутак у Дубровы прыдзірліва выпытвалі аб правале «Дракона», звесткі аб брыгадзе. Дакопваліся да дробязяў. Здавалася, што ён знаходзіцца на лязе брытвы. Пераадолець лабірынты пастак дапамог Карл, які ведаў усё, што тварылася ў таямнічым доме за высокім плотам. Карл папярэджваў Дуброву аб правакатарах і вочных стаўках з цёмнымі асобамі, якія прыкідваюцца партызанамі.

Прайшоўшы выпрабаванні ў сутарэнні смерці, Дуброва ўздыхнуў лягчэй: самае страшнае перажыта. Пасля ўсяго, што з ім рабілі, нават д'ябал, здавалася, не здолеў бы прыдумаць новых катаванняў. І ўсё ж хутка яму давялося пераканацца ў адваротным. Цяпер абвераўцы не мучылі яго бяссонніцай і не пагражалі. Яны змянілі тактыку, паставіўшы перад сабой задачу зрабіць Дуброву саўдзельнікам сваіх цяжкіх злачынстваў.

Чэрвеньскай ноччу яго па трывозе паднялі з ложка і даставілі ў кабінет капітана Крэбса. За сталом сядзеў фон Ройбер. Размова была кароткая. Дуброву пазнаёмілі з паўтузінам дыверсантаў і загадалі пранікнуць у зону дзеянняў партызанскай брыгады і зрабіць тое, што не здолеў зрабіць іх чалавек пад мянушкай «Дракон». Яму сказалі проста: група павінна высачыць і знішчыць кіраўніцтва падпольнага райкома партыі і камандаванне партызанскай брыгады, у якой знаходзіўся Дуброва да ўцёкаў сюды. Фон Ройбер растлумачыў:

— Оберкамандаванне патрабуе забяспечыць бяспеку адводу часцей вермахта на новыя рубяжы.

Разведчык зразумеў каварны ход абвераўца, моцна сціснуў зубы і адказаў:

— Не прывык страляць людзям у спіну!..

Тры дні Дуброва блукаў з бандай па лясах і пералесках і шукаў свае ахвяры там, дзе яны не маглі быць. Па яго сігнале дыверсантаў на чацвёрты дзень выявілі партызаны і, налучыўшы зручны момант, навязалі бой. У паніцы, страціўшы некалькі чалавек, дыверсанты ўцяклі і дачасна вярнуліся ў гарнізон. Дуброва баяўся допытаў, але, на яго здзіўленне, допыту не было. Відаць, абставіны, што скλаліся на фронце, падганялі час. Вылазкі ў партызанскую зону і заступніцтва Карла зрабілі сваё. Дуброву перасталі падазраваць.

У асіным гняздзе Дуброва і Карл былі асцярожна прадбачлівыя. Куды не мог пранікнуць разведчык, туды пранікала вока яго таварыша. Дзякуючы ім звесткі пра каварныя справы падцэнтра ў горадзе на Бярэзіне былі ў таварыша Кастрова поўныя і дакладныя...

Настрой у фон Ройбера быў паганы. Злаваўся ён больш за ўсё на ўпартага прафесара. Злаваўся не менш і на сябе: не змог адолець рускага, хаця, здавалася, меліся ўсе шанцы на поспех. З абурэннем фон Ройбер успамінаў свайго шэфа, былога палкоўніка абвера Раледара, які з'едліва адчытаў яго па тэлефоне за няўдачу і не прамінуў даць зразумець, што яшчэ адно выпрабаванне — і ён апынецца на звалцы.

Стараючыся забыцца пра непрыемнасці, ён пераключаў думкі на гады вайны, на той час, калі працаваў у шпіёнска-дыверсійным цэнтры ў горадзе на Бярэзіне...

Грознае лета 1944 года. На ўсходзе грымела кананада. Савецкая Армія руйнавала баявыя пазіцыі гітлераўскай групоўкі армій «Цэнтр». Магутныя ўдары з фронту зліліся з сустрэчнымі ўдарамі народных мсціўцаў з тылу. Апынуўшыся ў вогненных цісках з фронту і тылу, гітлераўскія войскі выдыхаліся.

Прадстаўнік разведцэнтра абвера прыбыў у горад на Бярэзіне апоўдні. Па вузкай звілістай вуліцы на вялікай скорасці пранёсся плямісты аўтамабіль з літарай «А» — знакам абвера, вырваўся на ўскраіну і спыніўся ля пад'езда чатырохпавярховага цаглянага будынка за калючым дротам. З машыны выскачыў афіцэр з жалезным крыжам на шыі, махнуў рукой вартавому і заспяшаўся па прыступках на другі паверх — у кабінет начальніка мясцовага шпіёнскага гнязда.

— Упаўнаважаны цэнтра маёр фон Ройбер з вельмі важнай і тэрміновай справай!..

Хударлявы капітан з чырвонай нашыўкай на борце кіцеля падхапіўся з крэсла, шпурнуў недакураную цыгарэту ў попельніцу і энергічна ступіў насустрач маёру.

— Капітан Крэбс, — адрэкамендаваўся ён. — З нецярпеннем чакаю вас.

— Вы нездарма турбаваліся. За дзесятак кіламетраў ад горада давялося папоўзаць на пузе, чорт яго бяры. У вас, капітан, пад самым носам і сярод белага дня вольна разбойнічаюць партызаны. Абуральна... Вы не выканалі загаду фюрара аб знішчэнні партызанаў усімі даступнымі сродкамі!

У голасе маёра чулася пагроза. Ён хутка прайшоўся па кабінеце. Спыніўшыся ля стала, пацёр рукой лысіну і ўціснуў сваё мажнае цела ў крэсла. Некаторы час сядзеў моўчкі.

Капітан Крэбс з трывогай пазіраў на шэры пакет. У вушах не пераставала звінець: «Вы не выканалі загаду фюрара!..»

— Усё гэта вельмі непрыемна. Абяцаю замовіць за вас слова, хоць не многія хочуць чуць, што на бальшавіцкай зямлі з бандытамі справіцца немагчыма, — маёр злосна грукнуў кулаком па стале і сціснуў пашчэнкі.

— Вы маеце рацыю, пан маёр. З гэтымі фанатыкамі сам чорт не справіцца...

— Азнаёмцеся, капітан, з загадам, а я тым часам агледжу вашы ўладанні, — распарадзіўся маёр і выйшаў, ляпнуўшы дзвярыма.

Капітан не пачуў гулу самалётаў, што праносіліся над домам. Спахапіўся толькі тады, калі ад выбухаў скалануліся сцены кабінета, пасыпалася са столі тынкоўка.

У кабінет уляцеў задыханы фон Ройбер. Твар яго быў васкова-белы:

— Рускія бамбілі скапленне нашых аўтамашын і танкаў ля моста цераз Бярэзіну. Ёсць ахвяры. На шчасце, мост ацалеў.

Крэбс няпэўна паціснуў плячыма:

— Учора мы бамбілі рускіх, а сёння яны бамбяць нас. Сёння рускія моцнымі атакамі ўдарылі па ўсім цэнтральным фронце. Абарона ўзламана.

Фон Ройбер перапыніў яго:

— Вы дапускаеце, што рускія хутка будуць тут? Гэтага не будзе! Зір-

ніце на аўтастраду. Толькі сляпы не ўбачыць, якая сілішча прэ на ўсход. «Тыгры», «Пантэры», «Фердынанды»!..

— Іх не менш было пад Курскам і Белгарадам, — уставіў капітан, уздыхнуўшы.

— Тады быў сорак трэці, а цяпер сорак чацвёрты. Спадзяюся, вы ўжо азнаёміліся з загадам? — спытаўся маёр, усаджваючыся ў крэсла.

— Так, — ціха адказаў Крэбс.

Ён не хацеў вяртацца да гаворкі пра гэты загад: падцэнтр не меў патрэбных людзей для яго выканання. Да бітвы пад Курскам капітану Крэбсу жылося ніштавата. Ён выкручваўся ў цяжкую мінуту за кошт лазутчыкаў, якіх рыхтавалі ў Барысаўскай шпіёнска-дыверсійнай школе. Школу эвакуіравалі ва Усходнюю Прусію — і стала цяжэй. Амаль усе лазутчыкі, на якіх капітан мог у нейкай меры разлічваць, былі абясшкоджаны савецкай контрразведкай. Даўно не стала ў сейфах карычневых папак з асабістымі фармулярамі на лазутчыкаў-дыверсантаў «Ляснога ваўка», «Дракона», «Прайдзісвета» і добры дзесятак іншых, што прайшлі праз ягоныя рукі.

Заставалася сякая-такая драбяза, але не на ўсіх іх можна было спадзявацца. Для гэтага ў Крэбса было дастаткова падстаў.

— Нам загадана кінуць тут у глебу зярняты, каб яны далі такія ўсходы, ад якіх чырвоныя пазеленелі б... Выкладвайце свае рэзервы, пан капітан! — маёр калючымі вачыма зірнуў у твар Крэбса.

— Вось усё, што мы маем, — сказаў капітан, кінуўшы на стол каля дзесятка тонкіх папак. — Адна дробязь, пустацвет. Як фельдфебель Карл гаворыць — паганкі...

Не пазбаўлены гумару, фон Ройбер пажартаваў:

— Калі паганкі ядавітыя, яны цалкам нас задаволяць.

Фон Ройбер паведаміў капітану Крэбсу тое, чаго не было ў загадзе. Пакінутыя тут лазутчыкі, акрамя звычайных «мокрых» спраў, павінны ўмець выпускаць антысавецкія лістоўкі, распаўсюджваць ілжывыя чуткі, пладзіць язву нацыяналізму...

Зазваніў палявы тэлефон. Капітан зняў трубку. Слухаў напружана, стараючыся не прапусціць ніводнага слова, раз-пораз паўтараў: «Явол гер генерал». Сказаўшы «цубефель», павольна паклаў трубку.

— Што здарылася? — фон Ройбер памкнуўся да стала.

— Фельдмаршал Буш загадаў зматвацца як мага хутчэй і далей, калі мы не хочам стаць здабычай контрразведкі Саветаў.

Пранізлівае выццё сірэны, якая апавяшчала аб прарыве савецкіх самалётаў да горада, вывела фон Ройбера са стану здранцвення.

— Хоць і бадзягі, але яны чысценькія перад савецкай уладай, — абурыўся маёр, перагортваючы пададзеныя яму справы лазутчыкаў абвера і гестапа з лагера ваеннапалонных. — Трэба зрабіць так, каб адна толькі думка аб Саветах і вяртанні да чырвоных зжахнула іх...

— Сам бог і той не здольны за два-тры дні стварыць такі цуд, — нясмела запярэчыў капітан Крэбс.

Маёр ускінуў галаву:

— Атрыманы загад мы абавязаны выканаць любой цаной! — фон Ройбер злосна вылаяўся, пахадзіў па кабінеце, закурыў. — Трэба з гэтым збродам правесці такую ж аперацыю, як з нумарам 03 на Паліку. Цяпер гэты 03 будзе адданы нам да магілы, на ўсе сто працэнтаў. Прымусім навічкоў перастраляць па дзесятку ваеннапалонных — і справе канец. Пасля таго, як яны выражуць нажом зоркі на целе сваіх суайчыннікаў, а потым аўтаматам прыкончаць іх, мы атрымаем сапраўдных вернападданных. Ход аперацыі здымем на кінастужку, змацуем асабістымі подпісамі.

— Геніяльна! — усклікнуў капітан Крэбс.

— Усе трупы загадайце запхнуць потым у мяшкі, напоўніць пяском і кінуць у Бярэзіну. Час не трывае, трэба спяшацца...

— Будзе зроблена, пан маёр! — шчоўкнуў абцасамі капітан.

Вораг нястрымна каціўся на захад. Спяшаліся выратаваць шкуру і прадстаўнікі шпіёнска-дыверсійнага цэнтра. Яны лічылі, што, раскідаўшы ў ваколіцах горада на Бярэзіне і па вёсках сваіх лазутчыкаў, сваю справу зрабілі.

Але паганкі маёра фон Ройбера і капітана Крэбса выяўлены і абясшкоджаны. З усёй банды дыверсантаў толькі аднаму ўдалося замесці сляды і бясследна знікнуць.

Раніцой у нумары Дубровы зазваніў тэлефон. У трубцы пачуўся знаёмы голас. Фон Ройбер лісліва прывітаў прафесара і загаварыў аб пачцівасці і глыбокай павазе да свайго старога «калегі». Прафесар спаслаўся на тое, што ён вельмі заняты, і дадаў:

— У мяне няма жадання ісці на сустрэчу, якая можа сапсаваць настрой.

Фон Ройбер паспяшаўся запэўніць, што гэтага не здарыцца.

Дуброва згадзіўся.

А дзевятай гадзіне раніцы Дуброва сядзеў у зале сімпозіума. У хвіліны зацішша думкі яго зноў і зноў вярталіся да маючай адбыцца сустрэчы — да паядынку з фон Ройберам. Дуброва лічыў патрэбным не толькі абясшкодзіць праціўніка, але і ўзяць ад яго ўсё, што важна для бяспекі сваёй Радзімы і справы міру. У пошуках ключа да вырашэння гэтай задачы ён прыгадваў справы ваенных гадоў, перабіраў у думках факты і дэталі...

Фон Ройбер паявіўся ў нумары ўвечары ў дакладна вызначаны час. Элегантна расшаркаўся:

— Дарагі прафесар, рады вас бачыць здаровым. Пасля спякотнага дня было б проста прыемна зрабіць прагулку ў аўстрыйскія Альпы. Я і мой «Мерседэс» да вашых паслуг. Імгненне — і мы будзем у адным з самых цудоўных куткоў нейтральнай Аўстрыі. У добрыя часы сам рэйхсмаршал там...

Дуброва, не даслухаўшы, перапыніў фон Ройбера:

— Дзякую за ласку. Я не магу паехаць у Аўстрыю: у мяне няма аўстрыйскай візы.

— Не бяда! Усё будзе зроблена на вышэйшым узроўні. Мне не ўпершыню. Дзесяць марак грэнцпаліцаю — і каціся па нейтральных дарогах!..

Прафесар зноў перапыніў яго:

— Учора я быў вашым госцем. Сёння — вы мой госць. Мне прыгадваецца цудоўны куточак на самым беразе Вертзее, непадалёк ад Мюнхена. Па праву гаспадара сённяшняга вечара я хацеў бы запрасіць вас туды...

Фон Ройбер не пярэчыў, хоць было відаць, што такі паварот справы яго не задавальняў.

Аўтамабіль звярнуў з асфальту і спыніўся ля шынка, што патанаў у зяляніне. Дуброва і фон Ройбер былі, бадай, першымі вячэрнімі наведвальнікамі. Яны аблюбавалі сабе столік пад адкрытым небам. Заказаўшы каньяку і чорнай кавы, Дуброва прадоўжыў пачатую размову:

— Вы сказалі: «Мы зноў у сядле». Як гэта разумець?

Фон Ройбер нейкі час сядзеў моўчкі, пыхкаў сігарай, думаў. Потым нахіліўся да Дубровы, прыжмурыў вочы.

— Гэта — тайна.

— Тайна? — сказаў прафесар з ноткай іроніі ў голасе. І сур'ёзна дадаў: — Я ўпэўнены, што гэтая тайна не большая за тую, якая нам вядома.

— Вы пра што? — насцярожыўся фон Ройбер.

— Пра справы даўніх дзён, — сказаў Дуброва і строга паглядзеў на абвераўца. — Магу нагадаць...

— Вы забываеце, шаноўны, дзе знаходзіцеся. Тут мой дом. Я гаспадар. Ці не так? Як захачу, так і будзе.

— Ваш дом, — спакойна адказаў Дуброва і, павысіўшы голас, дадаў: — Але тут таксама дом сваякоў сям'і капітана Крэбса, якога вы ў сорак чацвёртым годзе...

Фон Ройбер падскочыў, як уджалены, спалохана закруціў галавой па баках. Ён вельмі добра памятаў, як стрэліў разрыўной куляй у патыліцу капітана Крэбса, і ў думках праклінаў сябе за тое, што не здолеў у свой час знішчыць Дуброву, міжвольнага сведку.

— Чым вы дакажаце? — з дрэнна прыхаванай трывогай выціснуў фон Ройбер.

— Гэта мая справа. Вам застаецца адно — быць са мной да канца шчырым. Гэта ў вашых інтарэсах...

— Вашы доказы могуць знікнуць сёння разам з вамі! — заскрыгатаў зубамі абвераверц.

— Вы майстар стрэліць з-за вугла або замест цукру насыпаць мыш'яку ў каву. Усё гэта — не нова. Ды ўсё ж падумайце лепш пра сябе і выкладвайце сваю «вялікую тайну»! — ужо загадаў Дуброва.

Фон Ройбер адчуваў, што яго моцна прыпіраюць да сценкі, але яшчэ верыў у магчымасць выкруціцца і ўзяць верх. «Зраблю ход канём», — рашыў ён і сказаў:

— Пажартавалі — і хопіць. Сапраўды, якія ў мяне могуць быць ад вас сакрэты? Лічу нават патрэбным натхніць калегу, які прыбыў здалёк.

— Натхняйце, але толькі шчыра, — рашуча сказаў Дуброва і падрыхтаваўся слухаць.

Фон Ройбер азірнуўся і пачаў ціха, ліслівa:

— Я не буду крывіць душой. Ды і пан Тупрофа не той чалавек, якога можна абвесці вакол пальца. Скажу вам проста: мы з саюзнікамі круцім каласальную машыну псіхічнага ўздзеяння на Савецкую Расію. Прапаганду трэцяга рэйха робім больш тонка і ўражліва. Днём і ноччу б'ём па мазгах з усіх відаў сучаснай зброі. Лезем перш за ўсё ў душу маладых, тых, што ласыя на сенсацыі і недасведчаныя ў палітыцы. Гэта не простая справа. Паспрабуйце з нягодніка зрабіць прапаведніка або нармальнага чалавека зрабіць дурнем, ды так, каб нашы вушы не тырчэлі? Гэта механіка вельмі тонкая. Аднаму казычам хваравітае самалюбства, другому — абяцаем рай зямны, трэцяму — падкідаем дзесятак шарыкавых ручак з намаляванай голай жанчынай або паласаты джэмпер. Шукаем і такіх, што любяць чыстую манету. Даводзіцца круціцца ваўчком, выдаваць сябе за саветолага і крэмленолага, быць сябрам, чортам і д'яблам. Інакшай — здохнеш, як бяздомны сабака.

Дуброва, паглядзеўшы з агідай на фон Ройбера, зазначыў:

— Ашуканыя вамі людзі апамятаюцца і дзякуй не скажуць.

— Не за «дзякуй» працуем. Наша справа — бізнес, а там хоць патоп!

Цынізм фон Ройбера быў настолькі агалены, што прафесар не мог не спытацца, ці ёсць элементарнае сумленне ў гэтых подлых тыпаў, якія выдаюць сябе за прыхільнікаў дэмакратыі і свабоды.

Фон Ройбер хіхікнуў.

— Ці не падумалі вы пра тое, што зноў зацягваеце пятлю на шыі нямецкага народа, штурхаеце яго ў бездань? — прафесар пачынаў хвалявацца.

Фон Ройбер змахнуў з пачырванелага твару кроплі поту і з запалам адказаў:

— Мы салдаты, а не палітыкі! Дзеля стварэння вялікага рэйха мы гатовы на ўсё!

Дуброва збялеў. Ён разумеў — тое, пра што горача гаварыў фон Ройбер, не было трызненнем вар'ята або выхваляннем забулдыгі. Адкрыты рэваншызм!.. Дуброва не стрымаўся:

— Гэта ж вар'яцтва! Безжыццёвая пустыня пад крывадушны трэск аб абароне свабоды і дэмакратыі ад камунізму!

Фон Ройбер хітра ўхмыльнуўся.

— Ад вашай стараннасці фюрар быў бы ў захапленні. Ён надзяліў бы крыжамі ўсіх, — Дуброва насуперак унутранаму пратэсту закурыў. У грудзях быццам стукалі мільёны сэрцаў загінуўшых ад рук гітлераўцаў братоў і сясцёр.

— О, так! — заківаў галавой захмялелы фон Ройбер. — Дух фюрара заўсёды з намі...

— Невядома толькі, як аднёсся б ён да альянса з сіяністкімі дзялкамі, — заўважыў Дуброва.

Фон Ройбер тут жа парыраваў:

— Наша ідэалогія і сіяністская — кроўныя блізняты.

Прыгадаўшы гісторыю, ён паведаміў, што ў гады вайны сіяністкія босы імкнуліся любой цаной не дапусціць Амерыку да ваеннага саюзу з Саветамі. Калі кааліцыя стала фактам, яны са стараннасцю чарвяка падточвалі яе.

— Гэта яшчэ што! — разышоўся фон Ройбер. — Трэст Сіона не забываў нас і ў цяжкую мінуту. Ён пасрэднічаў у закупках за мяжой амуніцыі для арміі. Памятаеце, напэўна, гісторыю з дзесяццю тысячамі грузавікоў для вермахта?

— Вы замоўчваеце важную дэталь. Грузавікі прапаноўваліся ў абмен на дзесяткі тысяч асуджаных яўрэяў, якія знаходзіліся ў лагерах смерці, — дадаў Дуброва.

Фон Ройбер выняў з рота сігару:

— Разумны чалавек, а паверыў крывадушным казкам прапаганды сіяністаў. У гэтай справе яны віртуозы. Гэта дзякуючы іх турботам ніхто не напамінае нам аб шасці мільёнах знішчаных яўрэяў.

Адкрыцці фон Ройбера не здзівілі Дуброву.

— У век атама і космасу вашы справы выглядаюць... Шум, трэск...

Фон Ройбер паморшчыўся. Падаўшыся бліжэй да Дубровы, зашаптаў:

— Ёсць, зразумела, і шум, ёсць і трэск. Але гэта не проста шум, не дробязны вадэвіль. Пад кіраўніцтвам ЦРУ гэтай справай у ЗША занята каля ста пяцідзесяці інстытутаў, сотні агенцтваў, рэдакцый радыёвяшчання і тэлебачання.

— А тут хто прыкладае руку?

— Наша карпарацыя звязана з рэфератам бендэснахрыхтэндынст і супрацоўнікамі радыёстанцыі «Свабода»...

— Гэта значыць, з амерыканскай і заходнегерманскай разведкамі? — удакладніў Дуброва.

— Правільна, — па-ваеннаму пацвердзіў фон Ройбер і дрыжачай рукой напоўніў чарку. Ён хваляваўся. І як было не хвалявацца! Ён выдаваў тайны цэнтраў ідэалагічных дыверсантаў і паклёпнікаў.

— Наша карпарацыя пад выглядам турыстаў накіроўвае сваіх людзей у Расію і саюзныя з ёй краіны. Адным даручаем услаўляць там заходні лад жыцця, другім загадваем падагравацьнацыяналістычныя страсці, трэцім — вышукваць пакрыўджаных і наладжваць кантакты з імі. Больш вопытным і спрытным даюцца заданні аднаўляць сувязь з ацалелымі сям-там нашымі людзьмі, якіх мы пакідалі перад адыходам, загадваем наступаць ім на горла і патрабаваць дзеянняў. Ну, а сяму-таму даручаем распаўсюджваць бацылы тыфу, яшчуру...

— Бачу, вам вельмі хацелася, каб і я заняўся гэтым? — спытаўся Дуброва.

— Вось іменна! Нам загадана не шкадаваць грошай...

— Не ўсё купляецца!.. Перакананы, што вы самі не верыце ў тую хлусню, якую прагнеце ўкласці ў галовы іншых. Не гуляйце з агнём. Савецкіх людзей не ўдасца ашукаць... — Дуброва паглядзеў на гадзіннік. Было за поўнач. — Нам пара, — сказаў ён, заплаціўшы за вячэру.

Назад прафесар і абвераверц ехалі моўчкі. Фон Ройбер, уцягнуўшы кароткую шыю ў тоўстыя плечы, разгублена зіркаў па баках.

Наперадзе загарэліся гірлянды агнёў. Набліжаўся Мюнхен. А палове трэцяй аўтамабіль спыніўся ля ўвахода ў атэль.

— Не ўздумайце хітрыць. Вы мяне зразумелі? — счакаўшы хвіліну, прафесар ляпнуў дзверцамі аўтамабіля.

— Выдатна зразумеў, — прамармытаў фон Ройбер і націснуў на акселератар.

Бралася на дзень...

...Сябры не заўважылі, як за акном пацямнела, як аціх на ноч горад.

— Трэба было б пра гэтую незвычайную гісторыю расказаць савецкім людзям, — падняўшыся з крэсла, заўважыў палкоўнік.

Мал. **У. Табушава**

усмешкі маладосці

● **Генадзь ЗОТАЎ**

БЮРАКРАТ

Сымон на працы — бюракрат.
Што зробіш з бюракратам —
Ці не даваць яму пасад,
Ці пасадзіць за краты?

Ды нехта вымавіў тут: «Стой!
Лепш знойдзем спосаб новы.
Дзе бюракрат — там ёсць і стол.
Часцей за ўсё дубовы.

Калі стол гэты адабраць,
Дадзім Сымону рады —
Не будзе скаргі ён хаваць
У доўгія шуфляды».

І вось на дыване Сымон
Сядзіць ва ўсходняй позе.
На тым жа самым месцы ён,
Ды толькі на падлозе.

Гавораць, шмат станоўчых рыс
Набыў Сымон праз гэта.
Не паглядае зверху ўніз
У межах кабінета.

Спагадлівей яго душа.
Прыём вядзе нядоўга,
І просіць сесці ўсіх спярша
З ім побач на падлогу.

Пра дзіва гамана пайшла,
Што хлопец неспадзеўкі
Стаў без шуфляды і стала
Сапраўдным чалавекам.

Рашылі цераз нейкі час
Той вопыт запазычыць,
Як бюракрата навучаць,
Не меў каб дрэнных звычак.

Глядзяць — Сымон свой крыж нясе:
Разлёгся ўсцяж падлогі,
А скаргі і даведкі ўсе
Падмёў сабе пад ногі.

● **Уладзімір ПРАВАСУД**

СПОВЕДЗЬ РЫБАКА

Яно як завярэдзіць —
То рад ты ці не рад,
А дома ўжо не ўседзіш,
Не утрымаюць нат
Ні жонка і ні цешча,
І нават сваякі...
На досвітку нясешся
Праз поплаў да ракі,
Каб захапіць куточак,
Плацдарм, як на вайне,
Дзе рыбы той, браточкі —
Нібыта ў чыгуне.
Не рэчка — проста міска:
Бяры і пі нагбом,
А хочаш — чэрпай лыжкай,
Бы дома за сталом.

Ўяўляю сам, як буду
Над рэчкай варажыць...
У руцэ трымаю вуду,
Рука свярбіць, дрыжыць...
Нарэшце!
Мільтусіцца
На хвалі паплавок.
А мне ўжо не сядзіцца —
Нібы праймае ток.

Чакай...
Чакай...
Нырае!
А раптам жа сарве?!.
Імгненне!
Вось такая
Трапечацца ў траве!
І тут — што за праява? —
Не ўцямлю, ну, ніяк:
Гляджу — сядзіць і справа
І злева вунь рыбак.
Гарыць агонь. На дужцы
Вядро над ім вісіць.
Эх, смачнай будзе юшка...
Вось толькі б «замачыць»...

І ўжо цячэ размова —
Павольна, як рака,
Аб леташніх уловах,
Удачах рыбака...

Сяджу, вось гэтак мару...
Ды толькі я — за снасць,
А жонка, нібы хмара,
Мне напярэймы шась!

Сядзі і ўнукаў гушкай —
Вось лёс мой, рыбака.
А недзе пахне юшкай
І плешчацца рака...

Мал. **С. Волкава**

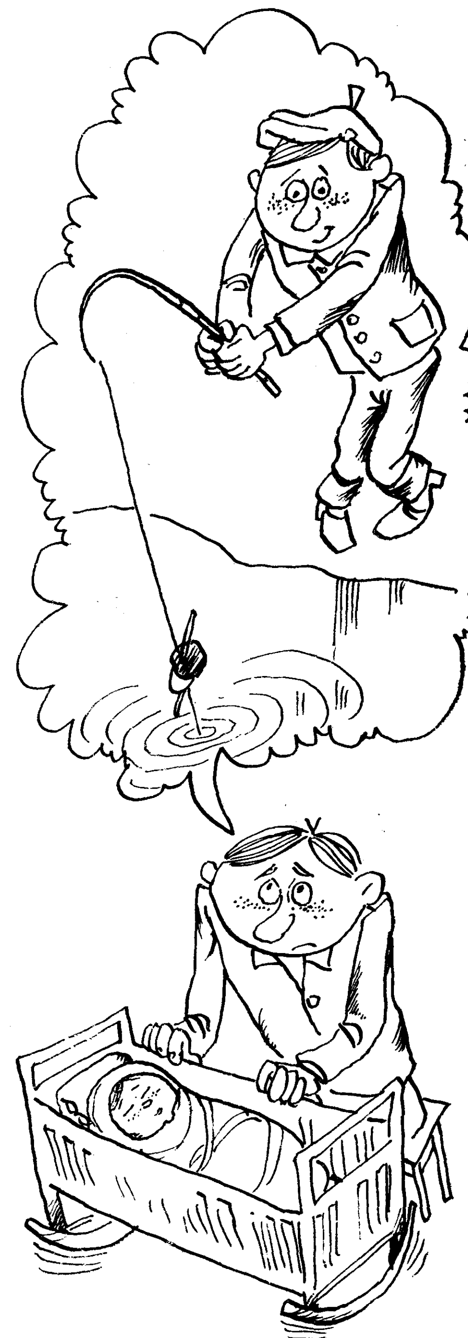

нашы аўтары

●

ДАЙНЕКА Леанід нарадзіўся ў 1940 г. у вёсцы Дзмітраўка на Клічаўшчыне. Працаваў на Урале на заводзе, служыў у арміі. Скончыў філфак БДУ імя У. І. Леніна ў 1967 г. Працаваў на тэлебачанні, цяпер—у «Маладосці» Выйшлі зборнікі паэзіі «Галасы», «Бераг чакання».

●

ЦВІРКА Кастусь нарадзіўся ў 1934 г. у вёсцы Зялёная Дуброва Старадарожскага раёна.
Скончыў філфак БДУ імя Леніна ў 1958 г. Працаваў настаўнікам, супрацоўнікам раённай газеты, рэдактарам Беларускага радыё. Цяпер—у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. Кандыдат гістарычных навук. Выдаў зборнікі вершаў «Бягуць раўчукі», «Чарназём» і інш.

●

САЛТУК Алег нарадзіўся ў 1946 годзе ў Шумілінскім раёне. Скончыў філалагічны факультэт Магілёўскага педінстытута. Служыў у Савецкай Арміі. Працуе ў рэдакцыі ўшацкай раённай газеты.

●

ГАРБУК Вісарыён нарадзіўся ў 1913 г. у вёсцы Шкіляк і Полацкага раёна. Скончыў Чашніцкую школу калгаснай моладзі і Лепельскі белпедтэхнікум. Настаўнічаў і завочна вучыўся на літфаку Мінскага педінстытута. Перад вайной працаваў настаўнікам. У вайну служыў у арміі, удзельнічаў у многіх баях. Цяпер жыве ў г. Пяцігорску.
Выдаў зборнікі «Не шукаю спакою», «Лицо в полоску», «Алачка-забывалачка», «На маім акне», «Незнарок і знарок» і інш.

●

БОНДАР Таіса нарадзілася ў 1945 г. у Рудзенску. Скончыла Мінскі дзяржаўны педінстытут замежных моваў. Працуе настаўніцай у Малдавіі.

●

ПАНІЗНІК Сяргей нарадзіўся ў 1942 г. у Міёрскім раёне. Скончыў Магілёўскае медыцынскае вучылішча і працаваў фельчарам. Скончыў факультэт журналістыкі Вышэйшага вайскова-палітычнага вучылішча. Афіцэр Савецкай Арміі. Выдаў зборнікі вершаў «Кастры Купалля», «Палявая пошта».

ЖУРНАЛ «МАЛАДОСЦЬ» № 11

(на белорусском языке)

Мастацкі рэдактар **Пятро ЛЫСЕНКА.** Тэхнічны рэдактар **Уладзімір КОНАШ.**
Карэктары **Пятро ЛІПАЙ** і **Марыя ВАСІЛЕЎСКАЯ.**

Рукапісы аб'ёмам да аркуша не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: 220600, Мінск, ГСП, вул. К. Маркса, 40.
Тэлефоны: 29-36-48—галоўны рэдактар і намеснік галоўнага рэдактара, 29-38-54—сакратарыят і аддзел крытыкі, 29-35-92—аддзелы паэзіі і прозы, 29-38-92—аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, 29-37-75—фотакарэспандэнт.

АТ 08668. Здадзена ў набор 25/IX-73 г. Падпісана да друку 25/X-73 г.
Папера 70×108 $^{1}/_{16}$. Фіз. друк. арк. 10. Умоўн. друк. арк. 13,7. Ул.-выд. арк. 14,5.
Тыраж 16 252 экз. Зак. 506. Цана 40 кап.

Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва ЦК КП Беларусі, Мінск, Ленінскі прасп., 79.

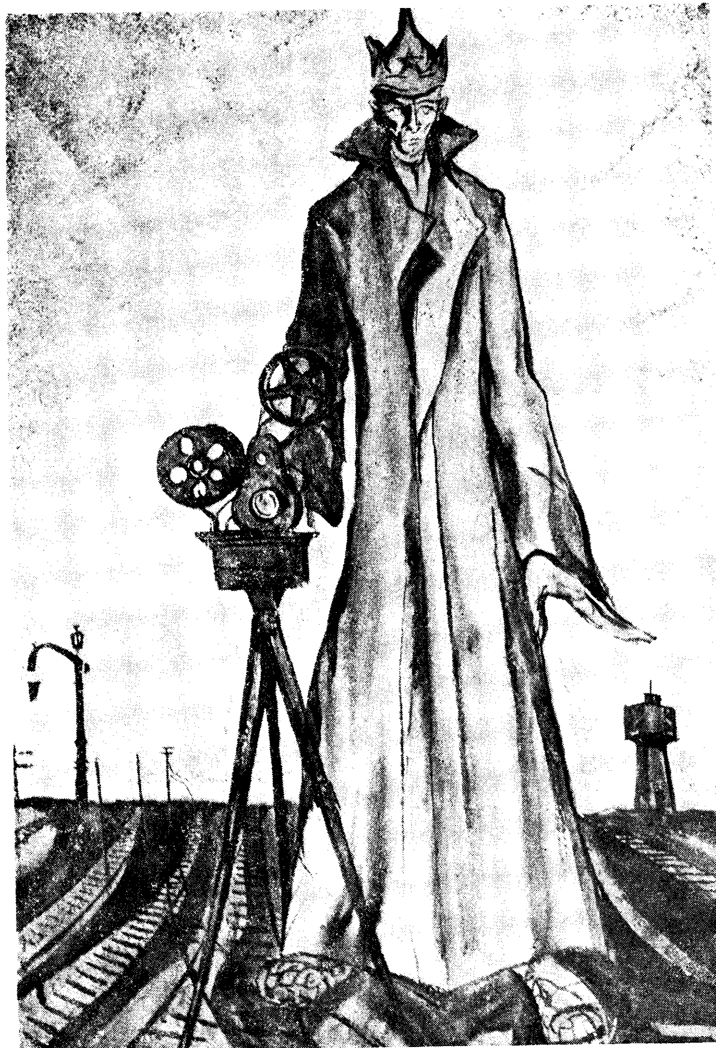

Уладзімір **ЧАРНЫШОЎ**. Эскіз да кінафільма «Чырвоны агітатар Трафім Глушкоў».